

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ANTİK ÇAĞ'DA YAŞAMIN VE ÖLÜMÜN BİLİNMEZİNE YOLCULUK

Roma'nın Gizem Dinleri

Çiğdem
Dürüşken

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Krisis - Orta Kitap Arşivi - <https://krisis.org>

Antikçağ'da
Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk
ROMA'NIN GİZEM DİNLERİ

Antikçağ'da
Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk

ROMA'NIN GİZEM DİNLERİ

ÇİĞDEM DÜRÜŞKEN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Eskiçağ Dinleri ve Mitolojileri Dizisi: 6

Antikçağ'da

Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk

ROMA'NIN GİZEM DİNLERİ

ÇİĞDEM DÜRÜŞKEN

Yayımlayan ve Yöneten

Nezih Başgelen

Kapak Tasarımı

Cem Günişbek

Düzenleme

Muzaffer Aysu

Baskı

Kanaat Basımevi

2000, İstanbul,

ISBN: 975-6899-81-6

© Her türlü yayın hakkı saklıdır.

2000 Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, Galatasaray, 80060, İstanbul

Tel.: 0 212 293 03 78 - 245 68 38 Fax: 0 212 245 68 77

e mail: arkeolojisanat@superonline.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	9
I. Roma Devlet Dininin Ana Hatları	15
II. Roma'da Gizem Dinlerine Genel Bakış	43
III. Roma'da Etkin Olan Gizem Dinleri	70
Cybele Gizem Dini	70
Bacchus Gizem Dini	84
Ceres Gizem Dini	107
Isis Gizem Dini	126
Mithras Gizem Dini	146
SONUÇ	160
EK: Roma Takvimi	164
DİPNOTLAR	178
KISALTMALAR	196
TERİMLER SÖZLÜĞÜ	200
KAYNAKÇA	204

**... ea vita via est caelum,
et in hunc coetum eorum qui iam vixerint ...
(Cic. Rep. 6.16.16)**

**Sevgili Hocam Dr. SİNA KABAAĞAÇ'ın
değerli anısına, saygıyla ...**

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın temel amacı, devletin ve yurttaşların birlikli bütünlüğünü sağlayan Roma devlet dininin (religio) yanında, insanların bireysel inanç isteklerini doyurmak amacıyla ortaya çıkan Doğu'nun gizem dinlerinin (mysteria; initia) Roma'da yayılışını, Yunan ve Roma yazınından seçilen özgün metinler doğrultusunda gözlemlemek ve bu dinler karşısındaki devletin genel tavrını irdelemektir. Roma'nın geleneksel tapım biçimine yabancı olduklarından zaman zaman Senatus'un sert tepkileriyle karşılaşmasının yanında, özellikle siyasal ve sosyal açıdan buhranlı dönemlerde, insanların yaşamında ruhsal bir güvence oluşturması açısından önem kazanan gizem dinlerinin incelenmesi, Roma'nın toplumsal, dinsel ve düşünsel yaşamının özünün kavranması açısından önem taşır. Öte yandan, Roma devlet dininin ve gizem dinlerinin temelinde yükselip bütün pagan dinlerine son veren Hristiyanlığın genel felsefesinin, dolayısıyla Ortaçağ düşününün genel özelliklerini kavrayabilmek için, Roma'da etkin olan gizem dinlerinin içeriğinin aydınlatılması zorunludur.

Ayrıca, bu araştırmada, Roma'daki etkinliklerine ve Roma yazınının değişik türlerine (özellikle tarih, şiir ve felsefe) sıkça konu olmaları doğrultusunda belirlenen Cybele, Bacchus, Ceres, Isis ve Mithras gizemlerinin tapım biçimlerinin, simgelerinin ve kutsal nesnelerinin terimsel analizine önem verilmiş ve Antikçağ'ın dinsel terimbilimine belirli ölçüde bir katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu yapının oluşturulması aşamasında önemli kaynakların sağlanmasında yardımlarını gördüğüm, özellikle Cybele gizem dinine ilişkin zgn çalışmasından yararlandığım Prof. Dr. Erendiz zbayoğlu'na ve kitabın yayımlanmasına destek olan Doç. Dr. Ahmet Vedat elgin ile düzeltmeler konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Güler Çelgin, Doç. Dr. Bedia Demiriş ve Araş. Gör. Emre Erten'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, çalışmanın yayımlanmasını sağlayan *Arkeoloji ve Sanat Yayınları* sahibi ve genel yayın yönetmeni Sayın Ne-zih Başgelen ile, düzenleme aşamasında gösterdikleri titizlik için, Sayın Muzaffer Aysu ve Sayın Emel Yaşkabak'a şükran borçluyum.

Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın yaptığı ve gerçekleştirmeyi planladığı, antik edebiyat ve kültür eserlerine yönelik yayınların, lkemizin Avrupa ve Batı kültürüyle bütünleşme süre-cinde önemli katkılar sağlayacağı inancı içinde, okuyuculara yararlı olması dileğiyle...

İstanbul, 2000

Çiğdem Dürüşken

GİRİŞ

Önceleri sadece yedi tepe üzerine kurulu bir kentken siyasal gelişimi sayesinde kazandığı dünya hakimi unvanıyla Roma devleti, yurttaşları ve töresiyle siyasal ve kültürel anlamda bir *exemplum* olmanın ağır sorumluluğunu yüzyıllar boyunca taşımış ender uluslardandır. Roma, bu ayrıcalığını, dış dünyadaki ilerleyişini sürdürdüğü dönemlerde, karşısına çıkan yabancı halkların ve kültürlerin düşün dünyalarına nüfuz etmedeki ve bunların arasından kendi toplumsal-kültürel gelişimine katkı sağlayacağına inandıklarını seçip çıkarındaki ustalığına borçludur. Bu ustalığı, kültürlerarası alış-verişinin doruk noktası sayılan Akdeniz'e egemen olduğu yıllarda, Doğu kültürlerinin geleneksel anlayışlarını ve inançlarını kendi özgün kültürüne uyarlarken gösterdiği dengeli tavrında adeta pekiştirmiştir.

Roma, Doğu kültürlerini, kendi düşünsel gelişiminde tartışmasız üstünlüğü bulunan Yunanistan'ın dilsel ve yazınsal dünyasında öğütüldüğü biçimiyle tanımış ve Horatius'un "*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio - Zaptedilen Yunanistan vahşi fatihini esir aldı ve kırsal Latium'u sanatla tanıştırdı* (Epist. 2. 1. 156-157)" deyişinde özetlendiği gibi, Yunan'ın önderliğinde yeni bir yaşam boyutu kazanmıştır. Doğu kültürlerinin çalışkan bir öğrencisiyken aynı zamanda gelişkin felsefi kavrayışıyla bunların keskin yanlarının bileyicisi konumunda olan Yunanistan siyasal olarak Roma'nın hizmetine girdiğinde, özellikle işlenmiş yazın diliyle

ve felsefeyle örülü söylence dünyasının zenginliğiyle Roma üzerindeki etkinliğini kanıtlama fırsatını kaçırmamıştır. Yunan'ın bu gelişmiş kültürel ve inanç zenginliğiyle beslenmeyi reddetmeyen Roma, kimi zaman ayak diremelerini sürdürse de, siyasal yayılımının getirdiği yorgunluğun ve değişiklik arama isteğinin de etkisiyle, sonuçta bu kültürel servete boyun eğmede çok zorlanmamıştır.

Roma tarihinin en yıkıcı mücadelelerinden biri olan Kartaca savaşlarına kadar gücünü *mos maiorum*'un (ataların töresi) ilkeleri temelinde yapılanan devlet dinine saygı ve onu sonsuza değin koruma güdüsünden alan Roma, bu zorlu yıllarda, inanç ve yaşam kaynağının yenilenmesi ve gelişmesi konusunda düşünce birliğine varınca, gözlerini farklı inançlara çevirmiş ve bu inançlardan kendisine güvenç sağlayacak olanları denemeye başlamıştır. Krallık döneminde kentine aldığı Sibylla kehanet kitaplarının önderliğinde başladığı bu inanç arayışında, kendisini birdenbire Yunan tanrılarının yanında, Anadolu kültürlerinin özgün tanrı kültlerinde ve Mısır ile Pers dünyasının farklı adetleri içinde buluvermiştir.

Roma'nın, devlet dininin kutsal üçlüsü, Iuppiter, Mars ve Iuno'nun dışında, Capitolium'un doruklarına ilk kabul ettiği yabancı tanrıça, Asia Minor'dan (Anadolu) getirtilen Pessinus'un (Ballıhisar) Ana'sı Cybele olmuştur. Bu tanrıçanın açtığı Roma yolunu Bacchus esrik ahalisiyle aşındırmış, ardından Eleusis'in bereket tanrıçasını sürüklerken, İ.Ö. II. yüzyıldan başlayarak Mısır'ın ünlü çifti Isis ve Osiris'e de bu yolda sığınacak bir yer aramıştır. Bunların dışında, özellikle Roma askerlerinin tanrısı haline getirilen Mithras da, Pers kaynaklı inançlarıyla, Yunan dininde soluklandıktan sonra Roma'ya yayılmış, hatta bir dönem Hıristiyanlığın tek rakibi konumuna yükselmiştir.

Herbiri, doğduğu kültürün özgün yapıtaşlarıyla biçimlenen ve yayılımı sırasında başka inançların belirli özellikleriyle kaynaşarak yolculuklarını Roma İmparatorluğu'nda sonlandıran ve Hıristiyanlığın içinde eriyip kaybolan bu dinlerin ortak özelliği, ölen - yeniden doğan bir tanrının yazgısını paylaşan insanla aralarında kurulan duygudaşlık çerçevesinde gelişmesi ve kutsalı sadece kendinin olana, bir anlamda kendini anlamaya çalışıp kendine hizmet edene açıklamasıdır. Bu özelliğinden dolayı, "gizemler", ya da "gizem dinleri" olarak adlandırılan bu inançların her birinin kendine özgü tanrısı, bu tanrının başından geçen ve gizemlere konu olacak bir söyleni ve tapım biçimleri vardır. Felsefesi, bu yaşamda ve öte dünyada insana iyi bir yaşam biçimi ve ruh huzuru sağlama vaadiyle biçimlenen gizemlerin içeriğini, tanrının yaşadıklarına göre belirlenen yaşam, acı çekme, ölüm, yeniden doğuş ve sevinç oluşturur. Amaç, gizemlere eren insana, kültün tanrısının yaşadıklarını duyumsatma ve onu zorlu bir geçiş döneminden sonra tanrısıyla bir olabilmenin büyük coşkusuna erdirmektir.

Roma'nın dünyevi devlet dininin biçimsel yapısına yabancı olan bu inançlar, yurttaşların kendilerine ait olan bir inancı yakalamalarına ve bu inançla kendilerini daha güvenli hissetmelerine yol açtığı için, her şeyin üstünde ölüm sonrasının belirsizliğini yok ettiği ve bir anlamda bireysel bir kurtuluş sağladığı için, engel tanımayan bir edayla yayılımını sürdürmüştür. İnsanın bilinmeyene olan evrensel merakından ve bu merakın yaşam ve ölüm gibi iki ana damarda toplanmasından yararlanarak tapım biçimlerini ve kendine özgü kurallarını belirleyen gizemler, coşkunluğu artırmak için gerçekleştirdikleri dinsel ayinleri kanlı kurban törenlerine, müzik ve şarabın etkisiyle çıldırasıya yapılan danslara, tanrıyla

esrik kavuşmalara dönüştürünce, ortaya çıkan taşkınlıklar kişilerin kendilerine ve topluma da zarar verici boyutlara ulaşmıştır. Bu durumda, devletin varoluşunu öngörüyle kesintisizce sürdürmek zorunda olan Roma, peşpeşe çıkardığı Senatus kararlarıyla gizem dinlerinin yasaklanması ya da işlevlerinin sınırlandırılması konusunda kesin tavır sergilemiştir. Ancak, bazıları toplumun iç dinamiklerine kadar yayılmayı başaran bu bireysel dinleri tümüyle yok etmeyi başaramamıştır. Bu serüven, kendi devlet dininin ve İmparatorluk kültürünün de yok edileceği yeni ve etkin bir inanç sistemi olarak gelişen Hristiyanlığın, insanların düşünsel yaşamında yepyeni duyumlar yaratmasına kadar, karşılıklı çekişmelerle sürüp gitmiştir.

İşte Roma'nın kültürel yaşamında, Krallık ve Cumhuriyet döneminden İmparatorluk döneminin son zamanlarına kadar etkin olan büyük gizemlerin işlendiği bu çalışma, özellikle Yunan ve Roma yazınından elimize ulaşan, konuyla ilgili metinler ışığında temellenmiştir. Gizem dinlerinin ilkesi uyarınca bilgilerin gizli tutulması zorunlu olduğundan, ne Yunan ne de Roma yazınında gizem dinlerinin gizlerine ilişkin ya da gizemlere giriş törenlerine ait tam olarak bilgi aktaran bir yapıt elimize geçmemiştir. Bu yüzden, bu çalışma, gizem dinleriyle ilgili yorum yapılmasını sağlayacak Yunan-Roma söylenleri ya da bazı *hymnos*'lar, şairlerin konuyla ilgili dizeleri ve felsefi konulu bazı metinler ışığında biçimlenmiştir.

Birinci bölümde, gizem dinleriyle arasındaki temel farkların anlaşılabilmesi için, ilk önce, Roma devlet dininin genel özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Burada, özellikle Roma'nın sürekliliği ve yurttaşlarıyla arasındaki güçlü bağın sürdürül-

mesi açısından aile ve devlet dinini yücelten Cicero'nun konuyla ilgili düşüncelerinin yer aldığı felsefi ve söylevsel yapıtlarından yararlanılmıştır. Ardından, toplumun gizem dinlerine olan gereksiniminin ortaya çıkış nedenlerinin irdelendiği ve gizemlerin içsel niteliğinin araştırıldığı bölümden sonra, Romalının sosyal yaşamında etkin olan, Cybele, Bacchus, Ceres, Isis ve Mithras gizemleri sırasıyla ele alınmıştır. Bunların incelenmesinde, her birinin kült tanrısının yaşam öyküsü için, Yunan söylencelerinin işlendiği metinler ve tanrılara yazılan *hymnos*'larla birlikte, Ovidius'un *Metamorphoses*'i temel alınmıştır. Bunun yanında, kendi düşünsel yaşamında farklı kültürlerin etkisini duyumsayan yazarlar ön plana alınarak bunların yazılarına ya da şiirlerine yer verilmiştir. Bu açıdan, Roma'nın yaşantısında gizemlerin genel gelişim sürecini tarihsel boyutları içinde görmemizi sağlayan Livius'un yanında, Cybele ve Bacchus dinsel ayinlerini Romalı bir şairin bakış açısından değerlendiren Catullus'un şiiri, Isis gizem dininin sembolik dünyasının ve tapım biçimlerinin anlaşılmasında önemli bir Latince belge olan Apuleius'un *Metamorphoses*'i temel alınmıştır. Özellikle Yunan kaynaklarında daha fazla ele alınıp işlenen Ceres ve kızı Proserpina'nın gizemleri, klasik Roma yazınında ve geç dönem Hristiyan yazarlarında tanık olunan bilgiler ışığında incelenmiştir. Antikçağ gizemlerinin terimbiliminin oluşturulmasında önemli bir yer tutan bu iki tanrıçanın dininin ayrıntıları, özellikle *Demeter'e Hymnos* adlı yapıt, çalışmanın bu aşamasında temel başvuru kaynağı oluşturmıştır. Antikçağ yazınında yer almayan Mithras Gizemleri'ne ise, içeriğindeki temel felsefi bilgilerin Stoacı özellikler taşımasından dolayı, özellikle Cicero'nun konuyla ilgili yapıtları aracılığıyla ulaşılmaya çalışılmıştır. Gizem dinlerinin Yunan ve Roma dün-

yasına etkilerinin genel olarak değerlendirildiği sonuç kısmından sonra, çalışmanın bütünüünün anlaşılabilmesi ve topluca bilgi aktarımının sağlanabilmesi için, “Ek” kısmında, Roma devlet dininin belirlendiği Roma takvimine yer verilmiştir. Terimler sözlüğü ise, bu çalışmada geçen gizem dinlerinin kendine özgü terimlerinin alfabetik çıkarımından oluşmuştur. Ayrıca, çalışmamıza temel alındığını belirttiğimiz yapıtlar için, başka bir kaynak verilmediği takdirde, Loeb baskılarından yararlanılmış, kısaltmalar *Oxford Classical Dictionary*’e göre hazırlanmıştır.

Roma Devlet Dininin Ana Hatları

Ailemiz ve atalarımızla ilgili dinsel törenleri korumak, eski zamanlar tanrılara çok yakın olduğuna göre, adeta tanrılardan devralınan dini korumakla eştir.

Cicero, Leg. 2. 13. 30

Çoktanrıci bir din olan Roma devlet dini, Roma devletinin varlığını ve birlikli bütünlüğünü koruyan ve tüm vatandaşların sadakatla bağlandıkları çeşitli inanç ve faaliyetler bütünüdür. Bir yandan İtalya'nın yerli kültürlerinin dinsel unsurlarıyla, diğer yandan İtalya dışındaki yabancı kültürlerden özellikle askeri ve ticari ilişkiler aracılığıyla aktarılan inançlarla beslenen bu bütünlük, devletin varoluşunu sürdürmesi için gerekli olan birtakım tapım törenlerinin uygun biçimde yerine getirilmesiyle beslenen dünyevi bir yapıydı. Bu dinde kutsal bir otoritenin ve kutsal bir kitabın olmayışı, kabul edilmiş olan ya da kabul edilmesi öngörülen dinsel unsurlarda belli bir tarihsel birliğin ya da ilkenin bulunmamasını gerektirdiğinden, özellikle başlangıç dönemlerinde, bu unsurların belirli elemelere tabii tutulmasını ve herhangi bir sınırlamayla karşılaşmamasını sağlıyordu. Latince'de din anlamında kullanılan *religio*'nun incelenmesi, Romalıların dine bakışlarının anlaşılmasında önem kazanır: *Religio* (şiiirde *religio*) sözcüğünün etimolojisiyle ilgili görüşlerini belirten yazarlardan Cicero'ya göre¹, bu sözcük *relegere* (biriktirmek, biraraya getirmek; olayın gidişatını geriye doğru giderek incelemek, üzerinden bir daha geçmek; yeniden gözden geçir-

mek) fiilinden türemiştir: “tanrılara tapımla ilgili her şeyi, san-ki bütün tapım biçimlerini yeniden ele alıyormuşçasına geriye dö-nüp inceden inceye düşünenlere dindar kişiler denir; dindar terimi relegere fiilinden türemiştir. Tıpkı, elegantes’in (ince, zarif) eligere (seçmek) fiilinden gelmesi gibi, ya da diligentes’in (çalışkan, titiz) diligere’den (aldırmak, özel ilgi duymak), intellegentes’in (zeki, an-layışlı) intellegere (anlamak) fiilinden gelmesi gibi - qui omnia, qu-ae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamqu-am relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex ele-gendo, tamquam a diligendo diligentes, ex intellegendo intellegen-tes: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in re-ligioso) Ama Servius², Lactantius (4, 28) ve Augustinus (Ret-ract. 1, 13), religio’nun religare (bağlamak) fiilinden türediğini ileri sürmüştür. Lactantius, bu çıkarımını kanıtlamak için, Lucretius’un bir ifadesine gönderimde bulunmuştur (1, 931; 4, 7: ruhları bağınazlığın boyunduruğundan kurtarmak - religi-onum nodis animos exsolvere). Çağdaş kökenbilimciler, bu so-nuncu görüşü kabul etmişler ve lig- (bağlamak) kökünden lic-tor, lex ve ligare’nin de türediğine dikkat çekmişlerdir³.

Religio’nun anlamları şöyle sıralanabilir:

- * tanrılara karşı korkuyla karışık saygı: Bu duygu, içsel bir inanç ve sadakattir; bunun dışı vurumu dinsel uygulamalar ve törenler sonucunda gerçekleşir. Bütün bu uygulamalar religio terimiyle ya da sözcüğün çoğul biçimi olan religiones terimiyle karşılanır (res divinae). Bir diğer deyişle, religio, pax deorum’u (tanrıların barışı) kollamaktı ve bu kol-lama işi, tanrıların törelerine uygun dinsel törenleri, bay-ramları, kurban törenlerini gerçekleştirmekle olanaklıydı (din, uygun tapımları gerçekleştirerek tanrıların yatışmasını sağlamaktır⁴ - religione id est cultu deorum Cic. Nat. D. 2, 3, 8)⁵

- * din duygusundan yükselen vicdan, insanı bir şey yapmaktan alıkoyan ahlaksal ilke, dinsel vesvese, endişe, kaygı (*vicdandan yoksun - refrenatus religione* Lucr. 5, 1114; *ordumuzun vicdani kaygıya ve korkuya kapılıp kargaşaya sürüklendiğini anımsıyorum - memini perturbari exercitum nostrum religione et metu*, Cic. Rep. 1, 15, 23; id. Orat. 2, 90, 367; Nat. D. 2, 4, 10; Liv. 4. 30; Hor. Sat. 1, 9, 71)
- * dinsel suç, cürüm (*kendisini ve evini işlediği dinsel suç yüzünden bıraktı - se domumque religione exsolvere* Liv. 5. 23; Caes. B. civ. 1, 11; Liv. 45, 5)
- * bir yemini yerine getirmede dürüstlük (*tanıklıkları itiraf etmede şeref yemini etmiş olmakla ve tanrılardan duyulan korkuyla harekete geçirilmek - religione jurisjurandi ac metu deorum in testimoniis dicendis commoveri* Caes. B. civ. 1, 76; Cic. Fin. 3, 28; Liv. 39, 37; Just. 1, 9, 18; 18, 6, 11)
- * tam anlamıyla vicdanlılık, doğruluk ve dürüstlük (*karar vermede vicdanlılık - religio in consilio dando* Cic. Fam. 11, 29, 1; id. Orat. 8, 25; cf. id. ib. 11, 36; id. Brut. 82, 283)
- * herhangi bir dinsel nesnede (tapınak, tanrı vs.) içkin olan kutsallık (sanctitas) (*çok cesur insanların zihinleri bana insanların yaşamından tanrıların kutsallığına ve iffetine doğru yol almış gibi gelir - quae fortissimorum civium mentes mihi videntur ex hominum vita ad deorum religionem et sanctimoniam demigrasse* Cic. Rab. Post. 10. 30; id. Verr. 24. 44; 96; Liv. 2. 40. 3; Verg. 2. 4. 43; 93)
- * dinsel saygıya konu olan bir nesne, kutsal bir mekân ya da kutsal bir şey Cic. Verr. 2, 4, 36; 80; id. ib. 2, 4, 43, 95; id. ib. 2, 4, 35, 78; id. ib. 2, 4, 41, 88)

* (geç dönem Latince'sinde), dinsel bir inanç sistemi, bir din: *Christiana*, Hristiyanlık, Eutr. 10, 16; Amm. Marc. 21. 16. 18; Lactant. 5. 2. 8.

Roma yazınında Roma'nın diniyle ilgili en kapsamlı yapıt olan, Varro'nun, İ.Ö. 47 yılında yazdığı 41 kitaplık *Antiquitatum Rerum Humanarum et Divinarum Libri*'sinin⁶ günümüze erişmemesi bir şanssızlık sayılabilir. Bu yapıtla ilgili bilgileri edindiğimiz, sonraki dönem yazarları, özellikle Augustinus, *De Civitate Dei* adlı yapıtında (6.2), Varro'nun, *Roma tanrıları- nın dışarıdan gelecek bir saldırıyla değil de Romalıların kayıtsız kalmasından dolayı yitip gitmesinden korktuğunu ve bu yapıtı kaleme alarak tanrıların başına gelebilecek bir felaketi böylece önlemiş olduğunu belirtir.*

Cicero (*Acad.* 1. 3. 9), Varro'nun yapıtının Roma tarihinde büyük bir bilgi boşluğunu doldurduğunu şöyle aktarır:

"Varro'nun söylediği şey doğru" dedim. 'Kendi kentimizde dolaşıp duruyor, başıboş dolaşıyorduk. Senin yapıtların bizi sanki yurdu- muza yöneltti: Sonunda kim olduğumuzu, nerede bulunduğumu- zu anlayabildik. Doğduğumuz kentin yaşını ortaya çıkardın, tari- hinin zaman dizinini, dininin ve ruhban sınıfının yasalarını, özel ve kamu yaşamının geleneksel adetlerini, coğrafi alanlarının ve özel mahallerinin konumunu, insansal ve tanrısal bütün konuların, de- ğişik türleriyle, işlevleriyle ve nedenleriyle, terimbilimini açıkladın." Augustinus, Varro'nun, son on altı kitabının tanrısal ko- nularla (*res divinae*) ilgili olduğunu ve bu kitaplarda, rahip- leri, augurları ve *quindecimviri*'yi⁷ tapınakları, sunakları, ve kutsal alanları, kutsal günleri, yarış meydanındaki oyunları, tiyatro oyunlarını, dinsel törenleri, özel ayinleri, toplumsal törenleri ve en sonunda tanrıların kendilerini, bütün tapım biçimlerini, belli başlı tanrılarla, bilinmeyen tanrılar ve seç- kin, birincil tanrılıkları konu aldığını belirtir⁸.

Başlangıç tarihi kesin olarak bilinmeyen ve İ.S. 476'da son bulan Roma dininin en ilkel aşaması, dağınık ve belirsiz dinsel unsurların içerildiği sihir ve büyüler üzerinde yoğunlaşan dönemidir.⁹ Bu dönem, tarihsel gelişim içinde, devlet dininin ortaya çıkmasıyla birlikte varlığını kaybetmiş ve kabul edilen dinin dışına atılmış gibi görünse de, halk arasındaki yaygınlığını yitirmemiştir. Bu aşama, hem sosyal hem de kişisel içerikli dinsel eylemler ya da törenler toplamıdır. Sosyal içerikli törenler, toplumu koruyucu niteliktedir. Örneğin,¹⁰ kuraklık döneminde yağmur yağması için büyüleri dualar edilen *Aquaelicum*¹¹, kadınların kısırlığının giderilmesi için büyülerin yer aldığı *Lupercalia*. Bunların yanında, bireyin iyiliğine (bonum carmen) ya da kötülüğüne (malum carmen) olmak üzere, kişisel içerikli büyüler de söz konusudur. Bunlardan bireyin zararına olan büyüler On iki Levha Kanunları'nda kesinlikle yasaklanmış (Cic. *Tusc.* 4.4), bireyin yararına olan, örneğin kırık çıkıkların iyileştirilmesi gibi sağlık sorunlarına yönelik büyüler (Cato, *De Agr.* 160), halk arasında kullanılmış ve aydınlar tarafından da desteklenmiştir¹². Cato'nun çıkık tedavisinde kullanıldığını söylediği bir büyü, büyüsel sözcükleri göstermesi açısından iyi bir örnektir (160): "Herhangi bir çıkık aşağıdaki şekilde bir büyüyle tedavi edilebilir: Dört ya da beş ayak uzunluğunda bir kamış alın ve ortasından ayırın, bunu kalçanıza tutmaları için iki adama verin. Kamışın iki yanını biraraya gelene değin şu sözleri söylemeye başlayın: 'motas vaeta daries dardares astataries dissunapitur.' Üzerinde bir bıçak sallayın ve kamışların bir yanını diğerine değecek şekilde karşı karşıya geldiğinde, elinizle tutun ve sağdan sola kesin. Eğer kamış parçaları çıkık ve kırığa uyarsa, çıkık iyileşecektir. Yine de her gün aynı büyüleri söyleyin ve bir çıkık durumu olduğunda şu şekilde söyleyin: 'haut haut haut istasis tarsis ardannabou dannau-

ra.' "Yaşlı Plinius da, Roma halkı arasında yaygın olan bazı büyü yöntemlerinden, büyülu muskallardan ve çeşitli sihirlerden söz eder. Bunlardan sağlık için kullanılan bir büyü biçimi şöyledir (N. H. 28. 9. 41): "...sirkeyle ıslatılmış erkek saçı köpek ısırtıklarına iyi gelir. Bu saç şarap ve zeytinyağıyla ıslatılırsa, baştaki yaraları tedavi eder. ...Yanmış saç habis bir uru iyileştirir. İlk kez dişi çıkan bir çocuğun dişi, yere temas etmemesi koşuluyla, bir bileziğin içine yerleştirilirse ve bu bilezik hiç çıkarmadan bir kadının bileğinde taşınırsa, mahrem yerlerdeki ağrıları giderir."

Roma dininin ikinci aşaması, Latium bölgesinde, köylü topluluklarının inançları çerçevesinde gelişen ve bundan önceki sihir ve büyülerin işlerliğini sürdürdüğü döneme oranla belirli bir inanç ve tapımları paylaşan dinsel toplulukların bir sistem oluşturdıkları aşamadır. Başka deyişle, dinin bu aşamasında belirsiz dinsel öğeler, yalın bir senteze ulaşmıştır. Latium köylü dini, içeriğindeki aile kültü (religio privata ya da domestica Cic. Dom. 132.) ve bunun gelişimiyle ortaya çıkan devlet kültü (religio publica Cic. Har. Resp. 7. 14) olmak üzere iki aşamada Roma dininin içeriğini geliştirmiştir. Aile kültü, özel bir din olarak, Roma'nın kentleşmesi doğrultusunda tarımsal kült içeriğini geliştirerek resmîlik kazanmış ve Roma devlet dininin temelini oluşturmuştur.

Roma dininin temelini oluşturan Latium köylü dininin aile kültü, ailenin yaşadığı eve ve evin huzurunu sağlayan koruyucu tanrılarına (di familiares) odaklanmıştır. Ev ailenin tapınağı, Vesta aile ocağının temsilcisidir. Penates kilerin koruyucusu Janus, evin kapısının bekçisi, Lares, ailenin sürekliliğini sağlayan (Lares familiares), Genius ailenin kutsal gücünü simgeleyen tanrılar olarak, ev tanrılarının en önemli işleve sahip olanlarıdır¹³. Bunların yanında, ölen ataların ruhları olan Di Manes ise, ev halkının huzurunun ve güvenliğinin sü-

rekliliğini sağlayan ve bunun için özel tapımlarla ve günlük sunularla yatıştırılması gereken güçlerdi¹⁴. Evin babası (pater familiaris) evin lideri olduğu kadar, taşıdığı dinsel görev ve sorumluluktan dolayı, aile dininin de yöneticisidir. Ailenin başında toplandığı ve birlikteliğinin görüntülediği evin ocağı kutsal bir mekândır. Bu ocağın ateşinin sönmemesini sağlayan evin genç kızlarıdır. Evdeki dinsel törenlerde (ritus familiaris) sunulacakları gerektiği gibi ayarlamak ise evin hanımına ait bir görevdir. Aile kültürüyle ilgili bilgilerin edinildiği yazarlardan Cicero, *her yurttaşın kendi evinden daha kutsal bir mekânın olamayacağını, bu yüzden hiç kimsenin ondan yoksun bırakılmaması gerektiğini* vurgular (Dom. 109).

Roma'nın geleneksel dininin tanrıları *numen*'lerdir. Latince'de "*baş sallayarak onay verme; tanrısal istenç, tanrısal buyruk; tanrının gücü, tanrısallık* anlamları taşıyan *numen*'ler, çiftçilik geleneği ile beslenen Roma toplumuna uygun olarak, özellikle tarım kültürü ve aile yaşantısıyla yakından ilgili kutsal ruhlardır. Doğadaki her şeyin içinde olduğunu inanılan ve güçlerini sergiledikleri belirgin olaylar dışında varlıkları olmayan bu soyut güçler, eylemleriyle belirginlik kazanırlar. Örneğin, *Alomena*, yeni doğmuş bir bebekten sorumludur, *Nona* ve *Decima* gebeliğin kritik aylarını gözetmekle yükümlüdür. *Iuno* evli kadının yanında yer alan bir güçtür. *Vesta* ocağın, *Penates* kilerin, *Ianus* kapının koruyuculuğunu üstlenmiştir. *Terminus* ise tarlanın sınır taşıdır. Doğurganlığı ve verimliliği gözeten *Genius*, tohumun baştan çıktığına inanıldığı için, aile babasının başında yerleşmiştir. *Lares* çiftliğin kazancı ve bereketiyle ilgili ata ruhlarıdır.¹⁵ Romalılar, bir doğa olayıyla kendini belli eden bu *numen*'lerin isteklerini bu doğa olaylarını gözlemleyip yorumlayarak anlamaya çalışırlardı. Bu durum, Roma dininde kehanetlerin (divinationes)

gelişimine ve daha sonra kehanet kurumlarının oluşmasına neden olmuştur. Kehanet, tanrıların gönderdiğine inanılan gök gürültüsü, şimşek, yıldırım gibi birtakım doğa üstü olayları ve kutsal sayılan bazı hayvanların iç organlarına bakarak ya da kuşların uçuş yönleriyle yem yeme biçimlerini yorumlama sanatı olarak, Roma'nın özellikle siyasal, sosyal ve askeri olaylarının yönünü belirlemede etkin bir rol oynamıştır (Liv. 10. 40. 1-5, 14). Tanrıların insanların dualarını kabul edip etmediklerini gösteren işaretleri yorumlayan kişiler, senator'lar ya da yüksek devlet memurları arasından seçilerek, gözlemledikleri işaretlerin türüne göre adlandırılırlardı. Özellikle kartalların ve akbabaların uçuşuna, tavukların (zaman zaman ineklerin) yem yeme biçimine bakarak kehanette bulunan kişilere *augur* (kuşbilici) adı verilir ve toplumda ayrıcalıklı bir yer tanınırdı. Etrüsklerin geleneğinden hareketle, hayvanların iç organlarına bakarak kehanette bulunan kişiler ise *haruspex* adıyla anılırdı, yaptıkları yorum biçimine de, *extispicium* (exta= iç organlar scipio=bakmak) denirdi. *Haruspex*'ler, her bir iç organın vücuttaki olağan yerini, rengini ve biçimini bilir, olağan durumdan sapmalar gözlemlediklerinde, bunların birer tanrısal işaret olduğuna inanarak tanrıların insanlardan ne istediğini çıkarmaya çalışırlardı. Livius, İ.Ö. 340 yılında yapılan bir savaş sırasında, Roma ordusunun muharebeye kalkışmadan önce bir kurban adadığını ve bu kurbanın karaciğerini inceleyen *haruspex*'in o dönemin consulu Decius'a karaciğerin olağan konumunda bulunduğunu belirttiğini ve bu kehaneti alan Roma ordusunun, tanrıların kendi yanında olduğuna inanarak muharebeye giriştiğini aktarır (Liv. 8. 9. 1, 2).

Aile kültüründe tanrıların uygulamalarına uygun olan tapım biçimlerinin yerine getirilmesi çok önemlidir. Özellikle evin bereketi, ev halkının sağlığı ve topraklarının ya da hayvanla-

rının bakımı ve verimliliği için benimsenen tanrıları yatıştır-
mak ve onların iyi niyetini kazanmak için, Romalı aileler bu
konuda üzerine düşen görevleri en iyi koşullarda yerine ge-
tirmeyi görev bilirler. Yaşlı Cato¹⁶, *De Re Rustica* (Çiftçilik
Üzerine, 141) adlı yapıtında, bir çiftçinin, kendisini, ailesini
ve çiftliğini hastalıklardan, kötü hava koşullarından ve zarar-
lı olabilecek başka dış tehlikelerden koruması için, tanrı
Mars'ın hoşuna gidecek biçimde yakarışını şöyle dile getirir:
"*Tanrı Mars, senden, bana, evime ve aileme karşı lütufkar ve mer-
hametli olmanı diliyorum ve sana yakarıyorum. Bu niyetle, tarla-
mın, arazimin ve çiftliğimin domuz, koyun ve boğa kurbanıyla*¹⁷ *se-
nin hükmüne geçmesini buyurdum. Bu töreni, senin görünen ya da
görünmeyen hastalıkları, kıtlığı, ekinlerin yok olmasını, felaketleri
ve mevsimsiz esen rüzgarları engellemen, savuşturman ve uzaklaş-
tırman için; senin, sebzelerin, buğdayların, üzüm bağlarının ve
meyve bahçelerinin büyüyüp olgun ürünler vermesini sağlaman
için; ve senin, çobanları, sürüleri koruman ve bana, evime ve aile-
me güvenlik ve sağlık bahşetmen için yerine getirdim...*"

Latium köylü dininin aile kültünden gelişen devlet dininde,
aile içindeki genel düzen, kentleşmenin getirdiği değişim so-
nucu devletin düzenine yansımış ve Roma devlet ocağı bir
tapınak ve ev tanrıları da bu ocağın koruyucu tanrıları haline
gelmiş, bu tanrıların ev içiyle sınırlı tapımları ise devletin ta-
pım törenleri olarak resmileşmiştir. Örneğin, *Vesta* aile ocağı-
nın tanrısıyken¹⁸ sonradan devletin sönmez ateşinin tanrısı
olmuş, evin kapısının bekçisi *Ianus* Roma'nın kapısının bek-
çisi, *Iuno* tanrıların kraliçesi haline gelmiştir.

Devlet dininin bu aşamasında, tek tek ailelerde düzenlenen
dinsel törenler, tüm toplumu içine alacak biçimde düzenle-
nen törenlere dönüşünce, bu dinsel törenleri düzenleyecek ve

denetimini sağlayacak kurumlara da gereksinim duyulmuştur ve bu durum ruhban sınıfının ortaya çıkışına neden olmuştur. Romanın din kurumu olan *pontifex*'lik (rahiplik) kurumu ve başındaki *Pontifex Maximus*, devlet dininin bütün gereklerini, kurallarınca yerine getirmekten sorumluydu. Bütün dinsel konularda ve davalarda hakim rolü üstlenen *Pontifex*'ler¹⁹ *comitia tributa*'da seçilerek iş başına getirilir ve dinin en küçük ayrıntısını, her türlü dua, adak ve tapım biçimini bilmekle, ayrıca, her tanrının adını ve bu adı ne zaman ve nasıl kullanacağını da öğrenmekle yükümlü kılınırdı. Cumhuriyet döneminde, *Pontifex Maximus*, forum'daki bir sarayda, sosyal açıdan ayrıcalıklı bir yaşam sürerdi, kendisine bağlı olarak yine *comitia tributa* tarafından seçilerek atanan, on altı *pontifex*'ten oluşan bir *collegium*,²⁰ on beş *flamines*'ten²¹ oluşan bir başka rahip kurulu ve altı Vesta rahibesi²² görev alırdı. Bunların arasında, on altı augur ve bu augur'larla birlikte, on beş kişiden oluşan, *Sibylla* kitaplarının koruyuculuğunu üstlenen bir heyet de bulunurdu. *Pontifex*'lik kurumunu oluşturan rahiplerin sayısı, İmparatorluk döneminde, devletin gereksinimlerinin artmasına bağlı olarak çoğaldı. Roma'da rahiplerin görevleri, üzerinde değişik dönemlerde farklı değişiklikler yapılan Roma takviminde²³, *Fasti* günlerinde belirlenmişti. Bu kurumun yanı sıra din alanında diğer görevlilerin önde geleni *augur*'lardı (kuşbilociler)). Bu kişilerin görevi, Iuppiter'in isteklerini kehanetler aracılığıyla ortaya çıkarmaktı. Bunlardan başka, *quindecimviri*, *Sibylla*'nın kitaplarını gözetmekle yükümlü kişilerdi. Ayrıca, her Şubat ayında yeni yılı kutlamakla görevli *Luperci*, Mars ve *Quirinus*'a hizmet etmekle yükümlü *Salii* (sıçrayan rahipler) gibi din işleriyle ilgili kişiler de Roma dininden sorumlu kişilerdi. Aşağıda, *Corpus Inscriptionum Latinarum*'daki eski bir duadan

alıntı yapılarak Roma'daki rahip heyetinin, ekinleri koruması için Lares ve Mars'a hitaben kullandıkları sözcükler ve tapım biçiminden bir örnek sunulmuştur²⁴:

"Rahipler kapıları kapatır ve tören giysilerini bedenlerine sarıp dua kitaplarını toplar ve üç koro halinde, üç adım atıp şu sözleri söylerler:

Yardım et bize, Lares!

Yardım et bize, Lares!

Yardım et bize, Lares!

Marmar²⁵, halka veba salma, bozguna uğratma!

Marmar, halka veba salma, bozguna uğratma!

Marmar, halka veba salma, bozguna uğratma!

İsteklerimizi karşıla, öfkeli Mars! Eşiği atla. Dur, vahşi Mars!

İsteklerimizi karşıla, öfkeli Mars! Eşiği atla! Dur, vahşi Mars!

İsteklerimizi karşıla, öfkeli Mars! Eşiği atla! Dur, vahşi Mars!

Sırasıyla çağır bütün ekim tanrılarını!

Sırasıyla çağır bütün ekim tanrılarını!

Sırasıyla çağır bütün ekim tanrılarını!

Yardım et, Marmor²⁶!

Yardım et, Marmor!

Yardım et, Marmor!

Zafer!

Zafer!

Zafer!"

Romalılar, rahip heyetinin başkanlığında çeşitli tanrılarla ilişkilerini düzenlemek ya da gerektiğinde bu ilişkileri yenilemek amacıyla yılın belli günlerinde bayramlar düzenler ve bu bayramlarda, yapılan dualar, adanan kurbanlar ve tapım biçimleriyle, tanrılarını yatıştırarak aile ve devletlerinin güvenliğini sürdürürlerdi. Tibullus (2.1. 1-26), bahar mevsiminde,

Mayıs ayının sonunda kutlanan bir *arınma* (lustratio) bayramı olan *Ambarvalia*'da tanrılara şiirsel bir dille şöyle seslenir:

*"...Bize gel, Bacchus, boynuzlarında sarkan tatlı üzümlelerinle,
Sen de gel, Ceres, buğday demetinle alnını taçlandırıp,
Dinlenmeye bırakın bu kutsal günde toprağı, bırakın çiftçi de dinlensin.
Koşum takımlarını çözün, boyunduruklardan.
Öküzler çelenklerle süslensin, ot dolu yemliklerde dinlensin.
Bütün etkinlikler tanrılara adansın!"*

Devlet dininin içeriğinin oluşmasında Roma'nın aile dininin özelliklerinin, bir başka deyişle, İtalya'nın yerli dinsel özelliklerinin yanı sıra, İtalya'ya dışarıdan giren yabancı dinsel öğeler de etkin olmuştur. Roma devlet dininin İtalya'ya ait içeriği, Roma yazını ve epigrafi gibi çalışma alanlarından ve özellikle Roma'nın kendine özgü dinsel takviminden çıkarılmıştır. Bu takvim Roma'nın kralı Numa'nın yapıtı sayıldığından, Roma dininin bu aşamasına "*Numa dini*" de denir.²⁷ Cicero, kral Numa'dan önce, Roma'nın ilk kralı Romulus'un, üçüncü kralı T. Hostilius'un ve kral T. Superbus'un da devlet dininin kuruluşunda etkin olduklarını belirtir (Rep. 2. 14. 26; 2. 17. 31). Numa, Romulus'un düzenlediği augur'luk makamını geliştirerek çeşitli dinsel görevlerin ve dinsel yasaların çıkarılmasına öncülük etmiştir. Günleri, dinsel tatiller (Fasti) ve çalışma günleri (Nefasti) olarak ayırarak bir takvim hazırlamış ve dinsel törenler düzenleyerek Romalıların savaşma hırsıyla bilenen ruhlarını yatıştırmaya çalışmıştır. Ayrıca, önceden önceleri kabul edilmiş kurallara göre gerçekleşen ve en ufak hata kabul etmeyen dinsel törenlerin katılığını giderme töreni (piaculum) düzenleyerek hataların telafi edilmesini sağlamıştır.²⁸ Bundan başka, dinsel törenlerin giderlerinin kısıtlanmasına ve aşırı harcamaların önlenmesine çalıştı. *Hiç*

kimsenin tarlasını tanrılara adamamasını, altının, gümüşün ve incinin adanmasında da akılcı davranılması gerektiğini (Cic. Leg. 2. 18. 45) belirterek Roma yurttaşlarını dinsel açıdan tutumluluğa çağırıp, devlet dininin içeriğinde önemli bir yapılanmaya imzasını atmıştır.

Roma devlet dininin bu özgün yapısı İ.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak, İtalya dışından gelen kültürlerin, özellikle Etrüsklerin inançları ve İ.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak, Yunan dininin etkisiyle üçüncü aşamasına girmiştir. Yunanın zengin söylemlence dünyasının, Olympos tanrı sisteminin, Doğu dinlerinin etkisiyle biçimlenen Yunan gizem dinlerinin ve Yunan felsefe okullarının özellikle ahlak anlayışlarının etkisi altında yepyeni içerikler kazanan devlet dini, önceki aşamalarındaki görüntüsünden daha derin bir yapıya sahip oldu. Yunan dininin Roma dinsel yaşantısının içeriğini belirlemede en önemli etkisi, bu dini çok tanrıcılığa (multi numinizm; polytheizm) dönüştürmesidir. Bu aşamada, numen, insan biçimci içeriğe sahip olan Yunan tanrı düşünüyü içinde insana özgü niteliklerle donanmış ve ölümsüzlük özelliğiyle insandan daha önemli bir varlık anlamı kazanmıştır. Homeros ve Hesiodos'un destanlarındaki Yunan tanrıları ve her birinin kendine özgü söylenceleri Roma tanrılarına Latince adlarla geçti ve özellikle Vergilius'un *Aeneis*'i ve Ovidius'un *Metamorphoses*'inde Romalı yaşantısının özellikleriyle örülen söylencelere dönüştü. Bu doğrultuda, eskiden fırtınayla ve çiftçilikle ilgili olan Tanrı Mars, Yunanlıların Ares'iyle özdeşleşip savaş tanrısı oldu ve Romalılar için en önemli tanrı özelliğini korudu. Tanrıların babası Iuppiter, Zeus'la; kadınların ve evliliğin koruyucusu Iuno, Hera'yla; tanrıların habercisi Mercurius, Hermes'le özdeşleşti. Sanatçıların, zanaatkarların tanrıçası ve Roma bilgeliğinin ruhu Minerva, Pallas At-

hena'nın; aşkın tanrıçası Venus, Aphrodite'nin yaşam öyküleriyle anıldı. Neptunus, Poseidon; Vulcanus, Hephaistos; buğdayın ve bereketin tanrıçası Ceres, Demeter; kırların tanrısı Liber ise, Dionysos ya da Bacchos (Bacchus) oldu. Avcıların tanrıçası Diana, Artemis'e, kardeşi Phoebus ise ışık tanrısı Apollon'a eş tutuldu:

Catullus'un *Diana'ya hymnos'u* (Carm. 64)29, Yunanın yabanıl korular tanrıçası Artemis'in Romalı ruhuyla kabul edilişine güzel bir örnektir:

*"Diana'nın kulu kölesiyiz
biz erdemli erkekler ve kızlar:
(Diana'ya şarkı söyleyelim)
biz erkekler ve kızlar.*

*Ey Latona'nın kızı, soylu
çocuğu yüce Iuppiter'in
doğurmuştu seni Delos'ta,
zeytinin yanında,*

*Hamımı olası diye dağların
ve yemyeşil ormanların
kimsenin girmedigi koyakların
şırıl şırıl ırmaıkların.*

*Sana Iuno Lucino derler
doğum sancısı çeken analar
Güçlü Trivia da derler
ışık saçan Luna da.
Sen aylık dönüşlerle, ey tanrıça
ölçerek yılların yolunu
çiftçinin köy evini
bereketli yiyeceklerle doldurursun.*

*Hangisinden hoşlanırsan
o adla kutsal ol, Romulus'un soyunu
uğurlu gücünle kutsa,
daha önce yaptığın gibi".*

Roma devlet dininde Yunan dininin bir diğer etkisi ise, tapınak anlayışında kendini göstermiştir. Roma dinindeki *numen* gibi soyut tanrı anlayışının tapınağa gereksinim duymamasının sonucu, önceleri evin ocağını, kilerini veya eşğini ya da koru, mağara, pınar gibi doğal alanları birer tapınma yeri olarak gören Romalı, Yunan dininin etkisiyle, gerçek anlamda tapınak kavramıyla (*templum*) tanıştı. Önceleri, augur'ların falcılık yaptığı yerler olan tapınaklar, insan olarak düşünülen tanrıların evleri olarak görülmeye başlandı. Cicero'ya göre, *tanrıları kente davet eden Romalılar, onlara duyduğu inancı da güçlendirmek durumundaydı* (*Leg. 2, 10. 26*); bu güçlü inancı da onlara tapınaklar yaparak gösterebilirlerdi. Tapınakların yanında, Yunan dininin bir diğer etkisi de Roma dininin heykellerle (*simulacrum, signum, statua, imago, effigies, sigillum*) tanışmasında ortaya çıktı. Roma kentinde ilk tapınak Capitoli-um tepesinde, Iuppiter, Minerva ve Iuno'ya adanarak kuruldu (*Liv. 1. 55*). Önceleri, belli sembollerle betimlenen *numen*ler, artık tanrı heykelleriyle özdeşleşti. Cicero'nun, *Ceres'in heykelinin çalınmasının bütün ırklar ve uluslar arasında kutsal sayılan en eski ve en kutsal tanrıça Ceres'in kendisinin kendi tapınağından çalınması* anlamına geldiğini belirtmesi (*Cic. Verr. 2. 4. 49*) bu görüşe iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bundan başka, Yunan dini Romalıları gizemli kahin Sibylla'nın kitaplarıyla da tanıştırmıştır (*Verg. Aen. 6. 47*). Bu tanışma, İ.Ö. 367 ya da daha önceki bir yıla tarihlenir.³⁰ Tanrı Apollon tarafından esinlendiği düşünülen (*Ov. Met. 14. 132*) Sibylla'nın bu kitapları, sonradan Romalıların özellikle, başlarının derde girdiği bü-

yük olaylarda kurtarıcı olarak danıştıkları kitaplar haline gelmiştir. İtalya'daki eski Yunan kolonilerinden Cumae'ın kehanet merkezinde saklanan Yunanca yazılmış birtakım kağıt tomarlarından ibaret olan ve Yunan tanrılarıyla onların Yunan tarzı (ritus Graecus) uygulamalarını içeren bu kitaplar³¹, Roma'ya getirilerek (Ov. *Fast.* 4. 158) Capitolium'daki Iuppiter tapınağına konmuş,³² Augustus döneminde de Palatinus'taki Apollon tapınağına yerleştirilmiştir. Roma, cumhuriyet yönetimini benimsediğinde, yönetimin başında bulunan ve kendilerini geleneğin koruyucusu olarak gören *sanctus Senatus* ve üyeleri *patres conscripti*, ulusal barışın tehlikeye girdiği dönemlerde, yeni tanrılara ve yeni dinsel törenlere kucak açmayı Sibylla'nın kitapları aracılığıyla resmileştirmişlerdir. Hali-carnassus'lu Dionysius (4, 62. 5, 6), krallar kovulduktan sonra, Romalı yurttaşların Sibylla'nın kitaplarının sorumluluğuna seçkin yurttaşları getirdiğini, yanlarına da yardımcı olarak kamuda çalışan köleleri verdiğini belirtir. Roma *Senatus'u*, devleti tehdit eden bir durum ortaya çıktığında, örneğin, iç düzende bir kargaşalık yaratıldığında, herhangi bir savaşta Romalıların başına büyük bir felaket geldiğinde, uğursuz kehanetlerle karşı karşıya kalındığında, Sibylla kitaplarına başvurmayı yaygın bir yöntem olarak kullanmıştır. Roma'nın sosyal savaş yıllarına kadar³³, bu kitaplar on kişinin gözetimi altında Iuppiter'in³⁴ Capitolium'daki tapınağında taş bir sandıkta saklı tutulmaktaydı. Tapınak, İ.Ö. 83'te yıkıldığında, varolan kitaplar,³⁵ ...çok farklı yerlerden getirilmiştir; kimi İtalya'nın değişik kentlerinden, kimi Erythrae'dan³⁶, kimi de özel şahısların çabalarıyla yapılan kitap kopyalarının bulunduğu bazı kentlerden.

Roma devletinin tehlikeyle karşılaştığı durumlarda bu kitaplara başvurulması, Yunan tanrı ve tapınım biçimlerinin de ayrıntılarıyla Roma dinine aktarılmasına neden olmuştur. Örneğin, Roma İ.Ö. 204-205 yılları arasında Kartaca savaşları-

nın en bunalımlı dönemini yaşarken ve Hannibal ile büyük bir savaşım içindeyken, bu durumdan kurtulmak için başvurduğu Sibylla kitaplarının yanıtları doğrultusunda, Cybele kültünün İ.Ö. 205 yılında Pessinus'tan Roma'ya aktarılması sağlanmıştı (Liv. 29. 10). Bu durumu, *İtalya Kartaca savaşından yorgun düşüp Hannibal tarafından yağmalanırken bu kahinin ikna etmesi sonucu Romalı atalarının, Cybele törenlerini benimseyip Phrygia'dan Roma'ya getirip yerleştirdiklerini* belirterek açıklayan Cicero (Har. Resp. 13. 27), yine bu kitapların kehaneti doğrultusunda, İ.Ö. 493 yılında Ceres Liber ve Libera'ya (Demeter, Dionysos ve Persephone) da bir tapınak dikilmesinin arka planında yer alan siyasal olayı şöyle anlatır (Verr. 2. 4. 108): *"Atalarımızın zamanında devletimiz zor ve sıkıntılı günler geçirirken Tiberius Gracchus öldürüldüğünde ve alametlerden büyük tehlikelerin dehşet yaratacağından haberdar olununca Sibylla kitaplarına başvuruldu ve bu kitaplardan en eski tanrıça Ceres'in yatırıştırılması gerektiği ortaya çıktı."* Bundan başka, Sibylla kitapları aracılığıyla, İ.Ö. 294 yılında, sağlık tanrısı Aesculapius, bir yılan olarak Tiber'de bir adaya getirilmişti.

Sibylla kitapları, Roma dinine, özellikle gizem dininin coşkuna temel oluşturacak nitelikte, *Lectisternium* ve *Supplicatio* gibi değişik dinsel törenler de katmıştır. Bu törenler, Sibylla kitaplarının koruyucu heyeti ya da *haruspex*'ler veya *pontifex*'ler tarafından düzenlenirdi. *Lectus* (yatak, sedir ya da döşek), ve *sterno* (yaymak, sermek)'dan türeyen *Lectisternum*, tanrılara düzenlenen bir şöendir. Bu törenlerde, tanrı heykelleri, yiyecek ve içeceklerle bezenmiş sofraların yanındaki sedirlere yerleştirilerek halka sunulur ve insanlarla yakın bir ilişki içinde bulunurdu. İnsanın tanrıyla bu kadar yakın olması özgün Roma dininde varolmayan yeni bir dinsel coşkunun yaratılmasına neden olduğundan, söz konusu törenlerin

ayrı bir önemi vardı. Livius (5. 13), bu törenlerin dokuz gün sürdüğünden ve tüm kent halkının efendi-köle, soylu-halk, kadın-erkek ayrımı yapılmadan tanrıları duyumsamak ve onlarla yakın temasta bulunmak için törene katıldığından söz eder. Bu törenlerde halkın arasındaki dargınlık ve kırgınlıklar ortadan kalkar, tutukluların bile bir süre de olsa zincirleri çözülürdü. Roma'nın bunalımlı dönemlerinde ya da zafer kutladığı günlerde, kimi zaman da devlet adına başarı kazanmış kişiler adına düzenlenen *supplicatio* törenleri de, diğeri gibi, Roma'nın özgün dinine toplumsal katılımından doğan farklı bir coşku kazandırdığı için önemlidir. Bu törenlerde, tanrılar tapınaklarından çıkartılır, şölen için hazırlanan döşeklere (pulvinar) yerleştirilir ve halk başlarına çelenkler takıp defne dalları taşıyarak tanrıların bulunduğu döşekler arasında neşe içinde gezinir ve dualar ederdi. Livius, bu törenlerde kadınlardan ve erkeklerden oluşan kalabalık bir halk grubunun (virorum mulierumque turba) tapınakları doldurduğunu, tanrılar için ayrılan sedirleri çevreleyip soylu Romalı kadınların saçlarını dağıtarak sunaklarını süpürdüğünü ve dizlerinin üstüne çökerek tanrılara dualar ettiklerini belirtir (Liv. 3. 5. 14; 3. 7. 7).

Yunan dininin Roma'nın dinsel içeriğine bir başka önemli etkisi ise, tanrıların efsanelerinin ve soylarının tarihçesinin anlatıldığı söylence dünyasının tanıtımı aşamasında yaşanmıştır. İtalya'da kurulan Yunan kolonileri ve Yunan anakarasıyla girişilen ticari ve siyasi ilişkiler sonucu Yunanlıların tanrı öyküleriyle tanışan Roma, bu tanışıklığı kendi kültürüne uyarlamada zorluk çekmemiştir. Hayal gücü bakımından çok zengin bir dünyaya sahip olan Yunanlıların Homeros ve Hesiodos'un destanlarıyla gelişen, lirik şiirler ve tragedyalarda güçlenen ve felsefi kavramlarla derinleşen söylence dünyası,

içerik açısından zengin olmayan, farklı bir kültür dokusunun ürünü olan Roma'nın geleneksel dinini temelden etkilemiştir. Cinsiyeti olmayan yerli Roma tanrıları bu etkilenme sonucunda belli bir cinsiyet kazandılar ve onların da Yunanlılarınkine benzer soy tarihleri ve aşk öyküleri oldu. Roma bu yeni dinsel yapıyı, kendi tarihindeki ve tarihsel kişiliklerindeki özelliklerle birleştirerek Romalılaştırdı ve tarihte örnek (exemplum) kişiler ve olaylar olarak göstereceği ve gelecek kuşaklara bırakacağı kişilikler ve serüvenler yarattı. Bu örnekleri kendine özgü erdemlerle besleyen Roma, Roma'nın kuruluşunu ve Romulus'u tanrılaştırıp kutsallaştırdı (Cic. Leg. 1. 4; Liv. 1. 21) ve Yunan söylencelerini Roma ulusunun destanları haline dönüştürdü. Roma, dininin yanında, Roma yazınının da gelişmesine olumlu katkı sağladı ve bunun sonucunda Romalılar, Kafkas dağlarında zincire vurulan Prometheus'la; tanrıların ölümsüzlüğünü sağlayan ambrosia ve nektarla tanrılara içki sunmak üzere getirilen, güzelliğiyle ünlü Ganymedes'le üç başlı köpek Cerberus'la suyun içindeyken susuzluk çeken Tantalus'la ağır bir kaya parçasını tepeye ulaştırmak için çalışan Sisyphus'la yer altı yargıçları Minos, Rhadamanthus ve Aiacus'la, vb. ile tanıştılar.

Roma devlet dininin gelişimi, Roma'nın siyasal yaşamına ve bu yaşamdaki gelişmelere paralel olarak gerçekleşmiştir. Bu dinin ilkesi devlete ve Roma yurttaşlarına yararlı olanı çekip ayırmak ve devlet arenasında yönetime destek olarak işlev kazanmaktır. Bu yüzden, söylence dünyasının düzenlenmesinde insanın aklını ve ruhunu bulandıran, onu karmaşık duygulara sevkeden anlatılar yerine, ulusal açıdan destan nitelikleri taşıyacak ve Roma tarihini yüceltecek öykülere yer verilmiştir. Bu özelliğiyle, dine akılcı açıdan yaklaşan Roma dini, söylenceleri yüceltecek kişilere ve olaylara malzeme

oluşturmayı benimsemiştir. Dolayısıyla, Roma dininde söylene bilgisi, devlet siyasetine olumlu bir katkı oluşturmak düşüncesi ön planda tutularak, tanrıların tanrılarla olan ilişkisinden çok, tanrıların insanlarla ilişkisi çerçevesinde işlenmiştir. Örneğin, Cicero (*Verr.* 3. 2. 123, 3. 2. 91, 94, 125) Ceres'in kızı Proserpina'nın yer altı tanrısı tarafından kaçırılış öyküsünü, Sicilia valisi Verres'in devlete ve halka ihanetlerini anlatmak için kullanmıştır. Cicero'ya göre, bu olay Ceres'e büyük saygı beslenen Sicilia'da, Henna'da geçmiştir. Verres bölge halkının büyük bir inanç beslediği kudretli Ceres'e bile ihanet edip onun heykelini çalmış ve her şeyden önce halkın dinsel inancını hiçe saymıştır. Cicero, rhetorica teknikleriyle ördüğü bu dinsel öyküyü, davasını kazanmak ve Verres'i, halkın ve dolayısıyla jüri üyelerinin gözünde değersizleştirerek kullanmıştır.

Yunan söylencelerinin akıl süzgecinden geçirerek anlatılması gerektiğine inanan Cicero (*Tusc.* 1. 36), *tanrıların varolduğuna doğal olarak nasıl inanılıyorsa ve bunların nitelikleri nasıl biliniyorsa, aynı biçimde ruhların sürekliliğini tüm ulusların ortak düşüncelerine göre düşünmemiz ve nerede bulunduklarını ve ne nitelikte olduklarını akılla öğrenmek gerektiğini* vurgulayarak, Roma dininin akılcı yapısını belirtmeye çalışır ve geleneklerin getirdiği dogmalara karşı çıkar.

Roma devlet dininin siyasetini benimseyen Polybius, Roma'nın dindeki batıl itikatları (*superstitiones*) bile devletin yararına kullanmaktan kaçınmadığını belirterek (6. 56. 6-11), *Roma kurumlarının ayrıcalığını onların dinsel siyasetinde en iyi biçimde duyumsadığını, akılcı düşünen aydınların halk yığınlarının düşüncesizce ve yasa dışı eylemlerini önlemek, şiddete yönelimli ruhlarını denetleyebilmek için birtakım batıl itikatlar geliştirerek*

yapay korkular yaratmalarının doğal olduğunu vurgular.

Roma devlet dini, imparator Augustus'un imparatorluk yönetim biçimi çerçevesinde, kentin eski tanrıları, eski inançları geleneksel törenleri ve tapım biçimlerinin canlandırılmasıyla birlikte yeniden yapılanma sürecine girdi. Gençlere devlet tanrılarını ihmal etmenin Roma'nın başına birçok felaketin gelmesine davetiye çıkarmak olduğu belletilmeye çalışıldı. Yazın dünyasında, yurtseverlik konulu şiirler yazma görevini üstlenen Horatius'un bu konuya ilişkin bir şiiri şöyledir (Carm. 3.6.1-20, 33-43):

*"Atalarımın cezasını sen çekeceksin ey Romalı,
suçsuz olduğun halde, tapınakları onarmadıkça,
kapkara isle kirlenmiş,
tanrıların ve heykellerinin un ufak olan sunaklarını da.*

*Bir imparatorluğa hakim olursun,
tanrılara boyun eğmenin manasını anlarsan,
Her şey onlarla başlar, onlarla son bulur.
Tanrıları göz ardı ettin,
Bak onlar da İtalya'ya ağır felaketler yağdırdı...*

*Tanrıların rızasını almadan giriştiğimiz saldırıları,
İki kez püskürttü Monaeses'le Pacors'un askeri..."³⁷*

.....

*Dacia ile Mısır,³⁸
İç savaşla felç olan Roma'yı nerdeyse yerle bir ediyordu,*

.....

*çağımızda işlenen suçlar bini aştı,
ilkin evlerimizi, evliliklerimizi ve ailelerimizi lekeledi,
bir felaket doğup bu kaynaklardan,*

yurdumuzu, ulusumuzu sellere boğdu.

.....

*Denizi Kartaca kanına boyayan,
Pyrrhus'u, güçlü Antiochus'u ,
uğursuz Hannibali deviren şu gençlik,³⁹
böyle bir ana babadan doğmamıştı.*

.....

*Yıkıcı zaman hangi işte bir değer bıraktı?
babalarımızın çağı, atalarımızın çağından kötü,
daha da kötüsünü doğurdu, bizleri,
bizden de doğacak daha kötüler! "*

Bu dönemde yazılan Vergilius'un *Aeneis* destanında Roma'nın kuruluş söyleninin başkahramanı Aeneas, Augustus'un kişiliğine bürünerek göründü ve Roma'nın bu yeni yönetim biçimi, kentin yeniden kuruluşu olarak yansıtıldı. Aeneas'ın kendisiyle özdeşleştirilen *pietas* kavramı, Roma dininde en önemli kavramlardan biri haline geldi. Bir Romalının ana babasına, akrabalarına, atalarına, tanrılarına, dostlarına ve devletin kurumlarıyla yurttaşlarına görev duygusunu içeren *pietas* (görev duygusu, görev), biçimsel bir din olan Roma dinindeki ahlaksal davranış biçimini özetleyen bir kavramdır. Başka deyişle, insanın ahlaksal yanıyla uğraşmayan, insan-tanrı ilişkilerini yerine getirilmesi gereken belli birtakım tapım biçimlerine göre ayarlayan Roma dininde *pietas*, insandan hem düşünsel hem de eylemsel anlamda, "*iyi*" insan olma ve "*iyi*" işler başarma isteğini talep eden bir duygu durumudur: Bu duygu durumuna ulaşan ve onu yaşayan kişi ise, Aeneas'ın kişiliğinde yücelen *pious* (görevine düşkün olan) sıfatıyla onurlandırılır ve bir Roma yurttaşı olarak kendinden beklenen sivil sorumluluğunu yerine getirmiş sayılır⁴⁰.

İmparatorluk döneminin, devlet tanrılarına gösterdiği bu özen yanında siyasal yayılımı kolaylaştıracağına inanıldığından, fethedilen ülke tanrılarına da hoşgörölü yaklaşımı dikkate değer ve dengeli bir siyasi yöntemidir. İmparatorlar, devlet diniyle büyük bir uyumsuzluk yaşamadığı sürece, egemenlikleri altına aldıkları ulusların dinine hoşgörölü yaklaşmış, tapınaklarını yağmalamamış ya da tanrılarını mekânlarından kovmamışlardır. Minucius Felix'in şu sözleri bu yöntemli siyasetin açık bir ifadesidir (Oct. 6): *"Baştan sona, o çok uzaklara yayılmış İmparatorlukta, eyaletlerde, kentlerde bütün yerel halk topluluklarının kendi dinsel ayinlerine ve yerel tanrılarının tapınlarına rastlıyoruz. Örneğin, Eleusisliler Ceres'e tapıyorlar Phrygialılar Büyük Ana tanrıçaya Epidaurushular Aesculapius'a; Chaldaealılar Baal'a; Syrialılar Astarte, Tauri ve Diana'ya ve Galler Mercurius'a. Ama Romalılar dünyadaki her tanrıya taparlar. Onların gücü ve yetkesi tüm dünyanın en uç sınırına egemen olmuştur ve yetkesi güneşin geçtiği yolların ve koca Oceanus'un sınırlarının ötesine yayılmıştır....Romalılar bir kenti ele geçirdikten sonra... fethettikleri halkın tanrılarına onur bahşederler. Tanrıları Roma'ya davet ederler, onları ve tüm dünyanın tanrılarını sahiplenirler... Böylece, Romalılar bütün ulusların dinsel ayinlerini kendilerine uyarlarken, kendileri de bir imparatorluk kazanırlar."*

Bu ince siyasetin yanında, İmparatorluk döneminde, Roma dininin özellikleri arasına katılan İmparatorluk kültü de unutulmamalıdır. Mısır'daki firavunların tanrılaştırılması örneğinden hareketle ve Doğu'daki Yunanlı kralların benzer uygulamalarından etkilenecek geliştirilmiştir. Romalılar, Akdeniz'in doğusunda yaşayan halklarla ilişkiye geçtikten sonra, bunların yüzyıllardır krallarına tanrı olarak taptiklarını görmüş ve bu durumdan etkilenecek kendi yöneticilerine de birer tanrı olarak hitap etmeyi uygun bulmuşlardır. Ancak, ya-

şayan bir insanı tanrılaştırmanın sosyal ve siyasal tehlikelerinin bilincinde olduklarından, başlangıçta, batı eyaletlerinde Roma'nın tanrısallığına tapınmayı aşılama çalışmışlardır. Ama Roma kentinde Caesar'ın ölümünden sonra, tanrılaştırılmasıyla birlikte, bu dönemden başlayarak, başa geçen imparatorların tanrılaştırılması (apotheosis) yaygın bir uygulama halini almıştır.

Roma'nın, Cumhuriyetten İmparatorluğa geçtiği yıllarda biçimlenen İmparatorluk kültürünün anakaradaki yayılımını sağlamak üzere, Roma Cumhuriyetindeki din kurumlarından olan ve sayıları on beşi bulan Iuppiter, Mars Quirinus'un temsilcileri *Flamines'e*⁴¹, görev verildi, Roma ve Roma imparator'u ve ailesi tanrısallaştırılarak tapım görmeye başladı. Bu tapım, ilk kez Iulius Caesar'ın şahsında, onun tanınmış kişiliği ve siyasal tutumundaki başarılar yüzünden, Senatus tarafından gerçekleştirilmişti. Pontifex Maximus ve augur gibi dinsel alanda birçok unvan alan Caesar, ölümünden sonra adına yapılan bir tapınakla ölümsüz kılındı. Caesar'ın cenaze töreni sırasında, onun ölümden sonraki yaşama geçişini simgelediğine inanılan bir kuyruklu yıldızın gökyüzünde görünmesiyle birlikte, Caesar'ın tanrısallığa ulaşması resmîlik kazandı ve onun ardından gelen Iulius-Claudius Hanedanı'na ait imparatorlar içinde bu uygulama geçerliliğini korudu. Genç Seneca, *Naturales Quaestiones*'in 7. Kitabında kuyruklu yıldızları anlatırken, Caesar'ın ölümündeki bu mucizevi olaya da değinir: "Augustus⁴² zamanında gördüğümüz kuyruklu yıldızın, Claudius⁴³ zamanında da görüldüğünü düşünmemiz gerekmez. Nero Caesar⁴⁴ döneminde görülen ve kuyruklu yıldızların adını kötüye çıkaran bir kuyruklu yıldızın, Venus Genetrix⁴⁵ adına oyunlar düzenlediği gün, yaklaşık güneş batarken, tanrısallığı Iulius'un⁴⁶ ölümünden sonra belirmiş olan kuyruklu yıldızın benzeri

olduğunu düşünmemiz gerekmez". İmparator Augustus, Claudius, Vespasianus, ve Titus, ölümlerinden sonra (İ.Ö. 96-98) tanrılaştırıldılar. Nerva'nın yönetiminden sonra birkaç imparator tanrılaştırılmayı kabul etmedi. Özellikle Tiberius'un (İ.S. 14-37), imparator ve ailesinin tanrılaştırılmasına karşı tavır sergilediği ve Senatus'u bu durumun getireceği tehlikelere karşı uyardığı bilinir: Tiberius, Yunanistan'daki Gythium kentinden kendisine getirilen bir mektupta belirtilen, kendisini ve annesini tanrısal onurlarla donatmak isteğini, nezaket kuralları çerçevesinde, kendisinin sadece ölümlü insanlara sunulan mütevazı onurlardan hoşnut olduğunu belirterek reddetmiştir⁴⁷. Tacitus (4. 37, 38) Tiberius'un tanrılaştırılmaya karşı olduğunu vurgulamıştır: İspanya'dan İ.S. 25 yılında gönderilen ve Asia eyaletini örnek alarak kendisine ve annesine bir tapınak inşa etmek istediklerini ileten elçiye Tiberius, yanıt olarak, babası tanrı (divus) Augustus'un Pergamum'da kendisini ve Roma kentini ölümsüzleştirecek bir tapınak yapımına karşı çıkmadığını ve kendisinden, yüce Augustus'un bütün başarılarının ve çıkardığı yasaların izleyicisi olarak, bu konuda da onun ardından gitmesinin beklendiğini belirtir. Oysa, bu tanrılaştırma yöntemi sakıncalı bir durumdur ve eğer kötüye kullanılırsa, dalkavukluğa kadar giden bir yozlaşmayı beraberinde getirerek toplumsal huzuru bozabilir. Bu yüzden kendisi, İspanya'dan gelen teklifi kabul etmez ve şöyle der: "Ben ölümlüyüm, bir insanın yapabileceklerini yapıyorum, insani dünyanın en üst konumunu işgal etmekten de mutluyum."

Roma'nın, yabancı bir geleneğin ürünü olarak benimsediği, imparatoru ve ailesini tanrılaştırma ve onlar adına tapınak inşa etme düşüncesi, Roma devlet dinine yeni bir özellik katmıştır. Cumhuriyet kurumlarının güvenliği için tanrılara tapan halk artık bu kurumları kendi bünyesinde toplayan imparatora yönelmiş, kendi huzurunu, imparatorun huzurun-

da ve sağlıklı oluşunda aradığı için, devlet dininin tanrılarına imparator adına tapınmayı benimsemiştir⁴⁸. Ama, bu dönemde aydın sınıflar arasında gelişen, ahlak anlayışları açısından önemli Yunan felsefelerinin, özellikle Stoa'nın tek adam yönetiminin, insanlık için aşağılayıcı bir yönetim biçimi olduğunu vurgulaması yurttaşların çoğunluğun, bakışını imparatorlardan ötelere, daha derinlere yöneltmiştir. Geç Cumhuriyet döneminde, siyasal ve sosyal kargaşalıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan bireysel din arayışı bu dönemde de kendini içten duyumsatmaya başlamıştır. Bazı İmparatorların katı tutumları, hoşgörüsüzlüğü, kendi çıkarlarını zaman zaman halkın ve devletin çıkarlarının önüne geçirmeleri, bu arada Roma'nın dış siyasetinde yaşadığı gerginlikler yurttaşların huzuru başkalarının tanrılarında, özellikle bu dönemde Mısır'ın Isis'inde ve Perslerin Mithra'sında aramalarına neden olmuştur. Bu yeni inanç arayışları sürecinde iyice zayıflayan Roma devlet dinini asıl yıkan, İ.S. 4. yüzyıldan başlayarak Roma'da büyük tepkilerle karşılaştığı kadar büyük destekler de bulan Hristiyanlık olmuştur. İ.S. 391 yılında İmparator I. Theodosius'un Hristiyan olmayan bütün tapım biçimlerini reddetmesiyle birlikte, devlet dini yerini Hristiyanlığa terketmek durumunda kalmıştır. Bu terkedişin arkasında kalan Roma'nın haykırışı, Roma ve Senatus'unun ve bu bütünün yarattığı yaşam biçiminin, gelip geçen imparatorlara, yaşanan siyasal çöküntülere, açlıklara, kıtlıklara karşın yaşayacağına inanan eski bir Romalının, Symmachus'un⁴⁹ dilinden şöyle yansımıştır (3. 8-10): *"Her insanın kendine özgü adetleri ve kendine ait dinsel uygulamaları vardır. Benzer şekilde, tanrısal akıl farklı kentlere, korumaları için farklı tapım biçimleri vermiştir. Her insanın doğarken kendine özgü bir ruh edinmesi gibi, her ulus da kendi yazgısını yönlendiren bir ruha sahiptir. Biz, insa-*

na tanrıların varlığını her şeyden daha fazla kanıtlayan inayet ba-
ğışlamayı göz önüne almalıyız. Hiçbir insan akli bu konuyu açıkla-
maya yetmediğine göre, tanrılar hakkındaki bilgimiz, geçmiş refa-
hın anımsanmasından ve bunun izlerinden daha başka nereden ge-
lebilir; bundan başka, daha doğru şekilde nereden gelebilir? Eğer
uzun bir zaman tüneli, dinsel tapım biçimlerine bir geçerlilik tanır-
sa, bunca yüzyılla dostça ilişkiler kurmamız, atalarının arkasından
giden ve bu yüzden refaha kavuşan babalarımızı izlememiz gerekir.

Şimdi Roma'nın gözümüzün önünde durduğunu ve sana bu sözle-
ri söylediğini varsayalım: 'İmparatorların en iyisi, yurdumuzun
ataları, çağıma saygı duy! Dinsel tapım biçimlerine gösterdiğim
hürmetkar tutum, beni yıllar boyu taşıdı. Bırak eski dinsel törenle-
rimden keyif alayım; çünkü onları hiç savsaklamadım. Kendi tar-
zımda yaşayayım, bırak; çünkü ben özgürüm. Bu, bütün dünyayı
benim yasalarım itaatkar kılan bir dindir. Bunlar, benim surlarım-
dan Hannibal'i, benim Capitoliumumdan Senones'i⁵⁰ süren tapım-
lardır. Bunun için mi beklemişim ben, yaşlılığında azarlanmak için
mi? İnsanların, uygulanması gerektiğini düşündükleri değişiklikle-
re tabii ki önem vereceğim, ama bu değişim, yaşlılığında çok aşağı-
layıcı ve artık çok geç. Bu yüzden biz, atalarımızın tanrıları ve yur-
dumuzun tanrıları için genel af diliyoruz...

Atalar töresi çerçevesinde büyük bir devlet dini halinde geli-
şen ve, bu haykırıştan da anlaşılacağı üzere, varlığını Hıristi-
yanlık karşısında yitiren Roma devlet dininin en gelişmiş ve
zenginleşmiş aşaması, üstte açıklandığı gibi, Sibylla kitapla-
rına başvurarak Doğu'nun ve Yunanlıların özgün düşünceler-
i ve inançlarıyla örülü tanrı söylenceleri ve dinsel tapımları-
dır. Bu tapımlar aracılığıyla yepyeni kavramlarla tanışan Ro-
malılar, özellikle Etrüsk kaynaklı yeraltı dünyasıyla ilgili ge-
leneksel düşüncelerini bir kez daha gözden geçirmeye kalkış-

mış ve ölüm sonrası yaşama ve kurtuluşa ilişkin konulara o güne değin alışılmadık bir ilgiyle yaklaşmışlardır. Bu ilgi yoğunluğu, Romalıların lm sonrasına ilişkin sorgulamalarını arttırmış ve bu sorgulamaların yanıtının da yabancı dinsel unsurla beraber gelen değişik gizem dinlerinde bulunabileceğini duyumsatmıştır. Bu yüzden, Roma'da etkin olan gizem dinlerini tek tek incelemeden önce, Romalıların bu ilgisine neden olan ortamın ve onların ölüm sonrasına ilişkin görüşlerinin irdelenmesi gerekir.

II

Roma'da Gizem Dinlerine Genel Bakış

"Bir hapisdeymiş gibi, bedenlerinin zincirlerinden kurtulup kaçan bu insanlar hala yaşıyorlar.."

Cicero, Rep. 6. 14. 14

Roma devlet dininin biçimsel ve bu dünyaya yönelik yapısı, devlet dininin tanrılarını yatıştırmak amacıyla (pax deorum; cultus deorum) belli başlı kurallar dizgesi içinde yapılan ayinler ve diğer dinsel uygulamalar ve devlet dininin tanrıların, tapınanların ahlâksal karakteriyle ilgilenmeyip sadece sağlık ve refahın sürekliliğiyle uğraşması, zamanla Romalıların bireysel din gereksinimini körükleyen nedenlerin başında gelmiş ve onları dış dünyanın tanrılarına ve tapım biçimlerine yöneltmiştir¹. Bu yönelim, Roma'nın Akdeniz dünyasını fethettiği yıllarda ulaştığı siyasal fetihlerinin doruk noktasında, Romalıların kendi yaşayış ve düşünüş biçiminden çok farklı siyasetleri, kültürleri ve dinleri tanınmasına yol açtığından, iç dünyanın alışılan yaşamsal gelenekleri sorgulanmaya ve dış dünyanın değişik düşünceleriyle kıyaslanmaya başlamıştır.

Bu değişim arayışını, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan siyasal karışıklıklar, buna bağlı olarak toplum huzurunun bozulması, 2. Kartaca Savaşı sırasında Hannibal'in orduları İtalya'yı çiğnerken Sulla'nın başlattığı kanlı olaylar, Catilina suikastı gibi önemli sosyal ve siyasal hareketler, Caesar ile Pompeius arasındaki iç savaş, Antonius ve ardından Caesar'ın öl-

dürülmesi ve Cumhuriyet'in Augustus'la birlikte tek adam yönetimine dönüşmesi gibi sarsıntılar körüklemiştir. Bu arada, bütün bu karışıklıkların yanında, Crassus komutasındaki Roma ordusunun Carrhae'da (Harran) Parthlar tarafından bozguna uğratılması da bardağı taşıran son damla olmuş, Romalı yurttaşlar güvencelerini ya etik felsefelerinin dingin sığınağında, ya da yabancı ulusların dinsel tapımlarında aramaya başlamıştır. Zihinlerini salt felsefeyle beslemeyi düşünen, çoğunluğu gençlerden ve aydın yurttaşlardan oluşan kesim, *insan* olmayı saygın bir yaşama lâayık olmakla eş tutan ve öğretilerinde insancılık (humanitas) aşıl原因 Epicurus ya da Stoa gibi büyük düşünce sistemlerine kendilerini vermiş², yabancı tanrılardan yardım talep eden her tür sosyal sınıftan insan ise, Doğu'dan gelip Roma'ya ve Roma'nın batısına yayılan gizemci tanrı kültleriyle ruhsal bir haz yaşamayı uygun bulmuştur³. Böylece, İskender'in Asya'yı fethinden sonra, Yunanlılar arasında hızla yayılan Doğu'nun gizem tapımları, bireysel inanç özlemi çeken Romalıları da etkisi altına almakta hiç gecikmemiştir.

Romalılar, Hindistan, Mısır ve Anadolu kaynaklı bu dinleri, Yunan'ın Orpheusçu, Pythagorasçı ve Platoncu ruh anlayışlarıyla örölmüş biçimiyle tanıdı. Çünkü, Yunanlılar Doğu'nun kendisine özgü inanç ve düşünce örgüsü içinde biçimlenen bu tapımları kendi dinsel anlayışlarıyla kaynaştırmış ve bunlar aracılığıyla Olympos tanrı sistemine düşünsel ve ruhsal anlamda derinlik kazandırmıştı. Daha sonra ortaya çıkan ve *Aristoteles*'in "theologos" adını verdiği yarı ozan yarı düşünür bilgiler ise bu gizemlerin içeriğini, insanın ruhuna daha büyük hazlar vermeye yönelik düşünceleriyle beslemişti. İşte, Romalılar Doğu'nun felsefesini olduğu kadar dinlerinin bazı özelliklerini de kendi tornasından geçiren Y.

nan'ın, onları kendine tanıttığı biçimiyle yaşamaya başladı. Böylece, Anadolu'dan gelen Phrygia kaynaklı Cybele Gizemleri, Trakya kaynaklı Orpheuscu öğretilerle örülü Bacchus Gizemleri, Yunan'ın Ceres ve kızı Persephone'yle ilgili Eleusis Gizemleri, Mısır'dan gelen Isis ve Osiris Gizemleri ve Persler'in tanrısı Mithra ile ilgili olan Mithras⁴ Gizemleri yavaş yavaş kente yayılmaya başladı ve gün be gün daha fazla taraftar topladı.

Roma toplumunu bu açıdan gözlemleyen Livius, bu dinlerin yayıldığı İ.Ö. 213 yılındaki genel görünümü⁵ şöyle yansıtır (25. 1. 6-8): *"Savaş sürüp gittikçe ve bir yenip bir yenilme insanların hem mal varlıklarını hem de duygu ve düşüncelerini etkiledikçe, sayıları gittikçe artan, çoğunluğu yabancı olan din, kenti kuşattı.... Artık halk devlet dinine olan memnuniyetsizliğini gizlemez oldu..."*

Cicero da bu yayılımdan hoşnuttur ve gizem dinlerinin çoğu Romalının din yaşamına yeni bir soluk getirdiğine inanmaktadır (Leg. 2. 14. 36): *"Atina'nın getirip insan yaşamına kattığı birçok mükemmel ve gerçekten kutsal kurum arasında, hiçbiri şu gizem dinleri kadar iyi olmamıştır. Bunlar sayesinde, ilkel ve yabani yaşam tarzımızı terkettik.....gerçek anlamda yaşamın başlangıcını onlardan öğrendik ve sadece mutlu yaşamak için değil, daha iyi bir umutla ölmek için de güç kazandık."*

Cicero'nun kültürel açıdan büyük bir zenginlik olarak nitelendiği gizem dininin içeriğine geçmeden önce, temel anlamının irdelenebilmesi için, terimsel çözümlemesi yapılmalıdır: Gizem dini, Yunanca'da *"myein"* fiilinden türeyen ve *"gizem"* ya da gizli tapım biçimi anlamına gelen *"mysterion"* sözcüğüyle karşılanır⁶. Metinlerde, genellikle, sözcüğün çoğul biçimi olan ve *"gizemler"*, *"gizemli dinler"* anlamına gelen *"myste-*

ria"nın daha fazla kullanıldığı görülür⁷. *Mysteria* şu anlamlarda kullanılır:

* gizemli donatılar ya da süsler, büyü ayinlerinde kullanılan nesneler (Eur. *Supp.* 470; Ar. *Ran.* 159).

* tanrının ortaya koyduğu giz ya da dinsel gerçek ve batıl itikat anlamlarında da kullanılır (Ev. Matt.13.11; Ep. Cor. 14.2; Ep. *Thess.* 2.7; Ep. *Eph.* 6.19).

Kökenbilimsel açıdan incelendiğinde⁸, *mysterion* sözcüğü, *myo* (ağzını ve gözünü kapamak anlamında) fiilinden türeyen *myeo* (başlatmak; belli bir törenle bir topluluğa ya da bir törene sokmak, üyeliğe kabul etmek; bir şeyin gizlerini açıklamak)'dan çıkmış bir sözcüktür. Gizem dinlerinin kabul ettiği kişi, "*mystes*" (üyeliğe kabul edilmiş anlamına gelen; çoğul anlamda "*mystai*" olarak kullanılır) olarak anlandırılır. *Mystes*, bir gizem dininin en alt basamağında yer alan kişidir. Bu kişinin önderi "*mystagogos*" dur. (*mystes* + *agogos* [yönetici], Bu kişi, gizemlerin öğreticisi ve uygulayıcısıdır. Gizem kültlerinin önderleri ise, *hierophantes* (kutsal şeyleri gösterenler) ve *dadoukhos*'tur, (meşale taşıyıcısı). *Mysterion*, *mysterium* olarak Latinceleşmiştir. *Mysterium* (tek.) gizem, sır (Cic. *Tusc.* 4. 25. 55; *Att.* 4. 18. 1); (çoğ.) *mysteria*, birtakım eski tanruların tapım biçimleri, gizli ayinler (Cic. *Nat. D.* 2. 24. 62; *Leg.* 2. 14. 35; Tert. *Apol.* 39; Just. 5. 1. 1) anlamında kullanılmıştır.

Bunun yanında, Yunanca *mysteria* sözcüğü, Latince'ye, *initia* (tek. *initium* - başlangıç; başlama) olarak da çevrilmiştir. *Initia* şu anlamları taşır:

* elementler, bir bilimin ilkeleri (Cic. *Tusc.* 5. 24. 69; Vell. Pat. 2. 123. 3).

- * doğa felsefesinde ilk öğeler (Cic. *Tusc.* 1. 38. 91).
- * bir dönemin başlangıcı (Curt. 5. 9. 4).
- * gizem tapımları, gizem ayinleri (Varro, *Rust.* 3. 1. 5; Liv. 31. 47. 2; Cic. *Leg.* 2. 14. 36).
- * gizem ayinlerinde kullanılan nesneler, şeyler (Catull. 63. 9).

Myein fiili ise *initiare* (başlamak; gizli dinsel ayinlere katılmak; kendini bir şeye adanmak) fiiliyle karşılanmıştır (Cic. *Leg.* 2.36; *Nat. D.* 1.119; Varro, *Ling.* 5.58; Liv., 31.14.7; 39.9.4; Ceres'in gizemine girmek- Cic. *Leg.* 2. 15. 37; id. *Ib.* 2. 9. 21; Liv. 31. 14. 7; diğer gizemlere girmek; Liv. 39. 14. 7; Just. 11. 7).⁹

İnsanın yaşamını düzenleyecek belli bir ahlaksal davranış modeli sunan, insanı tanrısal yetkinliğe erdirmeye çalışan, özelliikle ölümü ile sonrasını araştırma konusu yapan ve "gizem dini" (*mysterion*) olarak adlandırılan bu dini Romalılar Yunan dünyasının kültürel dokusuyla örülmüş haliyle tanıdılar ve kabul ettiler¹⁰.

Kişinin kendi kararıyla seçtiği tanrıya yakınlaşarak ruhunu arındırmasına olanak tanınması açısından bireysel bir din biçimi olan gizem dinlerinin, tapınanların ölümsüzlüğü başarmalarına yardımcı olması, ölümden sonra kutsal bir yaşam için söz vermesi, tapınanların içinde farklı heyecanlar uyandırması ve her şeyden öte, gizemli yanını sadece dine kabul edilenlere öğretmesi onları ilginç ve çekici kılan en önemli yanlarıdır. Gizem dinine kabul edilmenin anlamı, bir kurtarıcı tanrı tarafından bedeli ödenerek insanın önceki yaşamından geri alınması demektir¹¹. Tanrıya bu dünyadan başlayarak ulaşabilme düşüncesi, öbür dünyada sürülecek mutlu ya-

şantı umudu insanın ruhunda değişik heyecanlar uyandırdığından, insanlar seçtikleri tanrının kendisini dinine kabul etmesi için gerekli tapımları eksiksiz yerine getirmeyi ve manevi boyutta ölümsüzlüğün gizine erişmeyi amaçlıyordu.

Romalıları gizem dinlerine yönelten ve onların dinsel geleneğinde yeni olan *ölümsüzlük* ya da *ölüm sonrası yaşam* gibi kavramların kaynağını, Asia'nın dinsel-felsefi düşüncelerinde ve bu düşünceleri özellikle Orpheuscu, Pythagorascı, Platoncu ruh anlayışlarıyla yoğuran Yunan dini ve felsefesinde aramak gerekir. Yunan'ın bu konudaki görüşleriyle biçimlenmeden önce Roma'nın özgün dinsel geleneğinde ölüm sonrası na ilişkin inançlar felsefi değil, dinsel karakterliydi. Romalılar, insanın öldükten sonra *manes* adı verilen bir yığına katıldığına ve bu yığınla birlikte yaşadığına inanırlardı. Bu yığın, bireysel özelliklerini kaybeden ruhların ortak bir kutsallığı ya da tanrısallığı paylaştıkları bir toplulukt¹². Bu yığında bireyin ölümsüzlüğü söz konusu değil, *manes* yığınının ölümsüzlüğü söz konusuydu. *Manes*'in yaşayan insanlar tarafından, birtakım törenler düzenlenerek rahat ettirilmesi, huzurunun sağlanması dinsel bir ödevdi. Önceleri ailenin sonra devletin sorumluluğunda olan bu ödev yerine getirilmediği zaman *manes*'e katılan kişinin geri geleceği ve ödevini gözardı edenleri cezalandıracağı düşünülürdü¹³. Roma geleneğinde, yeraltı dünyasında ölümlere verilen bir ceza ya da ödül yoktu. Aksine, *manes*, kendi haklarına saygıda kusur etmeyen yaşayanları ödüllendirir, hizmetlerini aksatanları cezalandırırdı¹⁴. Öldüğünde uygun dinsel törenlerle yeraltına uğurlanan insanların di *manes*'e katılıp tanrısallık özellikler kazanacağına inanan Cicero (*Leg.* 11. 9. 22), di *manes*'in haklarının dokunulmaz olmasını ve herkesin ölümlerini tanrı sayıp onlara fazla yas tutmamasını ister.

Cicero, Roma geleneğinde, ölümlere düzenlenen cenaze törenlerinden ve *manes*'in bazı hakları olduğunun düşünülmesinden hareketle, belli bir ölümsüzlük anlayışının olduğunu kabul eder (Tusc. 1.11. 27): *"Ennius'un, "eskiler" adını verdiği Eskiçağ insanları arasında şöyle bir inanç vardır: Ölüm halinde bir duyarlılık ortaya çıkar ve bir kimse yaşamdan ayrılmakla tümüyle ortadan kalkacak şekilde yok olmaz. Bu inanç, birçok başka örnekten anlaşılabilceği gibi, rahiplik yasası uyarınca düzenlenen gömülme törenlerinden de anlaşılabilir; çünkü, eskilerin zihinlerinde ölümün her şeyi mahvedip ortadan kaldıran bir yokoluş olduğuna ilişkin bir düşünce olsaydı ve ölüm seçkin kadınlar ve erkekler için bir göç ya da gökyüzüne kılavuzluk eden yaşamın değiştirilmesi, diğerleri içinse yaşamın yeraltında ama varlığını yitirmeden sürdürülmesine ilişkin bir inanç olmasaydı, ölü gömme törenleri üstün yetenekli insanlar tarafından özenle uygulanmaz, bu törenleri göz ardı etmek hiçbir şekilde kefareti ödenemeyecek, cezası büyük bir suç sayılmazdı."*

Cicero'nun ileri sürdüğü, eski Romalılar arasında ölümden sonra yaşamaya ilişkin görüşleri Yunan felsefelerine olan ilgisinden sıyrıp tüm Roma'ya maletmesinin doğruluğu tartışılabilir bir konudur. Bu konuda yapılan yorumlar¹⁵, Roma'nın özgün din anlayışında yeraltında yaşamla ya da ölümsüzlükle ilgili inançların çok belirli olmadığı, Cicero'nun bu görüşlerinin geleneğin inançlarını Yunan'ın felsefi görüşleriyle uzlaştırma çabasından doğduğu yolundadır¹⁶.

Romalılar, yeraltı dünyasının (inferi) ürkütücü manzarası, dehşet yaratan tanrıları ve ödül ya da ceza kavramlarıyla Etrüskler ve Yunanlılar aracılığıyla tanışmıştır. Bu kültürlerin inançları, Pluto, Mors, Dis Pater gibi insanbiçimli yeraltı tanrıları, üç başlı Cerberus, Acheron ırmağı ya da Minos ve Rha-

damanthus gibi yeraltı yargıçları, Roma'nın özgün dinsel inancında zararsız, işkencesiz ve herhangi bir kötülüğün olmadığı yeraltı dünyasını bir anda doldurmuş ve insanın haysal sınırlarını zorlayıcı bir mekâna dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, *manes*'in de ortak yığın olmaktan çıkıp bireysel özellikler taşıyan ruhlar (animus) olmasına neden olmuştur.

Romalı aydınlar, özellikle Posidonius gibi Stoacı bilgelere insan bedeni ve ruhuyla ilgili bilgiler edinip "ruhun bedende bir hapisteymiş gibi yaşadığını, ölümle birlikte bu bedeni terkedince kurtuluşa ulaşacağı" görüşünü benimseyince, eski *manes* anlayışı yerini felsefi kavramlarla örülü zengin içerikli bir inanca bıraktı. Bu inancın kökleri Orpheusçu-Pythagorasçı çizgideki ruh ve beden anlayışına kadar uzanır ve Cicero'nun görüşlerinde şöyle canlanır (*Rep.* 6. 24. 26): "...kendinin değil, bedeninin ölümlü olduğunu düşün; çünkü kalıbının açığa vurduğu o insan sen değilsin; her bir kimsenin kendisine ait olan ve parmakla işaret edilen, biçimi değil, sahip olduğu ruhudur."

Kuzey Trakya çıkışlı Orpheusçu öğretinin içeriğini oluşturan ruh ve beden ikilemi üzerine görüşler gizem dinlerinin en belirgin öğretileri arasındadır. Bu öğretiler, gizem dinini benimseyen insanların inançları ve istekleriyle aynı doğrultudadır. Orpheusçu dinin öğretileri, ruhlarını maddenin sınırlayıcılığından kurtarmak ve böylece özgür olmak isteyen insanların beklentilerine doyurucu bir yanıt oluşturmuştu. İ.Ö. 5. yüzyılda, Philolaus'un¹⁷ günümüze kalan fragmentum'ları¹⁸ dışında fazla bilgimizin olmadığı ve Yunan dünyasının ilk dini sayılan Orpheusçu öğretisi,¹⁹ eski zamanların ünlü ve destansı şairi olan Orpheus'un düşüncelerinden kaynaklanır. Söylençe dünyasında, Trakya kralı Oeagrus (nehir tanrısı) ve destansı şiirin esin perisi Calliope'nin oğlu olduğuna inanılan

Orpheus'la ilgili öykülerin Trakya - Scythia kaynaklı olduğu ve burada yaşayan Şamanlar'ın ruh göçü öğretileriyle bilgilendiği ve bu bilginin Orpheus'a maledilip İ.Ö. 7. - 6. yüzyıllarda İonia'ya getirildiği söylenir. Eskilerin, gizem olgusunun ruha işleyen müzik ezgileriyle derinleşeceğine olan inancı, Yunan dünyasının Orpheus'u, Apollo'nun verdiği lir aracılığıyla yaban hayvanlarını ve ağaçlarla kayaları bile ardından sürükleyecek derecede gizemli bir müzik bilgisiyle donanmış bir kişi olarak tanımasına yol açmıştır.

Söylence dünyasının düşünüş tarzından felsefi düşünüş tarzına geçme aşamasında, yarı ozan yarı düşünür olarak ortaya çıkan, Aristoteles'in "*theologos*" adını verdiği insanların düşünceleri, Yunanlıların evrendoğum, ruh, tanrı vs. gibi kavramlarının açıklanması için çok önemlidir. Bunların arasında yer alan Orpheus ve ardılları söylen dünyasının üstündeki örtüyü kaldırıp tanrıları saf kavramlar halinde görmek istiyorlar ve bu konuda var güçleriyle çalışıyorlardı. İ.Ö. 2. yüzyıldan kalan Papirus Berolinensis'te²⁰ *Oiagros ile Musa Calliope'nin oğlu olarak Apollo tarafından esinlenmiş destansı bir kişilik gibi gösterilen Orpheus'tan, kutsal din törenlerinde, gizemli törenlerde, günahlardan arınmalarda ve kehanetlerle ilgili düzenlenen her tür kutsal ayinde en çok çaba sarfeden kişi olarak söz edilir.*

İ.Ö. 6. yüzyılda Doğu'nun söylenceleriyle tanışan Yunanlılar, buradan evrenin büyük bir yumurtadan doğduğuna ilişkin inancı almış ve bu inancı Orpheus'un inancı olarak görmüşlerdir. Orpheusçu mysteria'nın kurucusu ve bu külle ilgili *Orpheusçu Hymnos*'lar²¹ adındaki kutsal metinlerin yazarı olarak anılan Orpheus'un gizemlerinin Bacchus'un öldürülmesi ve Titanlar tarafından yenilişi, Titanların devrilmesi ve küllerinden insan ırkının yaratılmasıyla ilgili oluşu, onun öyküsü-

nün, *Bacchus Gizem Dini* bölümünde anlatıldığı üzere, Bacchusçu gizemlerle yakından bağlantılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. İnsanlar Orpheusçu gizemlere girerek, dünya nimetlerinden uzaklaşıp, maddi yanlarını bastırmayı ve tanrısal ruhlarını art arda geçirdikleri ruh göçleriyle arındırmayı ve aşkın bilgiye erişmeyi amaçlar²². Empedokles'in ve Pythagoras'ın felsefesine ve İ.Ö. 4. yüzyılda Platon'un Orpheusçu-Pythagorasçı çizgisindeki görüşlerine esin kaynağı olan ve kendi düşünceleriyle yenilenip gelişen Orpheus inysteria'sının öğretileri, Orpheus'un yazdığına inanılan *24 Rapsodi Halinde Kutsal Konuşma* ya da *Orpheusçu Rapsodiler* adındaki, 24 kısımdan oluşan söylencebilim ve tanrıdoğum alanındaki önemli metin, Yeni Platoncular'ın da görüşlerinin biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır. İ.S. 520-530 yıllarında Atina'daki Yeni Platoncular'ın başında olan Damascius (123 vd), İ.Ö. 6. yüzyıldan beri toplanan kaynakların bir ürünü olan *Orpheusçu Rapsodilerdeki "Tanrıdoğum"* konusu üzerine inançların ana hatlarını *İlk İlkeler* adlı yapıtında korumuştur (123 vd).²³ Gizem dinlerinin evren tasarımı ve ruh anlayışının da ana hatları olan Damascius'un bu anlatımına göre, *Orpheus'un evreninin başlangıcında, ilk olarak Khronos, Zaman vardı. Sonra parlak ve ateşli madde Aether ve esneyen boşluk Khaos ortaya çıktı. Bunların içinde, karanlık bir sisin kapladığı gümüş kabuklu bir Dünya-Yumurtası oluştu. Yumurta yarıldı ve üst kısmı gökyüzünün evi oldu, alt yarısı ise sularla kaplıydı; bu kısımdan sonra yeryüzü oluştu. Yumurtadan Phanes (Eros - Sevgi) çıktı. Phanes, hem dişil hem eril olup bütün yaşamın tohumlarını içeriyordu. Altın kanatlı, boğa başlıydı. Başındaki bir yılan her cins yaban hayvanını simgeliyordu. Phanes, kendi çocuğu olan Geceyle birleşip üç çift çocuk dünyaya getirdi. 1. Yeryüzü ve Gökyüzü 2. Kronos ve Rhea 3. Zeus ve Hera. Zeus, bütün canlıların ilk ilkelerini içeren Phanes'i*

yuttu ve genç tanrı soylarının bulunduğu yepyeni bir evren yarattı. Tanrıdoğum'da, Dionysos-Zagreus'un doğumunu ve Titanlar tarafından öldürülüşünü ve yeniden doğuşunu, Titanların cezalandırılmasını ve küllerinden insan soyunun türemesi öyküsünü içerir. İnsanoğlunun ortaya çıkması öyküsü, insanın dünyevi ve tanrısıl, bir başka deyişle iyi ve kötü yanını göstermesi açısından özellikle önem taşır. Titanlar kötüdür ama tanrısıl bedenden pay almışlardır. Onların ardılları olan bizler, göksel kaynaklı bir ruha sahip olduğumuza göre, karanlık ve kötü yapısı olan bir bedenin içinde hapsolmuş durumdayız. Ruh bu haptisten kaçabilir ve tanrısallığına ya da ölümsüzlüğüne kavuşabilir²⁴.

Orpheus bu çabalarının insan ruhunun tanrısıl yanının olduğunu göstermekle bir sonuca ulaşacağına inandığından, düşüncelerini ruhun açılması üzerinde yoğunlaştırmış ve ruhun tanrısıl bir hayal (eidolon) olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüş, insan ruhunun ölümsüzlüğüne ilişkin bir kanıt sunduğundan, gizem dinlerinin amacına çok uygun görünmüştür. Gizem dinleri, taraftarlarına hakikatin bilgisini verirken, ruhun ölümsüz yanını ön plana çıkarmayı yeğlemiştir.

Orpheus'un ruhun ölümsüz yanına ilişkin bilgiyi Mısır'a gidip geliştirdiği ve orada tanrılarla ilgili hakikati öğrenip tanrılarının gizemlerine kabul edilme ayinlerine katıldığı anlatılır ve onun Mısır'dan kendi ülkesine dinsel törenlerin, esrime ayinlerinin, günahattan arınmanın, hastalıkları iyileştirmenin, tanrılarının öfkesini yatıştırmanın ve Yeraltı dünyasına inmenin olağandışı yollarının bilgisini getirdiği vurgulanır²⁵.

Ruh öğretisi üzerinde gittikçe derinleşen Orpheusçular ve onların izinden giden Pythagorasçılar insanoğlunun günahlarının kefaretni ödemek üzere bedenlendiğine, ayın altında yer alan evrenin en aşağısındaki düzlükte yaşadığına inan-

maktadır. Onlara göre, evren tamamlanmamışlığı yüzünden acıya ve ölüme meydan verir. Yüksek seviyeler olan gezegenler küresinin arınmış bölgeler olduğuna ve buralardan geçilerek tanrıların mekânına ulaşılacağına inanan Orpheus gizemcileri, ruhun asıl evinin yıldızların en üstünde olduğunu ve buraya ancak beden ölümüyle ulaşacağını belirtirler. Bu kişiler ruhun kalıcı, beden geçiciliğine inandıklarından, yiyecek, içecek ya da gösterişli giysiler gibi bedeni besleyen araçları reddedip ruhlarını gizemsel deneyimler olan ruh coşkunu ve sanrılarla dinginliğe kavuştururlar. Platon, *Cratylus*'ta (440b=1B3) Orpheusçular'a gönderimde bulunarak insan bedeni ile ruhu arasındaki ikilemi şöyle gösterir: *"Bazıları beden ruhun gömütüdür" der. Onların düşüncelerine göre, ruh şu anda varolan mevcudiyette gömülüdür. Ruhun gösterdiği her şeyi, bedende açığa çıkardığı için, beden doğal olarak "gömüt" diye adlandırılıyor. Ben bu adlandırmayı, ruhun işlediği suçtan dolayı ceza çektiğini düşünen ve bedeni ruhun korunması için bir hapishane gibi gören Orpheusçular'ın yaptığını düşünüyorum. Öyleyse, beden -adından da anlaşılacağı üzere- ruhun cezasını çekip bu cezayı bitirinceye kadar kalacağı bir mahfazadır..."*

Güney İtalya'daki ve Girit'teki mezarlarda bulunan en geç İ.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen Orpheusçu bir şiirden kalan dizeler, yeraltı dünyasına inen ruhların yapması gerekenlerin belirtildiği rehber, Orpheusçular'ın yeraltı dünyasıyla ilgili düşüncelerinin öğrenilmesine yarayan bilgiler içermesi ve ayrıca gizem dinlerinin yeraltına ilişkin gizlerine bir açıklama getirmesi açısından önemlidir²⁶.

Güney İtalya'da, Petelia'da İ.Ö. 4. ya da 3. yüzyıla tarihlenen bir levhada, bireysel sonsuzluğa ulaşmanın anahtarı şöyle verilmektedir (1B 17):

*"Hades'in evinin solunda kutsal bir kaynak bulacaksınız²⁷,
ve onun yanında duran beyaz bir selvi.*

Bu kaynağa fazla yaklaşma.

*Ama Mnemosyne yakınlarında başka bir kaynak bulacaksınız²⁸,
soğuk suların fışkırdığı
ve onun önünde korumalar.*

Şöyle söyle: 'Ben Yeryüzünün ve Yıldızlı Gök'ün bir evladım;

Ama benim ırkım sadece Gök'ün evladı. Bunu siz kendiniz bilin.

Ama bak işte ben susuzluktan yamp kavruldum ve öliyorum.

Çabuk bana Mnemosyne fışkıran sudan verin.'

*Onlar kendiliğinden sana kutsal kaynağın suyundan içirecekler,
sonra da sen diğer Kahramanlar arasında efendiliğe yükseleceksin..."*

Orpheusçular'a göre, Hades'in evinin solundaki, unutkanlık sağlayan Lethe'nin sularından uzak durmak ve insanların belleğini güçlendiren sağdaki Mnemosyne'nin sularından içmek, tanrısal kaynaklı ruhumuzun bilincine varıp gökte tanrılarla bir olabileceğimizi duyumsamamıza yardımcı olur. Orpheusçu Hymnos'larda (Hymni Orphici) (77. 9), Yunan söylencelerinde insanın belleğini güçlendiren Mnemosyne'den, din topluluklarına katılanların bir nevi kimliğini oluşturan kutsal bir tanrı tarafından kabul edilmişliğini her zaman anımsatması istenir.

Aynı döneme ait, Thuriî'de bulunan bir başka levha da benzer görüşler içerir (1B 18):

"(Ölenin ruhu şöyle der:) Ey Hades'in tanrıçası²⁹, Euleles, Eubuleus ve diğer ölümsüz tanrılar, arınmış bir halde apak yanınıza geliyorum. Sizin mutlu soyunuzdan geldiğim için övünüyorum. Ama yazgı tanrıçası ile diğer tanrılar beni yendi....³⁰ böylece elem ve keder dolu ortamdaki kaçarak hızla özlenen ortama geldim, kendimi tanrıça Hades'in, sahibemin kucağına attım, özlenen çevreye ulaştım.

(Tanrıça şöyle konuşur): Ey mutlu insan, mutluluğu öven insan! Sen ölümlü değil, bir tanrı olacaksın.

Bir oğlak gibi, sütün içine düştüm."

Bu levhadan başka, bir başka levha da onun kopyası niteliğindedir (1B 19):

"Ey Hades'in tanrıçası³¹, Euleles, Eubuleus ve diğer ölümsüz tanrılar, arınmış bir halde apak sana geliyorum. Sizlerin mutlu soyunuzdan geldiğim için övünüyorum. İşlediğim haksızlıklardan dolayı cezamı çektim.....³² Artık, bana lütfedip arınmışlarla kutsal kişilerin bulunduğu yere göndermesi için, yüce Persephone'ye yakarmaya geliyorum."

Ruhun tanrısal yanı Pindaros'ta da (fr. 131) şöyle özetlenir: *"Bütün insanların bedeni, çok güçlü olan ölüme yazgılıdır. Ama orada yaşayan insandan bir hayal vardır; çünkü insanın yalnızca bu yanı tanrılardan gelmedir."*

Bu öğreti, Pythagorasçılar aracılığıyla, ruh göçü öğretisine, ruhun doğumla arınması, ölüm sırasında tanrıyla bir olması inancına dönüşerek geliştirilmiştir. Gizem dinlerinde önemli olan ruh göçü öğretisi, Herodotus'ta (2. 123) Mısırlılara maledilmiştir: *"İnsan ruhunun ölümsüz olduğunu ilk söyleyenler de yine Mısırlılardır. Onlara göre, beden öldüğünde, ruh art arda başka canlıların bedenine girer, yeniden doğar; karada, denizde ve havada yaşayan bütün varlıkların içine girip çıktıktan sonra (bu göçler üç bin yılda tamamlanır), doğum sırasında bir insan bedenine girer. Yunanlıların bazıları (eskiler ve yeniler) bu öğretiyi kendilerininmiş gibi gösterdiler."*

Platon, Gorgias diyalogunda (429d), ölmek ve yaşamak üzerine ve bu dünyada yaşamın ve ölümün gizlerine ermemiş ruhlar üzerine sorgulamalarına, Socrates'in ağzından şöyle yanıt arar:

“Sokrates - Euripides, ‘yaşamak ölmek mi, yoksa ölmek yaşamak mı, kimbilir’ diye sormakta haklıysa, belki de biz gerçekten ölüyoruz. Ben bir bilgeden işitmiştim, biz şimdiki halimizle ölüymüşüz ve bedenimiz (soma) bizim gömütümüzmüş; ruhumuzun tutkuları barındıran kısmı, ikna yoluyla oraya buraya yalpalamaya yatkınmış. Bir Siciliyalı -ya da belki İtalyan- bilge de sözcükler üzerinde oynayarak bir benzetme yapmış ve ruhun bu yanına fıçı (pithos) demiş; ikna etmeye (pithanon) ve edilmeye yatkınlığı nedeniyle bilgisiz insana (anoetous), su sızdıran (amyetous) demiştir. Bilge olmayan kişilerde, isteklerin barındığı ruhun bu kısmını, ölçsüzlüğünden ve arsızlığından dolayı, birçok deliği olan bir fıçıyla kıyaslamıştır; çünkü bu fıçı hiçbir şekilde doldurulamaz...Bu adam, o görünmez ülkede (aides), Hades’te, en zavallı ruhların bu su sızdıran ruhlar olduğunu ve bunların çatlamış fıçılara, yine bunlara benzer delik deşik bir süzgeç içinde su taşıdıklarını belirtir. Arkadaşım bana bu süzgeçle ruhu kastettiğini açıkladı. Bilge olmayan bir adamın ruhu, su sızdırdığı ve hiçbir şeyi tutamayan dönecek ve unutkan olduğu için, bir süzgece benzetilmiş.....”

Ruhun tanrısal bir kaynaktan pay aldığına inanan ve ahlak öğretilerini bu yönde geliştiren Hellenistik felsefe okullarından etkilenecek derinleşen Roma’nın düşünce dünyasında da, ruh beden ikilemi, ruhun ölmezliği, insanın beden varlığı değil de ruh, varlığı olduğu, ölüm sonrası yaşam umudu türündeki konular önem kazanmıştır. Bu konuların, Cicero’nun yapıtlarında özümselediği ve Roma geleneğine yabancı kavramların Latinceleştirildiği gözlemlenir. Orpheusçu-Pythagorasçı ruh görüşlerini Stoacı ahlak öğretisiyle dokuyarak sunan Cicero’nun, *bütün yaşamı ölüme bir hazırlık (vita commentatio mortis³³) olarak gördüğü ve yaşanan bu dünyanın gökyüzüne ve artık ölmüş olanların topluluğuna giden bir yol³⁴ (via est in caelum et in hunc coetum eorum qui iam vixerint) olduğunu*

belirtmesi ya da kendilerini bedensel zevke kaptıranların ve cinsel isteklerinin itkisiyle tanrısal ve insansal yasaları bozanların ruhlarının (eorum animi qui se corporis voluptatibus dede-runt...inpulsuque libidinum voluptatibus obedientium deum et ominum iura violaverunt) *bedenden kayıp gittiğinde yeryüzü-nün etrafında dönüp durduğunu ve yüzyıllar boyunca işkence çek-medikçe bu yere geri dönemediğini*³⁵ (corporibus elapsi circum terram ipsam voluntantur nec hunc in locum nisi exagitati sa-eculis revertuntur) vurgulaması, Roma düşün yaşamında ye-raltı dünyasına ilişkin konularda değişik bir bakış açısının yakalandığını gösterir. Böylece, insanları gizem dinlerinin içeriğine en çok yaklaştıran beklentiler olan, ölüm sonrası ya-şam için bu dünyada belli birtakım hazırlıkların yapılması ve ölümden sonra ruhun asıl mekânı olan gökyüzüne göç etme-den önce bir arınma geçirmesi gerektiği, maddi hazlardan mümkün olduğunca kaçınarak temiz ve ahlaklı bir yaşam sürmek düşüncesi, Roma düşüncesinde yavaş yavaş belirgin bir yer edinmiş olur.

Roma'da etkin olan gizem dinlerinin ayrıntıları, Eski Yunan ve Roma gizem dinlerinin en belirgin ortak özelliklerinin or-taya çıkarılmasıyla daha iyi anlaşılacaktır. Gizem dinlerinin her birinde görülen özellikler şöyle özetlenebilir:

- * Gizeme konu olan tanrının öyküsü açıktır, ama öykünün ayrıntıları gizli tutulur ve sadece dine giren kişilere açık-lanır (esoterikos).
- * Her gizem dininde varolan, ölen ve dirilen tanrı betimle-mesi, her bahar yeniden doğan ve her kış ölen bitki örtü-sünün yıllık çevrimini yansıtır. Dine kabul edilen kişi, do-ğadaki yeniden doğumu, ölümü, yavaşlamayı ve gelişme-yi görür ve kendisini bu çevrime ait hissederek doğayla özdeşleşir.

- * Gizemdeki tanrıların söylencelerinde, onların düşmanlarını yendiklerine ya da yeryüzünü günden kurtararak yaşama dönüp ölümü yendiklerine inanılır. Tanrının bu öyküsü canlandırılarak dine kabul edilenlerin, söylencelerin içindeki yeniden doğumu büyük bir esrime halinde (enthusiasmos) duyumsamaları sağlanır.
- * Gizem dinleri, sevgi yoluyla taraftarlarının tanrıyla yakın ilişki içine girmelerini sağlar. Sevgi yoluna girenler insanın tanrının sevgisine layık olmadığını düşünür ve bu yüzden bedenlerini küçümseyerek ruhlarını yüceltmeye yönelirler.
- * Gizem tanrıları ölümlüler gibi acı çekerler ve ölürlər. Osiris, Orpheus, Hercules, Bacchus, Attis ve Adonis ölen ve dirilen tanrılardır. Bunlar yeraltına inip oradaki ruhların da günden arınmalarını sağlarlar.
- * Gizem dinlerinin temel içeriği, acı çeken tanrının acısına ortak olmadır. Gizeme kabul edilen kişiler tanrının yazgısını kendilerine örnek alarak yas tutarlar (Hdt. 2.171). Bu yası, tanrının kurtuluşunun sağlanmasıyla birlikte beliren coşkun bir sevinç izler. Örneğin, Ceres'in yası kızının bulunmasıyla sevince dönüşür.
- * Gizem dinlerinde, tanrıların yazgısını paylaşan taraftarlar tanrıları gibi davranırlar. Örneğin, Ceres'in yaslı günlerinde oruç tutmasına öykünen taraftarları bu günlerde yiyecekten uzak durur ve ilk yıldız ortaya çıktığında beslenmeye başlarlar ya da onun Aetna dağında meşale yakmasını andırır biçimde meşaleler taşırlar. İsis'e tapanlar ise İsis'in eşini kaybetmesinden dolayı çektiği acıyı paylaşır ve onun kederini paylaşarak göğüslerini yumruklarlar.

Bacchus törenlerinde de tanrının parçalanma öyküsünü andıran sahneler yaşanır.

- * Gizem dinlerinde doğanın sakladığı gizler, sadece onların gerçek anlamını çözmüş olan rahipler aracılığıyla eğretilmelerle yorumlanır. Cybele törenlerinde hadım etme eylemi aslında ekinin biçilmesidir ya da taraftarların kollarını bıçakla kesmesi toprağın sabanla yarılmasıdır.
- * Her mevsim yapılan dinsel geçitler, arınma gösterileri, oruç tutma ve gizlerle örülü törenler gibi dine kabul edilmek için düzenlenen ayinler, gizemin tanrısı ya da tanrıçasıyla birleşmenin gizemini öğrenir ve ondan kutsal bir ödül alır. Bu deneyim, insanın kişisel yaşamındaki dinsel boyutun doruğudur. Bu kutsal ödül, ıslah olma, günahattan kurtarılma ya da ölümsüzlüğe kavuşmadır.

Gizem dinlerinin bu genel özelliklerinin yanı sıra, her birinin kendine özgü bir içeriği ve kendisini benimseyenlerin istekleriyle ve inançlarıyla örtüşen bir amacı vardır: Dünyevi nimetlerden kendini çekmiş insanların, ruh ile beden arasındaki ikileme inandıklarından, dinsel yaşamdan beklentileri, ruhlarını maddenin sınırlayıcılığından kurtarmakta odaklanmıştır. Bu beklentilerine yanıt Orpheusçu dinin öğretilerinde yer alır. Orpheusçular, daha sonra da açıklanacağı gibi, insanlığın günahlarının kefareti için ödeme üzere bedenlendiğine ve ayın altında yer alan evrenin en aşağısındaki düzlükte yaşadığına inanırlar. Onlara göre, evren tamamlanmamışlığı yüzünden acıya ve ölüme meydan verir. Yüksek seviyeler olan gezegenler küresinin arınmış bölgeler olduğuna ve buralardan geçilerek tanrıların mekânına ulaşılacağına inanan Orpheus gizemcileri, ruhun asıl evinin yıldızların en üstünde olduğunu ve buraya ancak beden ölümüyle ulaşıla-

cağını belirtirler. Bu kişiler ruhun kalıcılığına ve bedenin geçiciliğine inandıklarından, yiyecek, içecek ya da gösterişli giysiler gibi bedeni besleyen araçları reddedip ruhlarını gizemsel deneyimler olan ruh coşkunuğu ve sanrılarla dinginliğe kavuştururlar. Mısır kaynaklı Isis ve Osiris gizem dinine inananlar da bedenini reddedenlerdir. Dinsel törenlerden önce, on gün kadar oruç tutar, cinsel ilişkiye girmez ve tanrıçanın tapınağına çoğunlukla ellerinin üzerinde yürüyerek giderler. Bedenlerini küçümseyenler, ruhun derinlerini keşfedebilmek için cinsel yaşamı dizginlemeye önem verirler ve bazıları Cybele ve Attis'in rahipleri gibi kendilerini hadım ederek tamamen kendilerini bu yaşamın dışına taşırlar. Bu dine inananlar, ruh ve beden arasındaki ikilemi, bu ikisini birleştirerek çözmeye çalışırlar. Cybele ve Attis dini ile Mithras dininin taraftarları tanrılara kurbanlar sunarak, tanrıların iyi niyetini insana ulaştırmayı amaçlarlar. Bu dinlerdeki, özellikle İ.S. 2.-4. yüzyıllar arasında yapılan, *Taurobolium* (Boğa kurban etme) töreninde, kesilen boğanın kanı sonsuza kadar yeniden doğduğuna inanılan tapınıcıları ıslatır. Boğanın kanı ve üreme organları yeniden doğumun betimlenmesi için önemli iki araçtır. Boğa kurban etmenin yanında, gizem ayinlerinde yer alan kutsal şöenlerde yenen etler ve içilen kanlar insanın tanrıyı yiyip içmesini betimler. Bacchus'un böyle bir şöenle, kanını içen ve etini tüketen taraftarları aracılığıyla yeniden doğacağına inanılır.

Evrenin iyi ve kötü arasında onmaz bir savaş halinde olduğuna inananlar, Pers kaynaklı tanrı Mithras'ın izinde giderler³⁶. Pers inancında Mithras, *Kötü*'yle yapılan savaşta *İyi*'nin taraftarlarını bir düzene koymak için evrene yollamıştır. Mithras yeryüzündeki ve ölüm sonrasındaki savaşların Efendisi'dir. Romalı askerler, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Karanlığın

Efendisi Ahriman'a karşılık Aydınlığın Efendisi olan Mithras'ı ve gizemlerini benimseyerek Hristiyanlığa karşı Mithraizm'i seçmişlerdir. Tanrıya bilgi yoluyla ulaşmayı amaçlayanlar, bilgeliğin gerçek aşığı Isis'in gizemlerini öğrenerek tanrıçanın hakikatine ulaşmayı amaçlayanlar, derin düşünme (tefekür) yoluyla ve yüksek bilgiye erişmiş ustalardan bilgi edinerek bir anlamda tanrıçayla bir olmaya yönelirler.

Eskiçağlar'dan başlayarak gizem dinleri, *mania* (dinsel delilik) halinde dolaşan esrik rahipler, bir kutsal tapınağa bağlı olan rahipler ya da ortak bir grup halinde (koinon) biraraya gelen katılımcıların oluşturduğu dinsel topluluklar (thiasos) biçiminde örgütlenmişlerdir. Esrik ruh haliyle dolaşan rahipler, bir gizem tanrısından onun gizlerini öğretmek için izin almış olan ve bu izni belli bir gelenek çerçevesinde aileden diğer kişilere aktaran gezgin kişilerdir. Bunlar özellikle Ana Tanrıça Cybele'nin ya da Bacchus'un rahipleri olarak dolaşırlardı³⁷. Yunan ve Latin yazınında bu tip gezgin rahiplere sıkça rastlanır³⁸. Roma'da, İ.Ö 186 yılında, Senatus kararıyla bu rahiplerin görevine son verilmişti, ama yine de varlıkları tamamen ortadan kaldırılamadı³⁹. Kutsal bir tapınağa bağlı rahipler daha çok Yakın Doğu ve Mısır'da görülür. Bu rahipler, bir tapınağa bağlı oldukları için, gezgin rahiplere göre daha güvenli bir yaşam tarzına sahiptirler. Delphi bilicilik merkezi ya da Aesculapius tapınağı bu tür görev yapan rahipleri barındırması açısından önem kazanmıştır. Ortak bir amaca yönelik olarak biraraya gelen kişilerden oluşan dinsel topluluklar ise, toplumda belli bir konumu ve toplantı yeri olan gruplardır⁴⁰. Toplumun zengin kesiminin kendilerine sağladığı parasal destekle görevlerini sürdüren bu gruplar, kimi zaman gezgin bir rahibin etrafına toplanan kişiler olabildiği gibi, kimi zaman da bir tapınağa bağlı görev yapan rahibin etrafına

toplananlardır. Bu topluluklara katılanlar, benimsedikleri tanrıyla kendi aralarında ve birbirleri arasında yakın bağlar oluşturmak için, özellikle kurban törenleri ve kesilen kurbanın etinin yendiği ve şarapların içildiği görkemli şöenler düzenleyerek ya da toplu olarak cenaze törenlerine katılarak ortak etkinliklerde bulunmaya önem verirlerdi. Gizem dinlerine katılanlar, birbirlerine “*adelphoi*” (kardeşler)⁴¹ diye hitap ederlerdi ve sadece kendilerinin bildiği ve tanıdığı birtakım semboller (*symlon*) kullanırlardı⁴²; zaman zaman da aralarında şifreli sözcüklerle (*synthema*)⁴³ konuşurlardı. Din taraftarları, ardından gittikleri tanrının ya da tanrıçanın adından türeyen topluluklarla anılırdı. Örneğin, Orpheus’u bir tanrı gibi benimseyip onun yaşam tarzını uygulayanlara *Orphikoi* (Orphici)⁴⁴, Bacchus’un ardılları *Bakkhoi*⁴⁵ (Bacchi), tanrıça Isis’in taraftarları *Isiacoi* (Isiaci)⁴⁶ olarak adlandırılırdı. Örgütlenme açısından diğerlerinden daha sistemli bir görünüme sahip tanrı Mithras’ın ardıllarını toplu olarak ifade eden bir ad yoktur; bir başka deyişle, Mithraistler diyebileceğimiz bir Yunanca ya da Latince sözcük bulunmamaktadır⁴⁷. Bu durum, Mithras’ın ardıllarının, geçirdikleri ruh aşamalarına göre, konumlarına uygun olarak özel bireysel adlara sahip olmasıyla açıklanabilir. Gizem topluluklarının arasında dinsel ayırmalar, dinden çıkarmalar gibi katı kurallar yoktur. Gizem tanrıları da birbirini kıskanmadığı için, tapınaklarda çeşitli tanrıların heykellerine rastlanabilir. Bir din tarafları, istediğinde başka bir tanrının gizemine girmekte, bazı özel yasaklamalar dışında, serbesttir⁴⁸. Yemin edilerek girilen gizem dinlerinde, yüceltilen tanrıya bağlanılacağı ve girilen dinin değiştirilemeyeceği üzerine ant içilir. *Sardis’te, Zeus’un ardıllarının Sabazius*⁴⁹ ve *Ma’nın gizemlerine girmelerini yasaklayan, İ.Ö. 4. yüzyıla ait bir yazıt bulunmuştur*⁵⁰.

Gizem dinleri, Hristiyanlıkta ya da Yahudilikte olduğu gibi, bir tanrıbilim içermese de, her gizem dininin kutsal bir öyküsü (hieros logos) bulunur. Dine giren kişilerden bu öykünün daha önce hiç bilinmeyen ayrıntılarının bilinmesi, bir anlamda gizem tanrılarına ilişkin *logos*'un bilincinde olunması istenirdi. Bu işlem, dine giren kişinin temel göreviydi⁵¹. Ptolemaios IV Philopator'un bir buyruğunda (İ.Ö. 210) Bacchus'un gezgin rahiplerinden tanrının kutsal öyküsünün yazılı olduğu nüshaları İskenderiye'ye getirmelerini istemesinden, bu kutsal öykülerin kitaplara yazılarak gizemlere girenlere öğretildiği ya da rahiplerin ellerinde bu kitapların bulunduğu anlaşılır⁵². Tanrıça Isis'in tapımlarında Mısır kitapları sergilenirdi⁵³. Bu kitaplardaki bazı bilgilerin sadece dine kabul edilene açık olduğu bilinmekle birlikte, bazı tanrı ya da tanrıçalara ilişkin öykülerin ayrıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin, Isis ve Osiris ile ilgili en iyi bilgi Plutarchus'un *De Iside et Osiride*'sinden ya da Diodorus'tan (1. 21) elde edilebilir. Isis'in tapımındaki bazı gizemlere de Apuleius'un *Metamorphoses*'inde rastlamak olanaklıdır. Ceres ve Persephone'nin kutsal öyküsü ise özellikle *Hymnus Homericus ad Cere-rem* metninde açığa çıkmaktadır. Bacchus'un öyküsü hakkında zengin kaynaklar olmasına karşın, Ceres ya da Isis tapımında olduğu gibi tek bir gizem öyküsü bulunmamaktadır. Orpheusçu anlatımların temelinde yer alan, Ceres'in yeraltına kaçırılan kızı Persephone'den doğan ve Titanlar tarafından parçalanarak öldürülen Bacchus'un öyküsü, gizeme konu olan bir öykü olarak tanrının gizemleriyle ilişkilendirilmiştir⁵⁴. Mithras gizeminde ise, mağaralarda bulunan kabartmalardaki bir dizi öykü ve boğayı öldüren tanrı kabartmaları dışında, tanrının gizemlerine ilişkin bir metin yoktur⁵⁵. Gizem dinlerinin bazılarında, yeminlerle mühürlenmiş, sadece

katılanlara bir tür kutsama olarak bağışlandığı söylenen bazı anlatımlara da rastlanmıştır. Gizem öyküsünün, özellikle açık saçık kısımları (örneğin, hadım etmeler cinsel ilişkiler vs.) ya da zalimce ayrıntıları (örneğin, Bacchus'un bedeninin parçalanmasının ayrıntıları) ortalığa dökülemeyecek kadar gizli tutulmak istenmiştir⁵⁶. Herodotus'ta (2. 171) gizem dinlerinin temel içeriğinin acı ve çile çeken tanrının acısını paylaşma olduğu belirtilmiştir. Bu acıya katılma, dine katılanların ruhunda büyük bir etki yarattığı için özel deneyimler gerektirirdi. Yas törenleriyle paylaşılan kederler, tanrının yasının sona ermesiyle birlikte büyük bir sevinç dönüşür ve taraftarlar da tanrıyla birlikte huzura erişirdi. Düzenlenen sevinç günlerinde (dies sanguinis, hilaria), taraftarlar bir esrime hali içinde büyük bir coşkuyla kurtuluşlarını kutlardı⁵⁷. Firmicus'ta betimlenen bir yas sahnesinde (*Err.* 22), bir tahtırevanın üzerinde duran bir putun karşısında yaşanan bir yas töreninden sonra ışığa kavuşulduğunu ve bir rahibin gelip orada bulunan katılımcıların boyunlarını yağlayıp *tanrının kurtulduğunu ve onların da kederlerinden kurtulduğunu* belirttiği gözlemlenir. Plutarchus (*De Is. et Os.* 27. 361), Isis'in acısını çekenlerin, onun gibi Osiris için dövünüp ağlayanların ruhlarının inanç açısından eğitildiğini ve bu eylemlerin benzer acılar çeken insanlara bir teselli kaynağı olduğunu belirtir.

Gizem dinlerinde yaşanan özel deneyimler, dinlere katılanların ruhunda daha önce yaşamadıkları duyguları yaşamalarını ya da bu duyguları tanımlarını sağlar. Dio Chrysostomus (*Or.* 12. 33), *bir gizem dinine katılmak üzere gelen kişilerin, gizemin olağanüstü güzelliklerle dolu koyağına geldiğinde, etrafındaki gizemli görünüşleri seyre dalmıca ve çeşitli sesleri duyup, ansızın bir karanlık ve bir aydınlıkla karşılaşınca, kutsal varlığı duyumsayacağını ve başlangıçta ruhunda uyanan şaşkınlığın yerini merak*

ve değişik bir duygulanım alacağını belirterek, diyerek bu konudaki düşüncesini belirtir.

Bu duygulanım bir başka deyişle, tanrıyla yüz yüze gelme deneyimi, gizem dinine katılanların ruhuna ayrıcalıklar katan, sonuçta onları dışardaki insanlardan ayıran bir özelliktir. Dio (Or., 36. 33) gizem dinine girmeyenleri *tapınağın kapısında bekleyen hizmetkarlara benzetir ve bunlar içerden haberi olmayan sadece bazı gizemli sözcüklere kulak misafiri olmakla ya da içerdeki ateşin duvarları yalayan alevini görmekle yetinen kişiler olarak görür*. Pindaros'ta gizem dinine giren bir ruhun deneyimi şöyle yansır (fr. 102):

*"Bu gizemleri görenler' kutsanmıştır,
Toprağın altına gitmeden önce;
çünkü ölümlü yaşamın sonunu
ve tanrı tarafından sunulan yeni başlangıcı tanımıştır."*

Plutarchus (Quomodo adul. 47a), gizeme kabul edilme ayinlerinde, ayine katılan adayların, ruhu o an için dehşete düşüren olaylara, sonuçta bu ruhsal sarsıntının yerini ışığa bırakacağı ümidiyle, katlanması gerektiğini belirtir. Ruhun ölüm anında yaşadıklarını betimleyerek gizem dinlerinin gizli öğretilerini aydınlatmaya çalışan Plutarchus'a göre⁵⁸, *ruh öldüğünde, büyük gizem dinlerine girmiş olanlarınkine benzer deneyimler yaşar. İlkın şaşkın bir halde oraya buraya koşuşturur, karanlık içinde kuşkuyla yolculuğa başlar. Korkular, yılgılar ve sarsıntılar birbirini izler. Bütün bu yaşananlar görkemli bir ışığın görülmesiyle son bulur. Bundan sonra, onu kutsanmış bölgeler, çayırlar, kutsal sesler ve dans eden gölgeler karşılar. Bu aşamaya ulaşan ruh, tanrısal alana kabul edilmiş demektir. Artık özgürdür, dingin bir halde tacını takıp tanrıların şölenine katılır, saf ve kutsanmış diğer insanlarla beraber olur*.

Bir gizem dinine kabul edilmenin (myesis; telete - initio) bazı dereceleri vardır⁵⁹: İlk aşamada gizem dininin disiplini, ahlaksal, zihinsel ve bedensel olarak tüm ayrıntılarıyla öğretilir. Her yükselme aşamasında aday, ruh gücünü ya da kapasitelerini kanıtlamak üzere, bir dizi testten geçmek zorunda bırakılır. Bu sınavlardan geçen aday, benimsediği tanrının gücünü en azından günlük yaşamında duyumsadığı bir aşamaya ulaşır. Artık yaşamının diğer alanlarına geçme ve onları tanıma durumundadır. Kendisine öğretilmiş olan doğruların, doğanın ve evrenin bilgisine kendisi varır. Bu bilgiye eren aday bir an için içindeki tanrıyla yüz yüze gelir. Bir sonraki aşamada da, içindeki tanrının adeta bir taşıyıcısı olarak hem ruhsal hem de zihinsel olarak tanrısal esinle dolar. Aday en son aşamada içteki tanrısıyla tamamen bir olduğunu duyumsar.

Gizemlerde adayların ruhunda yaşanan olağandışlıklarla ilgili, Platon'un *Phaedrus* adlı diyalogu önemli bir metin olarak günümüze kalmıştır. Platon, bu yapıtında düşüncelerini şöyle dile getirir (48c-d): *"...Ölümsüz denilen ruhlar, göğün en yüksek noktasına ulaşınca dışarı çıkarlar ve gök kubbenin tepesinde dururlar. Döngüsel hareketle onlar da dönüp göğün dışındaki gerçekleri seyre dalarlar. ...Göğün bu bölgesini ben anlatmaya çalışacağım⁶⁰. Bu bölgede olan şey saf gerçeğin ta kendisidir, renksiz, biçimsiz, dokunacağın bir varlığı ya da yokluğu olmayan, belirsiz bir gerçektir o; sadece ruhu yöneten aklın görebileceği bir gerçek, bilginin asıl yurdu olan gerçek vardır orada.... Ruh bu şekilde dönerek doğruluğun özünü görür, bilgeliği ve bilgiyi görür..."*

Genel anlamda, insan ruhunun ölüm sonrasında bilinmezliğin girdabında geçireceği sarsıntının şiddetini azaltmayı ve ona hem bu dünyada hem de öte dünyada kutlu bir yaşam sürdürmeyi amaçlayan, Orpheusçu düşüncelerle örülü din-

ler, Roma devlet diniyle ve tanrılarıyla sürtüşmediği ya da toplumun genel ahlakını bozmadığı sürece varlıklarını sürdürdü. Devletin bütünlüğünün her şeyden önemli olduğunun bilincinde olan gerçek Roma yurttaşları, bu dinlerde kişisel bir kurtuluş aramalarına karşın, sosyal güvenliğinin devletçe sağlandığına inandıklarından, bilinçli olarak, hiçbir zaman bu yabancı tapım yöntemlerini, devlet dininin tapımlarıyla karşı karşıya getirmemeye de özen gösterdiler⁶¹. Ancak, insan ruhunun gizleriyle uğraşan ve bu gizleri çılgın müziklerle, kanlı kurban ayinleriyle ve her türlü taşkınlığın yaşandığı şölen sofralarıyla ortaya çıkarmaya çalışan gizem dinlerinin temel içeriğinin abartılmaya yatkın oluşu, Roma toplum yaşamında istenmeyen görüntülerin yaratılmasına neden olunca, yönetimin, ezici üstünlüğünü kullanarak devlet kültürünü ön planda tutmak için, bu dinlerin uygulamasına sınırlamalar ya da yasaklamalar getirmesi, hatta gerektiğinde bu dinlerin taraftarlarını köle olarak kentten sürmesi⁶² kaçınılmazdır. Siyasal yayılımını sağlamak ve geliştirmek amacıyla yabancı dinlere kucak açarken, onların tanrılarını, tapınaklarını ve bayramlarını benimserken kurallarını baştan belirleyen Roma'nın, devlet dininin üstünlüğünü ve ayrıcalığını bozacak nitelikte, siyasal ve ahlaksal açıdan tehlikeli ve aykırılıkları barındıran dinlere geçit vermesi zaten beklene mezdi. Ancak, bütün karşı çıkışlara ve yıldırma siyasetine karşın, Hristiyanlığın Roma devlet dinini ve tanrılarını devirmesine değin Doğu'nun gizemleri etkinliklerini sürdürdü. İmparator Augustus'un döneminde, İ.Ö. 1. yüzyıl sonlarına doğru en parlak devirlerini yaşayan gizem dinleri, Doğu Akdeniz'in hemen hemen her kentine bir gizem tanrısı ya da tanrıçası adına dikilen tapınaklarla pek çok taraftar topladı ve zaman zaman Senatus tarafından çıkarılan yasaklamalara

karşın, yayıldı. Romalı görevlilerin ve imparatorların bile çoğu bu kültlere katıldı. Ptolemaeus IV Philopator (İ.Ö. 221-205) ve Marcus Aurelius, Bacchus'un ayinlerine katılmıştı, hatta kurtarıcı tanrı Bacchus'un rolüne bürünüp kendini hadım eden komutanlar bile vardır. İmparator Augustus ise Eleusis Mysterion'larının ayinlerine katılmıştı. Augustus ayrıca Apollo taraftarıydı ve onun adına Palatinum'da İ.Ö. 28 yılında görkemli bir tapınak dikmişti. İ.S. 37-41 yılları arasında Roma İmparatoru olan Gaius Caesar (Caligula), kendi gizem dinini kurmuş ve düzenlediği ayine katılmıştır. İ.S. 69-79 yıllarında imparator olan Vespasianus, İskenderiye'de İ.S. 70 yılında Serapis'in dinine katılmıştır. İ.S. 81- 96 yılında Roma'nın yönetimini üstlenen Domitianus ise, Isis dinine olan düşkünlüğünden dolayı, Mısır'ın dinsel beslenme kurallarını uyguladı ve Campus Martius'ta, İ.S. 1. yüzyıl sonlarında görkemli bir Isis tapınağı dikti. İ.S. 98-117 yılında Roma imparatoru olan Traianus ise zafer takını Isis'e adadı. İ.S. 198-211 yıllarında Roma'nın başında bulunan Septimus Severus ve Caracalla, Serapis taraftarlarıydı. Kendisini *Philosarapis* (Sarapis aşığı) olarak adlandıran Caracalla'nın paralarının üzerinde "*Sarapis Cosmocrator*" yazılıydı.

III

Roma'da Etkin Olan Gizem Dinleri

Cybele Gizem Dini

*Büyük tanrıça, tanrıça Cybele, Dindymus'un sahibesi tanrıça,
evimden uzak olsun senin çılgınlıkların:*

Catullus, 63.

Romalılar, II. Kartaca Savaşı sırasında Hannibal'in ordularıyla giriştikleri kıyasıya savaşta Kartaca'nın ezici üstünlüğüyle karşılaşınca Sibylla'nın kitaplarına başvurmayı ve onun kehanetleri doğrultusunda hareket etmeyi yeğlediler. Kitaplar, Romalılara, Küçük Asya'da (Anadolu) bulunan Phrygia'nın tanrıçası Magna Mater'in Roma'ya getirilmesi halinde düşman kuvvetlerin geri çekilmesinin sağlanabileceğini dile getirdi. Bunun üzerine vakit kaybetmeden yüksek rütbeli devlet adamlarından oluşan bir heyet, tanrıçanın sembolü olan siyah bir gök taşı, o zaman korumasını üstlenen Pergamon (Bergama) kralı Attalus'tan almak üzere yola çıktı. Söz konusu taş, İ.Ö. 204 yılında Roma'ya görkemli bir törenle getirildi. Livius (29. 14. 10-14), tanrıçayı karşılamak üzere Publius Cornelius Scipio'nun, yanında Roma'nın ileri gelen kadınları da olmak üzere, kentin ünlü limanı Ostia'ya gönderildiğini belirtir ve anlatımını şöyle sürdürür: "*Scipio taşı bizzat gemiden alıp karaya çıkardıktan sonra, onu kente götürecek olan kadınlara emanet etmekle görevlendirilmişti. Gemi Tiberis'in ağzına vardı-*

ğında, emredildiği gibi yaptı ve denizi kürekleriyle yarıp tanrıçayı rahiplerinden alarak karaya çıkardı. Kentin ileri gelen kadınları ...onu teslim aldılar. Bunlar tanrıçayı sırayla taşıyıp, elden ele geçirerek götürdüler. Bütün kent tanrıçayı karşılamak için toplanmıştı ve güzergahları boyunca, girişlerin önünde tütsü yakıcıları yerleşmişti. Halk tütsüleri yakarken tanrıçanın Roma kentine istekle ve dostça girmesi için yakarıyordu. Kadınlar tanrıçayı Palatinus'ta yer alan Zafer tapınağına taşıdılar. O gün, 4 Nisan, bayram olarak ilan edildi. Kalabalık halk grupları, Palatinus'taki tanrıçaya armağanlar getirdiler, orada tanrıların şölen sofraları kuruluydu ve Megalesia adı verilen oyunlar düzenlendi..."

Cybele'nin Roma'daki bu görkemli karşılanması ödülünü aldı ve Roma orduları Hannibal'ı Zama'da yenince, halk Sibylla kehanetinin doğru çıktığına inandı. Cybele'nin Romalılar arasında kazandığı saygınlık ve Roma'ya getirildiği günün anısına düzenlenen ve On Nisan'a kadar süren Megalesia bayramlarıyla da kanıtlandı. Ama, Romalılar bu tanrıçanın kültürünü çok fazla tanımıyorlardı; çünkü sonraları tanrıçanın gizemleriyle ilgili etkinliklere tanık oldukça, devlet denetiminde Roma'ya getirilen ve tapınılmaya teşvik edilen Cybele'nin dininin kendi tanrılarının tapımlarına hiç uymadığını anladılar. Bu dinin insanı çıldırtan tiz sesli müziğini, rahiplerinin kendinden geçerek dans edişlerini, insan ruhunda son derece büyük coşkular yaratan heyecanını gören Romalı yöneticiler şaşkınlıklarını gizleyemediler. Özellikle Cybele'nin korumasına girmek için kendilerini hadım eden rahiplerin (Gr. Korybantes; Lat. Galli), dinsel ayin törelerini (Gr. orgia; Lat. ritus) bir nevi delilik hali (mania) içinde kutlamaları Roma'nın dinsel düşünce yapısına oldukça ters bir durum yaratıyordu. Tanrıçanın hizmetine giren Cybele rahiplerinin kendilerini hadım etmesinin anlamı, Cybele söyleninde önemli

bir ayrıntı olan, rahibi Attis'in kendisini hadım etmesi ve ölüp yeniden dirilişine öykünmekti.

Anadolu'nun ünlü *Kubabası* olan ve daha sonra Phrygia'nın tanrıçası *Kybele* olarak bilinen, her canlının, hayvanların ve insanların besleyicisi *Cybele*, *Pessinus*¹ ve *Ida* dağı halkının taptığı doğanın tanrıçasıydı ve yeryüzünün yabanıl yaşamını, canlıları üretmek ve bakımlarını üstlenmekten sorumluydu. İ.Ö. 7. ve 5. yüzyılda Yunanistan'a ve daha sonra Roma'ya yayılan *Cybele*, Yunan yazınsal kaynaklarında, *Meter Megale* (Büyük Ana), *Meter Antropon* (İnsanların Anası), *Meter Theon* (Tanrıların Anası)² ya da *Magna Mater deum Idea* (Tanrıların *Ida* dağı Büyük Anası) olarak geçer³.

Ida'nın yüksek doruklarındaki korularda oturduğuna inanılan *Cybele*'nin siyah bir gök taşı olarak düşünülmesi, Anadolu halkının yabanıl doğaya, özellikle ağaçlara, kayalara, gökten düşen taşlara ve hayvanlara tapmasından kaynaklanır⁴. Ana Tanrıça'nın kutsal hayvanı da, yabanıl hayvanların en güçlüsü olan arslandı. Erken dönemlerde Trakya'dan gelen Phrygialılar kendilerini Anadolu halkları arasında saydılar ve ülkelerinin coğrafyasının, koruluk doruklarının, derin meşe ve çam ormanlarının, sarmaşık kaplı mağaralarının, yukardan aşağıya hızla akan çağlayanlarının ve rüzgarın dövdüğü ağaçlarının zihinlerinde yarattığı, belli belirsiz inanç unsurlarını Anadolu'ya getirdiler. İçinde doğup büyüdükləri bu yabanıl doğa ve karşılaştıkları doğal olaylar, Trakya halkına, baştan beri, bunları denetleyen olağanüstü bir gücün varlığını duyumsatmıştı⁵. Ayrıca bu tanımadıkları ve korktukları doğanın, gürül gürül akan ırmakların, çılgınca esen rüzgarların ve rüzgarlarla hışırdayan yaprakların garip sesleri, bu güçlü varlığın birer hareketi ve çığlıkları olarak anlaşıldı.

Phrygialıların bu varlıkla bir olması, ona öykünmeleriyle ve kendi yaşamlarını onunkine benzetmeleriyle olanaklı olurdu. Bu yüzden, doğanın seslerini andıran tiz sesli flütler, kavallar (aulos), ziller (kymbalon), çalparalar (krotalon), tefler (tympanon) kendilerinin çığlıklarına karışarak çalınıyor ve bu ortam tapınanların ruhunda bir esrime hali (enthusiasmos) yaratıyordu. Phrygia'nın dini de Trakyalılarınkine çok benziyordu ama Anadolu'nun uzun ve soğuk kışları ya da yağmurlu baharları yahut bitkileri yakıp kavuran yazları düşünüldüğünde, belki daha yabanıldı⁶. Yazın, bitkilerin kavru-luşuyla birlikte karalar bağlayan, yas içine giren halk, Mart ayında doğanın birdenbire yeniden yeşermesiyle birlikte, büyük bir coşkuya kapılıp neşeyle doluyordu. Bu karşıt duygular, Trakya'da daha yumuşak şekilde uygulanan bazı ilkel dinsel ayinlerin Phrygia'dan daha yabanıl biçimde yapılma-sına yol açmıştır. Bu ayinlerde, çılgın danslar edip kendileri-ni yaralayan ve kendilerinden geçen tapınıcılar erkekliklerini tanrıçaya sundular ve onun rahibi haline geldiler. Hellenistik dönemde, Yunan felsefesinin etkisiyle, Cybele ayinlerindeki bu esrime halinde ruhun maddi dünyadan kurtulup özgür-lüğüne kavuştuğuna inanıldı⁷.

Lucretius (2. 594-601, 606-614, 618-632), Yunan şairlerinin Cybele'yi tanrıların, hayvanların ve insanın yaratıcı olarak gör-düklerini ve ezgileriyle onu anmadan bir gün bile geçirmedikleri-ni anlatır: *Cybele arslanlar koşulu bir arabaya kurulmuş olarak ba-şında kuleli bir taçla tanımlanır. Yabanıl bir hayvana gem vurulma-sı, en yaramaz çocukların bile anne babalarına görev duygusuyla bağlı olmasının dile getirilmesidir. Kuleli taç ise, tanrıçanın kentle-rin ağırlığını taşıdığının betimlenmesidir. Bazılarının "İdalı Ana-mız" dediği tanrıça, Phrygia'da yanında bin görevliyle beraber gös-terilir. Çünkü onlara göre, ekin ilk kez Phrygia'da bitmiş ve bura-*

dan dünyaya yayılmıştır. Tanrıçaya, hadım edilmiş (eenuchus) rahipler gergin derili davullarını hafifçe çalarak eşlik ederler, bu arada Phrygia ezgileri çalan flütün dokunaklı havası herkesi coşturur. Elllerinde taşıdıkları bıçaklarla nankör kalabalığın tanrıçadan korkusunu arıtmak isterler. Tanrıça bir kente girdiğinde, ölümlüleri sessiz dualarla kutsarken, önüne bakır ya da gümüş paralar atılır ve bedenlerinden kanlar akan esrik bir rahip ordusu dans etmeye başlar. Bunlar birbirine vurdukları kalkanlarıyla Girit'in eski cures'ini ve onların Zeus'un bebekliğindeki ağlayışlarını bastırmalarını andırırlar.

Lucretius, Cybele ayinlerinde rahiplerin yaptığı dansları ve belirli aralarla vurulan kalkanlardan çıkan sesleri, bakımını üstlendikleri Zeus'un bağırarak ağlamasını babası Kronos'un duymamasını sağlamak ve onun oğlunu yutup anasının yüreğini kederlere salmasını önlemek için gerçekleştirdiklerini belirtir. Aynı öykü Ovidius'ta da yinelenir ve Ovidius (*Fast.* 4. 181- 244), Cybele'ye tapınanların öykündükleri hareketleri, Saturnus'un öyküsüne geri giderek açıklamaya girişir. Burada, Cybele'nin Rhea ile özdeşleştirildiği açıkça görülür: *Bir oğlu tarafından asılacağı kehanet edilen Saturnus, doğan bütün oğullarını yutar. Ama eşi Rhea, Iuppiter doğduğunda, kocasına oğlu yerine giysiye sarılı bir taş yutturur. Iuppiter'i alıp Ida'ya bırakır. Çocuk çığlık çığlığa ağlarken, tanrıçaya tapanlar sopalarla kalkanlarını ve miğferlerini çalıp dururlar. Saturnus'tan gizlenen bu olay bir giz olarak kalır. Tanrıçanın hizmetkarları da onların bu hareketini yinelerler ve miğferler yerine ziller, kalkanlar yerine de davullar çalarlar.*

Cybele dininin gizem dini olmasının temel öyküsü, aşık olduğu genç Attis'in erkekliğini tanrıçaya vermesiyle ilgilidir. Pessinus halkının Attis'le ilgili bir öyküsü Pausanias'ta şöyle

anlatılır (*Periegesis tes Hellados* 1.7. 9): Zeus'un uyuduğu bir sırada dölü toprağa karışır ve topraktan çift cinsiyetli ve çok güçlü bir daimon çıkar. Buna Agdistis adı verilir. Tanrılar korkudan Agdistis'in erkeklik organını keserler. Buradan olgun meyveleriyle bir badem ağacı biter. Badem ağacının meyvelerinden birini, Sangarius (Sakarya) ırmağının kızlarından Nana koparır ve göğsüne koyar. Kızın dokuz ay sonra bir erkek çocuğu olur. Ama kız korkuyla bu çocuğu bırakıp kaçır. Çocuk bir keçi tarafından büyütülür, çok yakışıklı bir delikanlı olur ve Attis adını alır. Büyük ana Cybele onu görünce çılgınca aşık olur. Attis ise, Pessinus kralının kızına aşiktir ve onunla evlenmek üzeredir. Cybele kıskançlıktan deliye döner ve Attis'i de delirtir. Attis ne yaptığını bilmez bir halde koşarken bir çam ağacının altına gelir, orada kendini hadım eder ve ölür. Kanından menekşeler biter. Ağaç da onun ruhuyla dolar. Bir yıl sonra, Attis'in ruhunu arındırmak için bir ayin yapılır ve rahipler ona öykünerek kendilerini hadım ederler. Çam ağacı kesilir ve menekşelerle kaplanıp tanrıçanın Dindymus'taki tapınağına götürülür. Attis orada üç gün boyunca yas tutar, Cybele'nin onu yeniden yaşama döndürmesi yabanıl bir coşku ve sevinçle karşılanır. Iulianus, (*Eis ten metera ton theon*, 167, 169b) Cybele'nin eşi olan Attis'in hadım edilmesini, maddi dünyanın sonsuzluklarına doğru hızla düşen Attis'in isteklerine gem vurulması olduğunu belirterek, insanoğlunun da Attis gibi içindeki taşkınlıklara gem vurmasıyla, Bir olana ulaşılabilirliğini vurgular⁸. *Anthologia Palatina*'da da (*Dioskorides*, 6. 220), Attis'in hadım ediliş öyküsüne rastlanır. Bu öyküye göre, Pessinus'tan Sardis'e gitmek üzere yola çıkan Attis esrik bir ruh hali içinde yoluna devam eder. Akşam hava kararınca, yeraltı mağarasına girer. Ayak izlerinden onu izleyip mağaraya gelen Cybele'nin arslanı birden karşısına çıkarak onu korkutur. Attis'in dili tutulur. Attis tanrısal bir esinle hemen elindeki tefi çalar. Bu sestten ürken arslan oradan kaçarak uzaklaşır. Mi-

nucius Felix ise (Octavius, 23. 4), Cybele'nin birçok tanrı doğurup çirkinleşip yaşlanınca kıskançlığından Attis'i hadım ettirdiğini belirtir. Ona göre, Attis'i örnek alan rahipler de aynı şeyi yaparak ona öykünmüşlerdir.

Catullus, Küçük Asya gezisi sırasında Yunan söylence biliminin ayrıntılarıyla tanışınca Cybele ve Attis'in öyküsünü Romalı lirik bir şairin duygulanımıyla yeniden ele alır ve Attis'in kendisini hadım etmesini ve Cybele ayinlerinde yaşanan çılgınlıkları 63. şiirinin dizelerine şöyle yansıtır:

*"Hızlı teknesini derin deniz üstünde sürüp Attis
Phrygia korusuna alelacele ayak bastı sabırsızca
ve tanrıçanın ormanlarla kaplı gölgeli mekânına gitti,
çılğın bir öfkeye kapılıp ruhu sersem sepelek,
sivri bir çakmaktaşıyla koparıp attı kasığındaki ağırlıkları.
Erkekliliğini yitirip hissedince kalan organlarını, hatta toprağı
lekeleyince taze kanı
aldı karbeyaz ellerine çarçabuk hafif davulu,
senin davulunu, Cybele, ey Cybele Ana, gizli ayinlerini senin,
vura vura sırtına incecik parmaklarıyla boğa derisi davulun,
terennüm etmeye başladı yoldaşları için salına salına:*

*'Haydi, gidin Gallalar, Cybele'nin yüksek korularına, hep beraber,
hep beraber gidin, Dindymus'un sahibesinin gezgin takımı,
başka mekânlar arayan sür günler gibi
benim önderliğimde arkamdan gelen yoldaşlar
göğüs gerdiniz yiyip yutan sulara, azgın denizlere
hadım ettiniz bedeninizi aşkın çekiciliğine duyduğunuz aşırı kinle,
neşelendirin ilahenizin ruhunu sürekli koşuşturmalarımızla,
yavaşlatır duraksamalar, alır aklınızı başınızdan; gidin hep beraber,
izleyin Phrygia' daki Cybele'nin evini, korularını tanrıçanın
ziller çalar orada, davullar yankılanır,*

Phrygialı flütçü ağır ağır çalar kıvrık flütüyle,
sarmaşıklar dolanmış başlarını sallar hızlıca Maenadlar orada,
derin inleyişlerle kutlarlar, orada, kutsal ayinlerini,
orada dolanıp durur tanrıçanın gezgin alayı:
bir an önce oraya gitmek yakışır bize hızlı danslarla.

Yoldaşlarına bunları söyler söylemez kadınsı Attis
birden dillerini şiddetle çırparak şenlikçiler feryat ederler,
hafif davul karşılık verir buna, yankılanır oyuk ziller,
telaşlı adımlarla yeşil Ida'ya gider koro çarçabuk.
Hep beraber soluk soluğa yollarına devam ederler, çılgın gezginler,
ölesiye,
eşlik eder onlara davuluyla önderleri Attis, gölgeli korular arasında,
yabanıl bir düve gibi, boyunduruğun ağırlığından kaçan:
hızla izler Gallalar ayağına çabuk liderlerini.

Böylece ulaşınca Cybele'nin tapınağına yorgun argın,
ekmek bile düşünecek halleri kalmadan dalarlar uykuya.
Dermansız kalınca tembel bir uyku çöker gözlerine:
dingin bir sessizlik içinde kaybolur ruhlarının taşkın çılgınlığı.

Ama ıslıl ıslıl gözleriyle altın yüzülü Güneş
dolaşmaya başlayınca parlak gökyüzünde, katı toprakta, çılgın denizde,
diri küheylanlarıyla kovunca gecenin gölgelerini.
Kendine gelen Attis'i terk edip gitti uykusu o zaman
çırpman göğsüne aldı onu tanrıça Pasithea.
Dingin sessizlik sonrasında, düşüncesiz öfkesinden arınmış,
yaptıklarını bir bir aklından geçirdi Attis o an
ve açık zihmiyle gördü yitirdiklerini ve nerede olduğunu,
geri dönüp kumsala koştu tutkuyla yanarken yüreği
orada engin denize bakıp yaşlı gözlerle
kederli sesiyle şöyle seslendi yurduna hüüzün içinde:

'Ey beni yaratan, beni doğuran yurdum,
seni terk eden efendilerini bırakıp kaçan beslemeler gibi, zavallı ben,

İda dağının korularında doğrudum ayaklarımın üzerinde,
kar ortasında, yabanıl hayvanların buz kesmiş mağaralarında yaşa-
mak için

ve girmek için çılgınlıklarını gösterdikleri bütün gizli inlerine:

Nerede, hangi yörelerde yer aldığını düşüneyim, ey yurdum?

Göz bebeklerim sana yönelmek istiyor bakışlarını,

şu yabanıl öfkeden kurtulurken bir an önce.

Ben miyim evimden uzaklaşıp bu korulara sürüklenen?

Uzak mı kalacağım yurdumdan, mülklerimden, arkadaşlarımdan,
ana babamdan,

pazar yerimden, güreş okulumdan, koşu alanımdan, spor okulumdan.

Zavallı, ah zavallı kalbim, bir daha, bir daha yakın!

Hangi suret kalmış ki ben bürünmemiş olayım?

Delikanlıydım, gençtim, çocuktum ben, şimdi kadınıam,

spor okulunun çiçeğiydim, güreş okulunun onuru:

Tıklım tıklım olurdu kapım, sıcacık kalırdı eşik,

evim vardı çiçekten çelenklerle donatılan yatağımdan

kalkar kalkmaz güneş doğarken.

Şimdi, tanrıların hizmetçisi mi olacağım ben, Cybele'nin beslemesi?

Bacchus rahibesi mi olacağım, kendimden bir parça ha, kısır bir er-
kek mi yoksa?

Yeşil İda da karla kaplı, soğuk bir yerde mi yaşayacağım?

Phrygia'nın yüce doruklarında mı sürdüreceğim yaşamımı?

Yaptıklarım acı veriyor bana şimdi, pişmanlık veriyor. '

Gül renkli dudaklarından çıkınca bu ses,

götürünce yepyeni haberler tanrıların kulaklarına

çözer o zaman Cybele aslanlarının boyunduruğunu

solda duranı, sürü düşmanını, dürterek der:

'Haydi, haydi git gözü pek hayvan

çılgınlık ele geçirsin bu adamı, rahatsız etsin,

git ki çılgınlık geri döndürsün onu koruya

aşırı özgürlükle egemenliğimden kaçmak isteyen bu adamı.

*Haydi, vur sırtına kuyruğunla, şaklat kırbaclarını,
öyle vur ki, yankılansın böğürmeleri dört bir yanda,
salla kızıl yeleni kaslı boynundaki gözüpek hayvan! ‘*

*Bunları söyler Cybele, tehdit edercesine, çözüp eliyle
boyunduruğu.*

*Kendi kendini azdıran yabanıl hayvan yerinden uğrar kızgınlıkla,
yola çıkar, kükrer, kırıp geçirir fundalıkları ayaklarıyla.*

*Ama bembeyaz köpüklü kıyının ıslak kısmına gelip de
görünce kadınsı Attis’i, denizin parlak yüzeyine yakın yerde,
atılıp saldırır üstüne: Yabanıl korulara kaçır Attis, aklını yitirir.
Yaşam boyu kalır orada, hizmetçi olarak.*

*Büyük tanrıça, tanrıça Cybele, Dindymus’ın sahibesi tanrıça,
evimden uzak olsun senin çılgınlıklarını:*

haydi, git başkalarını hiddete sal, başkalarını çıldırt, haydi!”

Catullus’tan başka, Cybele’nin ayinlerinde yaşanan taşkınlıklar, Antikçağ’ın gizemlerine ve büyüdü dünyasına büyük ilgi duyan Apuleius’ta da gözlemlenir. Apuleius, Metamorphoses’te, kendisine yapılan bir büyü sonucu eşeğe dönüşmüş ve bu haldeyken Cybele ayinlerinden birine tanık olmuştur (8. 27-29): “..yüzleri boyalı, gözlerine rimeller çekmiş, ipekten değişik renklerde giysiler içindeki rahipler, tanrıçayı da giydirip eşeğin (kendisinin) üstüne koyarlar ve kavallar çalıp baltalar ve kılıçlarla çılgın gibi dans etmeye başlarlar ve yola koyulup birçok köyden geçerek zengin bir adamın evine gelirler. Bu eve giren rahipler deliler gibi ulumaya başlarlar. Bu arada başlarını öne eğip saçlarını havada dairesel hareketlerle döndürüp sallarlar. Bununla yetinmeyip kendilerini ısırp kollarını yaralarlar. Bu rahiplerden birisi, iç çekip tanrısal esinle kendinden geçmiş gibi yapar. Sonra sanki uykudan uyanır gibi, kendine gelir ve tanrıçanın tanrısallığına uygun hareket etmeyip onu rahatsız ettiğini söyleyerek kendisini ceza-

landırması için Cybele'ye yalvarır. Sonra, koyunun aşık kemiklerinin bağlandığı püsküllü düğümleri olan bir kamçıyla bedenini kamçılar. Kamçıladığı yerlerden akan kanlar sonucu bitkin düşer ve onunla birlikte diğerleri de gösteriyi keserler. Rahipleri seyreden kişiler kucaklarına paralar, şarap dolu kapları, süt, peynir, un ve buğday bırakırlar."

Prudentius (*Peristephanon*, 10. 101. 1-50), Cybele'nin gizemlerinde yaşananları, ölümsüzlüğü yakalamak için yapılan boğa kurban etme töreninden (taurobolium) söz ederek kanıtlamaya çalışır. Prudentius'un anlatımına göre, kurban töreni yerin altında derince kazılmış bir çukurda yapılmaktadır. Son derece görkemli ipek giysiler giyen alnına bir bant, başına da altından bir taç geçiren rahip çukura indirilir. Çukurun üstü delikli tahtalarla örülür. Kurban edilecek boğanın iki böğrü ve boynuzlarına çiçek çelenkleri, alnına da, parıltılı metal parçaları takılmıştır. Boğa kurban edildikten sonra, göğsü kutsal bir mızrakla deşilir ve sıcak bir kan dışarı akar. Bu kan buhar çıkararak damla damla aşağıya, çukura doğru süzülür. Çukurdaki rahip ilk önce başını akan damlaların altına koyar, sonra bütün elbisesini ve bedenini bu kana bular. Yanaklarını, kulaklarını, dudaklarını ve burun deliklerini bu kanın altına sokar. Gözlerini bu kanla yıkar, dilini ıslatır ve pıhtılaşmış kanı içer. Diğer görevliler boğanın gövdesini götürürler. Rahip kanlar içinde, kanla ıslanmış başı kana bulanmış sakalıyla kan banyosundan dışarı çıkar. Bu ayinden sonra onun, kurban edilen boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın bir armağanına sahip olduğu düşünülür. Rahip ölümsüzlük için yeniden doğmuştur (*renatus in aeternam*)¹⁰; O artık tanrıdır ve kendisine tapılır.

Cybele kültü, Romalı resmi makamların karşı çıkışlarına rağmen, İmparatorluk sonuna değin yaşadı ve bu dönemde tanrıçanın koruyuculuğuna büyük saygı duyuldu¹¹. İmparator-

luk döneminde Cybele'ye adanan dinsel törenleri Phrygia içerikli gizemlerinden arındırılmaya çalışıldı. Törenler, halka açık olarak kutlanan Megalesia bayramları biçiminde kutlanmaya devam edildi¹². 4-10 Nisan arasında düzenlenen bu bayramlar başlamadan, Mart ayında tanrıçanın küçük bir heykeli rahipler heyeti ve kalabalık bir taraftar eşliğinde Tiberis'in bir kolu olan Almo kıyısına götürülür ve resmi giysileri içindeki başrahip (archigallus) tarafından nehirde yıkanır. *Lavatio* (yikanma) denilen bu törende, tanrıçanın yanında onun kutsal eşyaları da yıkanır. Lucretius *lavatio* töreninin coşkusundan şöyle söz eder: *"Tanrıçanın etrafında avuçlarla vurdukça tefler çalınır, çukur ziller çınlardı. Boğuk sesli borular yüksek perdeden tehdit eder, yüreğe çılgınlık aşılar Phrygia ezgileri... tanrıça sessiz duruşuyla ölümlüleri kutsar, delice esrimenin sembolü bıçaklar iyilikbilmez nankör halkın yüreğini arıtmak için ellerde sallanır. ...Megalesia bayramları başlayınca da halk bütün coşkusuyla tanrıçanın tapınağına peynir ve dövülmüş otlardan oluşan salatalarla dolu tabaklar götürüp Palatinus tepesinde düzenlenen tiyatro gösterilerine katıldı ve Circus Maximus'taki tanrıça adına düzenlenen atlı araba yarışlarına seyirci oldu. Ama, imparator Claudius ve birkaç azatlısı Cybele dininin gizemini kabul edip bunları yeniden yayma girişiminde bulununca ve Cybele'nin gizemlerinin yaratıcısı Attis'in gizemlerini kutlamaya girişince¹³, Megalesia bayramları da eski masum hallerini yitirdiler. Claudius, Roma takviminde bir haftayı Attis'e adar ve bunu kutsal bir hafta ilan eder. 22 Martta düzenlenen bu gizemlerde, baltacılar (ağaç kesiciler, dendrophori) Attis'in kendisini hadım ettiği ve yaşamını yitirdiği çam ağacını anımsatan bir ağaçla birlikte Palatinus tepesine çıkarlar ve Attis'in söylencesini yeniden yaşatırlar. Cybele'ye adanan bir koruda ağaç gecenin biti-*

minde kesilir (ektome). Bir koç kurban edilir ve ağacın kökleri bu kurbanın kanıyla yıkanır. Ağaç kesildikten sonra dinsel alay Roma'yı baştan aşağı dolaşır ve Gallus'lar yas tutup göğüslerini döverler. Bundan sonraki gün de tamamen yas tutulur. Yas günü, Salli, yani Mars'ın dans eden rahipleri, kutsal davullarını çalarak dinsel alaya karışır ve Cybele'nin rahipleri gibi kalkanlarını vurur, zıplayıp dururlar. 24 Mart kan dökme günüdür (dies sanguinis). Kutsal çam ağacının etrafında başrahip, Galli ile birlikte vahşi bir dans için başlangıç işareti verir. İşaretle birlikte, birden Cybele'nin kutsal çalgıları olan kavallar, çalparalar, tefler çalınmaya başlar, bir cümbüştür kopar. Halk göğüslerini dövmeye başlar, kollarını ve omuzlarını bıçaklarla keserler ve akan kanlarını kutsal ağaca ve sunaklara serperler. Sonunda, sırasıyla hepsi Attis'e öykünür ve onun kutsal öyküsünü gerçekleştirerek kırık bir cam parçası alıp kendilerini hadım ederlerdi. Cybele rahipleri, onlara, dine girişlerinin kabul edildiğini belirten bir dövme yapar. 25 Mart'ta, Attis'in yeniden dirilişi canlandırılır. *Hilaria* (Sevinç) günü adıyla anılan bu gün, günün geçenden daha uzun olduğu ilk gündür¹⁴. Adeta büyük bir zafer alayı biçiminde toplanan Cybele taraftarları, önde imparator, arkasında Cybele heykeli olmak üzere yürüyüşe başlarlar. Arkalarında atlılar, senator'lar ve azatlılardan oluşan dinsel alay kendilerini izler. Bu alay tam bir karnaval coşkusu içinde, çeşit çeşit maskeler takmış, renk renk giysiler içindeki insanlardan oluşmuştur. Geçit, Cybele'nin kutsal çalgıları ve ezgileri eşliğinde nehre ulaşır ve yıkanma töreni düzenlenir. Ertesi gün, 26 Mart'ta, bir dinlenme günü düzenlenirdi. *Requies* adı verilen bu gün, kutlamalardan yorgun düşen Cybele taraftarları ruhlarını ve bedenlerini dinlendirirler. 27 Martta, kutlamalar kaldığı yerden yeniden başlar. O gün,

Sibylla kitaplarını gözetmekle yükümlü rahiplerin (quind-cimviri) yer aldığı bir alay çıplak ayaklarıyla¹⁵. Almo nehrine ulaşır ve tanrıçanın heykeli ve tanrıçanın kutsal eşyaları (kurban bıçakları vs.) nehirde yıkanır. Yıkanma töreninden sonra, Ana Tanrıça'ya kente geri dönüp dönmeyeceği sorulur. Sorunun nasıl yanıtlandığı bilinmez. Ama tanrıçanın yanıtı evet olacak ki, Cybele'nin kutsal alayı geldiği gibi ve daha büyük bir coşkuyla, müzikler ve danslar eşliğinde kente geri döner. Attis'e adanan bu haftadan sonra Megalesia bayramı başlar ve Nisan ayının onuncu gününe değin, Cybele'nin söylence-lerinin konu alındığı tiyatro gösterileri yapılır. Bayram, Circus'ta atlı araba yarışlarının düzenlenmesiyle son bulur.

Cybele gizemleri, Augustinus'un (7. 26), *ölümünden sonra mutlu bir yaşam sürmek için kişi kendisini bu şekilde hadım etmek suretiyle adamak zorunda* diyerek eleştirdiği Cybele rahiplerinin kanlı hadım törenlerine Firmicus Maternus ya da Prudentius (10. 10006-50) gibi diğer Hristiyan yazarlarının bir vahşet olarak nitelediği, Cybele'ye adanan taurobolium törenlerine ya da tiz sesli müzik aletlerinden yansıyan Phrygia ezgilerinin bütün yabancılığıyla birlikte, yarı erkeksi omuzlarda taşınan Cybele heykelinin¹⁶ önderliğinde gerçekleşen dinsel geçitlere, yıkanma törenlerine karşın halkın ve imparatorluk çevresinin büyük bir kesiminde Cybele'nin koruyuculuğuna ilişkin güvenç duygusu erimedi ve her yıl düzenlenen bayramlarda hep yinelendi; ta ki imparator I. Theodosius İ.S. 394'te Ana Tanrıça'nın kamuya açık kutlamalarına tümüyle yasak getirene, Cybele ve Attis'in gizemleri de, diğer gizemlerle aynı yazgıyı paylaşıp paylaşana kadar...

*"Uzaklardan, yosunlardan Minos'un kızı hüüzünlü gözlerle,
Bacchus şenliğinde taş kesmiş bir heykel gibi, ona bakar..."*

Catullus, 64.

Roma'ya, Güney İtalya'nın Yunan kolonilerinden gelen kölelerin tanıttığı Bacchus (Dionysos) tapımı, Roma'nın devlet denetimi dışında yayılımını sürdürdüğü için, devlet dinine tehlike oluşturan önemli dinlerden birisi olarak tanınır¹. Eski Yunan'ın bağ ve şarap tanrısı Dionysos'a ilişkin bu tapım, Roma'da eski İtalyan halkının kır tanrısı Liber Pater ile özdeşleştirildiğinden (Cic. *Nat. D.* 2.62; August. *De civ. D.* 7.21; *Fast.* 5. 187), İ.Ö. 2. yüzyılda özellikle orta ve güney İtalyanın dağlık bölgelerinde yaşayan ilkel halklar arasında kolayca yayılmıştır.

Bacchus tapımı, Roma'nın İ.Ö. 496 yılında yaşanan kıtlık sorununa bir çözüm olarak kabul edilmiştir. Bu bunalımlı dönemde, Sibylla kitaplarına başvuran Romalılar, kitaplardan şarap tanrısı Bacchus'un, buğday tanrıçası Ceres'in ve Ceres'in kızı Persephone'nin (Proserpina ya da Kore), kutsal üçlü olarak alınması gerektiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine, bu üç Yunan tanrı ve tanrıçasına kucak açan Roma, İ.Ö. 493 yılında Aventinus tepesinde yapılan tapınakla onları bereketin sembolleri olarak benimsemiştir².

Bacchus kültü, Trakya'dan ve Makedonya'dan (Hor. *Carm.* 2.7.27; Ov. *Met.* 11.69; id. *Tr.* 4, 1, 42), İ.Ö. 10. yüzyıl gibi erken bir tarihte Yunanistan'a gelmiş ve ilkel özelliklerine karşın, Homeros'un yaratımı Olympos din sistemiyle yarışacak

biçimde hızla yayılmıştı. Kültün tanrısı Bacchus üzümün ve şarabın koruyucu tanrısıydı ve üzümün sonbahar mevsiminde ölmesi ve baharda yeniden doğumu insana ölümsüzlük duygusunu aşıliyordu. Bu yüzden, *Phrygialılardan beri tanrının kışın uyuduğuna ve yazın yeniden uyandığına* inanılıyor (Plut. *De Is. et Os.* 69) ve bu iki olayın Bacchuscu törenlerle kutlanışının insana tanrısallığın ve ölümsüzlüğün kapılarını açacağına inanılıyor. Bacchus kültünün vazgeçilmez içkisi, şarap din taraftarlarının tanrıyla bağlantı kurmasını kolaylaştırdığından, bu kültü benimseyenler sürekli bir sarhoşluk hali içinde esrik bir yaşantı sürüyorlardı. Sarhoşluğun doruğa çıktığı *orgia* (dinsel ayinler), ya da Romalıların verdiği adla, *Bacchanalia*'da yaşanan her çeşit taşkınlık, özellikle kadın dindarların (Bacchae ya da Mainades) müzik ve dans eşliğinde mecnun bir hale gelmesi ve şevkle dolmaları taraftar sayısını da oldukça artırıyor.

Bacchus, bakkheuo (Bacchus tanrının coşkısına kapılıp dininin gizemine erişmek) fiilinden türeyen Yunanca *Bakkhos* sözcüğünün Latinceleşmiş halidir. Yunan söylende, Dionysos (Dio-nysos - Nysa Dağının tanrısı) sözcüğü, Zeus sözcüğünün yalın (nom.) hali dışında kullanılan (*Dio, Dios, Dia, Dii*) Di kökünden gelmekte ve tanrı anlamını taşımaktadır (Lat. Deus). Dionysos'un doğum söylencesinde, besleyip büyüdüğü yer olarak gösterilen ve adının kaynağı olarak bilinen *Nysa* dağı ise Euripides'in *Bacchae*'ında³, yaban hayvanların yatağı olarak betimlenir. Bu dağın yeri, Homeros'ta Trakya olarak gösterilse de (Il. 6. 133), Thessalia'da, Macedonia'da, India'da ve Arabia'da bu dağ vardır. Aydın'da da Nysa (Sultanhisar) adlı eski bir yerleşimin kalıntıları bulunmaktadır⁴. Dionysos doğayla içiçe bir tanrı olduğundan, onunla ilgili adlar ve sıfatlar da bu özdeşliğin bir ürünü olarak insanın

doğa karşısında çıkardığı seslerden türemiştir. Örneğin, Dionysos için kullanılan *Euhios* sıfatı, kadın tapınıcılar (Bakkhai) alayının, tanrının esinine kapılıp kendilerinden geçmiş bir halde *euhoi* ya da *euhei* diye bağırmalarından türemiştir. Tanrının bir başka sıfatı olan *Bromios* da, gürleyen ya da güm-bürdeyen anlamına gelmektedir ve doğaya öykünme sonucu oluşan bir ses benzetmesinden yapılanmıştır. *Iacchos* sıfatı da, *çığlık* anlamına gelen *lakkhe* sözcüğünden türemiştir. Aynı şekilde, özgür anlamına gelen *Eleutheros* sıfatı da, tanrının gizemlerine ermenin verdiği coşkunluk, şarap ve bunun getiri-si sarhoşluk insanın varlık sınırlarının dışına taşmasıyla eş anlamlıdır. Latince’de bu tanrının *Liber* (ya da *Liber Pater*) ile özdeşleştirilmesinde, Yunanca *Eleutheros* sıfatının anlamı etkin olmuştur.

Bacchus’un Yunan-Roma söylence dünyasında özellikle iki tane doğum söyleni vardır⁵. Birincisi, yaygın olarak bilinen ve onun Zeus ile Thebai kralı Cadmus’un kızı Semele’nin oğlu olarak gösterildiği doğum söyleni (Tib. 3, 4, 45; Ov. Fast. 6, 485 vs..), diğeri, Orpheusçular’ın kabul ettiği ve Bacchus’un Zeus ile Persephone’nin oğlu olduğuna inanılan Dionysos-Zagreus söylenidir.

Birinci söylende, Zeus Semele’ye aşık olur ve Semele hamile kalır. Bu durum, Zeus’un eşi Iuno’yu kıskançlıktan deliye döndürür ve Semele’yi kandırıp onun, Zeus’tan kendisine tüm varlığıyla görünmesini istemesine neden olur. Bunun üzerine, Zeus bütün şimşekleriyle Semele’ye görününce, kadın çarpılır ve ölür. Zeus, Semele’nin karnındaki çocuğu çıkarıp hemen baldırına diker ve zamanı geldiğinde ona can verir. Semele’nin ölümünden sonra doğduğundan, Dionysos’un iki kez dünyaya gelmiş olduğu (*bis genitus*) kabul edi-

lir (Curt. 8, 10, 12, Ov. Tr. 5, 3, 26; id. Met. 3.310) ve iki anneli (bimatrix) olarak kabul edilir (id. ib. 4.12; Cic. Flac. 26.60; Verg. G. 4.521). Bu öykü, Iuno'nun ağzından, Ovidius'un dizelerine şöyle yansır (Met. 3. 262-280, 284-318):

*"Semele'nin karnındaki yüce Iuppiter'in dölü
dokunuyordu ona, dilinden şu acı sözler düşmedi:
Şikayetlerim ne işime yaradı? O kadınla savaşmalıyım.
Öldürmeliyim onu, Iuno'nun adı benim için zorunluysa,
Elimdeki incili süslü değnek zorunluysa,
Zorunluysa Zeus'un eşi ve karısı olmam.
Ortağım olan kadın gizlice buluşmuş kocamla,
Sevişmiş doyasıya, ...
Bunun da ötesinde gebe kalmış ondan,
Dolmuş dölyatağına suçunun kanıtı.
Ben bile zar zor anne olmuştum,
O ise, güzelliğiyle ve cazibesiyle başarmış bu işi.
Ben Saturnus'un kızıysam, yokederim onun güzelliğini.
Styx sularına batırırım onu, Zeus'un elleriyle.
Böyle der ve ardından gizlenir kıvrım kıvrım bulutlara,
Ve uçar doğruca Semele'nin evine.
Gizlendiği bulutları dağıtmadan,
girer yaşlı bir kadın kılığına,
örter şakaklarını bembeyaz saçlarıyla,
derisi kırışık, beli bükük yürür,
titrer eli ayağı, sesi de kalınlaşmış,
Semele'nin Epidauros'lu sütannesi Borea'ya benzemiş.
Uzun uzadıya sobet ederler onla, söyleşirler.
Iuppiter'in adı anıldığında iç çeker tanrıça:
Sevgilim Iuppiter'den korkuyorum, nedendir bilmem.
Niceler girmiş apak yataklara tanrı adıyla.
Iuppiter'in olmak yetmez, sevginin gereği de yerine gelmeli.*

Gerçekten tanrıysa, vardığında yüce Iuno'nun yanına,
Göstersin cazibesini bir daha,
Seni kucaklayıp kollarıyla sarıp sarmaladığında.
Iuno bunları söyleyip öğüt verir Cadmus'un kızına.
Gizli bir kanıt ister Iuppiter'den.
Beğen der tanrı, bütün tanrıların adını duyunca titrediği,
dileğin olacak. Styx tanıgım olsun, güven.
Semele çok sevinir, ölümüne yol açacak bu sözlere.
Gücü azalacağına artar, sevgilisinin lütfuyla.
Saturnus'un kızı sevişirken seni nasıl görüyorsa,
Venus'un sevgi bağlarıyla,
Benimle de öyle ol yatağında.
Konuşurken kendisi, susmasını ister tanrının,
Sözleri boşlukta yayılır.
Tanrı inler, artık ne dönebilir ne de andını bozabilir.
Çıkar göklere, yorgun argın ve üzgün.
Toplar başını sallayarak bulutları,
Fırtınaları, rüzgarlara karışmış şimşekleri,
gök gürültülerini, yıldırımları yükünü azaltsınlar diye.
Almaz yanına yüz kollu dev Typhon'u yakan ateşi,
Yoksa daha da korkunç olurdu bu iş sonra.
Daha az dehşet saçan bir yıldırım vardı,
Tanrı bunu alır götürür Agenor'un konağına,
Ölümlü kız dayanamaz gökleri titreten gümbürtülere,
Kocasının belirtileri sayılan bu alevler içinde yok olup gider.
Anasının karnından daha büyümemiş olan çocuk çıkarılır.
Ana karnındaki gerekli süreyi,
Babasının kalçasına yapışık geçirir, inanmak gerekirse.
İlk özenli ana bakımını Ino gösterir çocuğa, gizlice,
Sonradan verilir çocuk Nysa dağın nymphalarına.
Saklarlar onu dağ oyuklarında, sütle beslerler.

*Yazgının isteğine uyarak işler yürürken yeryüzünde,
Kurtulur bütün endişelerden beşiği,
İki kez doğmuş Bacchus'un."*

Firmicus (Err. 6), oğlunun öldürülmesinden dolayı son derece üzgün ve öfkeli olan Iuppiter'i yatıştırmak için, Cretelilerin cenaze töreni düzenleyip yılda bir bu törenleri yinelediğinden söz eder ve buradaki kutlamaları anlatır. Firmicus'un anlatımı, Bacchuscu törenlerindeki çılgınlıklara bir temel oluşturur. Ona göre, Creteliler bu törenlerde bir boğayı dişleriyle parçalayıp tiz çığlıklar atarak ıssız ormanlara dalarlar. Bacchus'un kalbinin saklandığı bir sepet taşır ve flütlerin ezgileri arasında, zilleri çınlatarak çocuğun Titanlarca aldatılmasını andıran takırtılar çıkartırlar.

Euripides'in *Bacchae* trajedisinde (1. 13-19), Bacchus kendisini Zeus'un oğlu, Kadmos'un kızı Semele'nin şimşekler arasında doğduğu Tanrı olarak tanıtır. Ardından, Lydia'nın altın ovalarını, Pers diyarının güneşten kavrulan kırlarını, Baktria'nın upuzun surlarını, Media'nın buz tutmuş topraklarını, mutluluk ülkesi Arabia'yı, tuzlu deniz kıyısında uzanan Asia'yı ve bu ülkenin Hellenler ile barbarların içiçe yaşadığı, görkemli surlarla çevrili kentlerini dolaşıp gizem ayinlerini öğretip, dinini yaymak üzere Hellen topraklarına ve annesi Semele'yi besleyen topraklara, Thebae'ye geldiğini terennüm eder ve şarkısını dinine katılan kadınların keskin çığlıklarla titrettiği, çıplak bedenlerine ceylan postları örttüğü, ellerine sarmaşıklar sarılı asayı tutuşturduğu ilk kentin Thebae⁶ olduğunu söyleyerek sürdürür. Yapıtta koro, Tanrının şarkısını, onun doğumunu anlatır ve Bacchus'un gizemlerine erenlere ne mutlu diyerek karşılar.

Bacchus'un doğumuna ilişkin bu söylenin yanında kabul edilen ikinci söylen, Dionysos-Zagreus (uzuvları koparılmış Dionysos) söyleni, Bacchuscu gizem dininin temelini oluşturduğu için önemlidir. Bu söylen, Bacchus tapımının, İ.Ö. 6.

yüzyılda, Orpheuscu ruh anlayışıyla karışması sonucu ortaya çıkmış ve tanrının iki kez doğumu ve acı çekmesi çerçevesinde gelişmiştir. Ceres ve kızı Proserpina'nın kaçırılışıyla ilgili olan bu söylene göre, Demeter Crete'den Sicilia'ya gelir ve Kayane yakınlarında bir mağara keşfeder. Kızını bu mağaraya saklar ve etrafına korumalarını diker. Mağarada yün eğiren kızlar vardır. Proserpina da annesi ve babasına kızlarla birlikte bir ağ örer. Bu tüm dünyanın resmidir. Kızcağız bu işle meşgulken, Zeus bir yılan kılığına girerek ona görünür. Tanrıyla girdiği ilişki sonucunda, Proserpina mağarada Dionysos'u doğurur. Çocuk doğduğu mağarada, oyuncakları olan toplar, zarlar, altın elmalar, yün ve boğa sesi çıkaran aletlerin içinde büyür. Bu oyuncaklar sonradan Bacchusçu dine kabul edilmede gerçekleştirilen ayinlerin sembolü haline gelmiştir. Zeus çocuğu büyüyünce onu kendisinin ardılı ilan edip, evrenin hakimiyetini ona vermeye kalkar. Bu durumun kanıtı, İskenderiyeli Clemens'in anlatımıdır (*Protr.* 2.): *Zeus ile Persephone'nin oğlu olan Dionysos, babası tarafından evrenin hakimi yapılmaya kalkışılınca Titanlar öfkelenir ve çocuğu oyuncaklarla kandırıp parçalarlar. Atina, Dionysos'un kalbini kurtarmayı başarır. Titanlar, parçaladıkları çocuğun uzuvlarını kaynar bir kazana atarlar. Uzuvar kaynayınca, bunları şişe geçirip ateşe tutarlar. Zeus yıldırımlarıyla Titanları bozguna uğratar ve Dionysos'un uzuvlarını gömmesi için oğlu Apollo'ya verir. Zeus'un sözüne uyarak Apollo, uzuvları olmayan Dionysos'un bedenini yeniden doğumu için Parnassus'a bırakır.*

Damascius (123 vd), Zeus'un öldürdüğü Titanların küllerinden insan ırkının doğduğunu belirtir. Titanlar kötülüğün betimlenmesidir. Ama tanrısallıktan pay aldıkları için, onların külünden yaratılan insan ikili bir doğaya sahiptir. Hepsinin ruhunda hem iyilik hem de kötülük bulunmaktadır.

Damascius'un bu anlatımındaki düşünceler, Orpheuscu öğretinin de temelini oluşturur. Bu öğretiye göre, günahlarının kefareti için ödemek üzere dünyaya gelen insan, Titan'ı yendikten sonra kurtulabilirse, özgürlüğüne kavuşacak, tanrıyla bir olma şansını elde edebilecektir. Bu eylem, insanın Bacchuscu ayinlere katılıp ruhunu arındırmasıyla olanaklı olacaktır. Apollodorus (Bibl. 1. 3. 2) Orpheus'un, Bacchuscu gizemleri keşfettiğini belirtir. Bacchus'un ölümünü ve yeniden doğumunu, geceleyin dağların zirvelerinde, vahşi çılgınlıklar ve gürültülü bir müzik ve çılgınca danslar eşliğinde kutlayan tapınıcıların zamanla biçimsel bir hal alan törenleri, Orpheuscu öğretiyle derin anlamlar kazanarak yeni bir ruh edinmiştir. Orpheusçuluk, Bacchuscu ayinlerin çılgınlıklarını bir dereceye kadar hafifletmiştir. Bacchus yabanıllığının, insan doğasının dizginlenemez yanını simgelerken, Yunan söylen dünyasında efsanevi bir kişilik olan Orpheus (babası olarak tanımlanan) Apollo'yla ve uygarlıkla betimlenir⁸. Hatta, Orpheus'un yine destansı kişiliğinin özelliklerinden yola çıkılarak kendisinin Trakya doğumlu olması, uzun deniz yolculukları yapması, yer altı dünyasını keşfetmesi tanrı Bacchus'un yaşadıklarını andırdığından, bu ikisi birbirine benzetilmiştir⁹.

Bacchus'un gizemlerine ilişkin kesin bir bilgi olmadığı halde, tanrının bu dine girenlerce çok iyi bilinen bir adı vardır: *Zagreus Dendrite Dionysos Eletherios*¹⁰. Tanrının bilinen söyleni çerçevesinde, onun yaşadıklarına verilen bu adların herbiri, gizem dinine giren kişinin ruhsal gelişim aşamalarını göstermektedir: Zagreus, Dionysos'un Titanlar tarafından uzuvlarının koparılması yani parçalanmasıdır. Aynı zamanda Titan'ı kaygılar alanında, korkuların ve ölümün ve karanlığın içinde bir kıvılcım, bir inançtır. Dionysos Titanlardan kurtarılan kalbi sayesinde ikinci kez doğar. Zeus'un emriyle Nysa

dağına gönderilir ve dağın korularının *nymphalar*ına teslim edilir. Bunlar tanrının sütanneleridir. Dionysos burada ilkin bir keçiye dönüşür. *Satyruslar* (yarı keçi, yarı insan yaratıklar) bu keçiye, et yemeyi ve etten haz almayı, Musalar ise, şiiri, şarkıyı ve dansı öğretirler; *Silenuslar* da (yarı insan, yarı at yaratıklar) bilgeliği. Dağın yaratıklarından bu bilgileri alan Dionysos bedence çabucak büyür ve gelişir. Bir anlamda doğal, hayvansal duygularla yaşamda kalmayı öğrenir. Bu gelişim süreci Dendrite olarak tanımlanır. Bu süreçte insan ilkel zevkleri ve acıyı, duygulanımı vs. öğrenir. Zeus, bu aşamaya gelen Dionysos'u, kendi annesi *Rhea'nın*¹¹ (Büyük Akış) gizemini öğrenmesi için bu yüce kadına teslim eder. *Rhea'nın* eğitimiyle gizemlerin töresini öğrenip hayvansal zevklerinden arınan ve tam bir soluğa ve yalınlığa ulaşan Dionysos, insansal ve tanrısal biçimine bürünüp o zaman asıl adı olan Dionysos adını alır. Bu süreç, tanrısallığa doğru, ruhun esrimiş haldeki geçişini betimler. Artık o Nysa dağının tanrısıdır (Dionysia). Dionysos tamamlanmış gücünü, Nysa dağının neşeli topluluğu, tanrının sayesinde onun coşkusuna kapılmış yabancı kadınlar (mainaslar) ve Satyruslarıyla neşe içinde kutlar ve bu kutlama biçimini, esrik ruh halini köy köy dolaşarak öğretmeye çalışır. Yolu üzerindeki Kitheron dağındaki Eleutherea kasabasına ulaşır ve burayı kutsar. Yoluna devam edip gizemli kutlamaların serbest olduğu Eleusis'e varır. Eleutherea ve Eleusis'den türeyen, *Eleutherios*¹² adını alır¹³.

Atina'da Bacchus'un adına düzenlenen bayramlardaki kutlamalar, tanrının yaşadıklarının yeniden canlandırılması ve sahnelenmesidir. Aralığın sonunda kutlanan kırsal *Dionysia*, baharın sonlarına doğru kutlanan kent *Dionysia'sı*, baharın ilk günlerinde kutlanan *Anthesteria* ve kış mevsiminde kutlanan *Lenaea* bayramları önemlidir¹⁴. *Büyük Dionysia* Bayramı

olan kent Dionysia'sında, Atina halkı, tanrının söylenini yineler. İlk gün, Eleutherios tapınağından tanrının heykelini taşıyan bir rahip dışarı çıkar ve tanrının gizemlerinin özgürce kutlandığı Eleutherea'ya doğru yola çıkar. Rahibin geçtiği yollarda, halk gizlendiği yerden çıkarak tanrıyı ele geçirmeye çalışır. Şarapla kendilerinden geçen kalabalık şarkılar eşliğinde, tanrının kendileriyle birlikte olduğuna şükranlarını belirtir. Rahip, bir anlamda tanrı, kendisinin sonsuzca özgür olacağı yere gitmeyi özlediğini şarkı biçiminde söyler ve taraftarlarını gelecek yılda yapılacak olan kutlamaya kadar kutsar. Bu bayramların ana görüntüsüne *sparagmos* adı verilir: Canlı bir hayvanın parçalanması, etinin yenmesi ve kanının içilmesi. Bu eylemler, tapınıcılara gerçekten tanrının etini yediklerini, kanlarını içtiklerini hissettirir. Bayramlarda tiyatro gösterilerinin de yapılması gelenek halini almıştır. Bacchus, uzun seyahatler sonucunda, kente yeni gelen ve kent halkı tarafından tanınmak isteyen bir tanrı olarak gösterilir.

Bacchus adına düzenlen her tür kutlamada tanrının etrafındaki dostları, bir anlamda doğanın ruhları olan varlıklar da canlandırılır. Tanrıdan esinlenip mistik bir delilik halinde çılgınlık atarak kırlarda dolaşan, pınarlardan su yerine bal ya da süt içen Bacchalar (Mainaslar), törenlere katılan kadınlar tarafından canlandırılırdı. Kadınlar çıplak bedenlerini ceylan postlarıyla örtüp (nebris), başlarına sarmaşıktan bir taç takarlardı. Elleri ucunda bir çam kozalağı takılı sarmaşık ya da asma yapraklarıyla sarılı bir değnek (thyrsos) alarak, iki kulplu büyük şarap kupalarıyla (kantharos) dolaşırlar çift borulu flütlerin ezgileriyle ya da teflerden yayılan seslerle dans ederlerdi.

Bacchus törenleriyle ilgili bilgiler aktaran Herodotus'a göre (2. 48, 49), "Mısırlılar ve Yunanlılar Bacchus için düzenlenen kut-

sal akşam yemeğinde, herkes kapılarının önünde küçük bir domuz kurban eder ve bu domuzu aldığı çobana götürmesi için geri verir- di. Bu kutlamalarda, Mısırlılardan farklı olarak Yunanlılarda bir de koro bulunur. Ayrıca, Bacchus kutlamalarında bereket sembolü olan phallos yerine, bir dirsek boyunda heykelcikler kullanırlar. Bu heykelleri kadınlar taşırlardı ve heykelin phallos'unu indirip kaldırarak köy köy dolaşırlardı. Dinsel alayın önünde bir flütçü yürür- dü ve kadınlar da Bacchus için dinsel şarkılar söyleyerek onu izler- di. Bacchus kutlamalarına phallos unsurunu karıştıran ve Yunan- lılar'a öğreten, Melampus adında Mısırlı bir kahindir."

Pompeii'nin dışında, Herculaneum yolu üzerindeki yirmi odalık "Gizemler Evi" olarak adlandırılan evde bulunan freskler (boyalı duvar resmi), Bacchus ayinlerinin gizemli ya- pısı üzerine ilginç görüntüler sunan en iyi görsel malzemedir ve bu keşif, Dionysos'a ait gizli ayinlerin yorumlanmasında uzmanlara yol göstermesi açısından, arkeolojinin başarısıdır:

İ.Ö. 79 yılındaki ünlü Vesuvius yanardağının patlaması sıra- sında Pompeii kentiyile birlikte küllere gömülen ve 1909 yı- lında arkeolojik kazılar sonucu gün ışığına çıkarılan "Gizem- ler Evi"nin freskleri, İ.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlenir. Bunlar, küçük bir odanın dört duvarını kaplamakta ve Bacc- hus'a adanmış, anlamlandırması güç birtakım gizli dinsel ey- lemleri resmetmektedir¹⁵. Ölümsüzlüğün bekçileri olarak be- timlenen Bacchus ile annesi Semele'nin tanrılaştırılmalarının detaylarını işleyen resimlerde, Zeus ile evlenecek Semele'nin düğün hazırlıkları, Semele'nin Bacchus'a hamile kalması ve Bacchus'un doğumu ve ölümü işlenirken, aynı zamanda her bir detayda, Bacchus gizem dininin gizli ayinlerinden görün- tüler de sunulmaktadır¹⁶. İlk sahne, iki Eros figürünün yardı- mıyla düğünü için süslenen Semele'yi görüntüler. Eroslardan

biri, Semele'ye ayna tutarken, diğeri elinde okuyla bu hazırlığı seyretmektedir. İkinci sahnede, Semele hamiledir ve ayinin ilk detayı işlenmektedir: Bir Baccha (Maenas) elinde *thyrsus* (asma yaprakları ve sarmaşıklarla süslü bir sopa) tutan bir kadına doğru döner. Bu sahne doğmak üzere olan bebeği sembolize eder. Üçüncü sahnede, Semele'nin öldürülüşüyle ve bu olaya bir rahibenin katılımıyla gerçekleşen tanrıçalaştırılmasıyla birlikte gizemci dinin ikinci ayini başlar. Semele'nin öldürülüşü, oturmakta olan bir kadının dizlerine uzanan bir genç kızın dövülmesiyle sembolize edilir. Dine yeni katılacak bir kişi olan bu kızı, kanatlı bir varlık bir sopayla dövmek üzereyken, meşale taşıyan bir kişi, çocuğun doğumunu sembolize eden bir sahneyi gerçekleştirir ve sakladığı bir phallus'u ortaya çıkarmaya hazırlanır. Sonraki sahne, Bacchus'un eğitimi ile ilgili detayları içerir. Burada, iki kadın arasında, sadece ayağında çizmeleri olan çıplak Bacchus okurken resmedilir. Gizemci dinde eğitim-öğretimin yüceltildiği bu sahnede çocuğun solundaki *peplos*¹⁷ giymiş kadın ayakta durmaktadır, sağındaki kadın oturmaktadır. Bundan sonraki resimde, Bacchus'un ölümü ve erkeklerin gizemci dine katılımı betimlenmektedir. Bir rahibe elinde çörek dolu bir tabağı taşıırken, bir rahibe önündeki bir sepeti örten örtüyü ucundan kaldırmaktadır. Bir hizmetçi, hanımının tuttuğu bir zeytin dalına hafifçe su dökmektedir. Bir cenaze törenini andıran bu detaylar, Bacchus'un yeniden doğuşunu ve tanrılaştırılmasını simgeler. Bacchus kültünün yayılımını sembolize eden diğer bir sahnede ise, bu yeni dine ilk kez girdiğinde gördüklerinden etkilendiği için korkan ve korkusu yüzündeki ifadeden anlaşılan zarif elbiseleri içindeki Yunanlı bir rahibe resmedilmektedir. Başının üzerinde dalgalanan pelerin uçmaya hazırlanmasını gösterir. Sahnenin sağında, keçi ku-

laklı iki koyunun eşlik ettiği, defne yapraklarından tacıyla ölen çocuk için lir çalıp ilahi söyleyen bir Silenus ve solunda, dans etmeye hazırlanan figürler bulunmaktadır. Rahibe, sahenin sonunda, ebedi gençliğin tanrısı olarak annesinin kucağında duran tanrı görüldüğünde az önceki korkusunun yersiz olduğunu anlar. Silenuslardan oluşan topluluğun arasından görünen Tanrı, genç taraftarlarına elinde tuttuğu bir maskeyi kaldırıp göstererek kendisine giden yolun edebiyat çalışmalarından geçtiğini belirtir.

Gizemler Evi'ndeki fresklerin iyi korunmuş olması ve resimlerin konularının kesintisizliği, Roma'nın Bacchuscu ayinlerinin özelliklerini bir dereceye kadar görerek öğrenilmesini sağladığından, yazınsal metinlerin yanı sıra, bu malzemenin günümüze ulaşması da büyük bir şans olarak değerlendirilmelidir¹⁸.

İnsanın ruhundaki ilkel duyguları ortaya çıkaran ve tutkuları destekleyen Bacchus gizem dininin, bu özellikleriyle Roma devlet dinine tümüyle yabancı olduğu açıktır. Romalı yöneticiler, özellikle İ.Ö. 2. yüzyılda belirginleşerek devlet denetiminden yoksun bir şekilde hızla yayılan Bacchus gizem dinine karşı sert önlemler almak zorunda kaldılar. Roma devletinin bu gizem diniyle uğraşları ve getirdiği yasaklar, Euripides'in Bacchae adlı yapıtındaki Dionysoscucu gizem ayinlerinin Thebae¹⁹ kentinde yayılmasına izin vermeyen kral Pentheus'un²⁰ direnişine benzer. Ancak, Pentheus'dan farklı olarak, Roma'daki *consullar* Bacchuscu ayinlerdeki çirkin tavırları yok etmede ve parayla adam tutarak bu tavırları gösterenleri öğrenmede çok ustaca davrandılar.

Devletin ileri gelenleri, Bacchus gizem dinini bastırmak için, Roma'da Bacchus yayılımı için iyi bir fırsat olan ve üç yılda

bir, geceleri kutlanan *Bacchanalia* (Bacchusçu gizemler ve ayinler) bayramlarını yasaklamakla işe koyuldular : (Liv. 39, 9, 3; 39, 12, 4; 39, 16, 10; 39, 18, 7 sq.; 39, 41, 6; Cic. *Leg.* 2, 15, 37; Tac. *Hist.* 2, 68; Plaut. *Mil.* 3.2.43). Livius'a göre (39. 8 vd.) Roma'daki Bacchusçu ayinler ilk dönemlerde kadınlar için düzenlenirdi ve katılanların sayısı çok azdı. Ama zamanla bu dinsel uygulamalar erkekleri de cezbettti ve onlar da Bacchusçu taraftar toplamaya başladı (25. 1.6-8). *"...Kamu yerlerinde, Forum'da, Capitolium'da, ataların töresine hiç uygun olmayan tarzda dualar eden ve kurbanlar kesen kadınlardan oluşan kalabalık gruplar görülmüştür. Rahipler ve kahinler, kadınların olduğu kadar erkeklerin de kafasını bulandırmıştı."*

Roma'da önceleri gizli gizli kutlanan *Bacchanalia* törenlerinde, şaraplar içilir, etler yenir, ruhlar şarapla yıkandıktan sonra her tür ilkel kötülükler ve aşırılıklar gün yüzüne çıkardı (Liv. 39.8). Törenlere katılan genç kızlar ve genç oğlanlar şarabın verdiği gevşetici bir ruh haliyle kendilerinden geçer, bu dine özgü, davulların ve zillerin çıkardığı garip müzikle çılgınlığın karanlık tünellerine girerler ve kendileri için bütün kutsal değerleri bir kenara bırakırlardı.

Bacchus dininin gizemlerini tanımak isteyen adayların katılma töreni on gün sürerdi. Bu süre içinde adaylar, cinsel ilişki içine girmezlerdi. Onuncu gün çok az yemek yer ve suyla arınarak sunağa girerlerdi. Başlangıçta, sadece kadınlar bu törenlere katılabiliyordu ve sırasıyla rahiplerin görevlerini üstleniyorlardı. Ama Campanialı bir kadın olan Pacula Anna, bu geleneği bozarak erkeklerin de dine katılmasını ve bu törenlerin gündüzden geceye taşınmasını sağladı. Bu zamandan sonra, bu törenlerde yaşanan ahlaksızlıklar iki katına çıktı ve önüne geçilmez bir hal aldı (Liv. 39. 13). Livius'a göre,

bu törenlere engel olmak isteyen kişiler kurban olarak seçildiler. Devletin tanrıları ve doğanın bütün düzeni küçümsendi. Kadınlar Bacchalar gibi giyinerek, saçlarını dağıtarak ve ellerine yanan meşaleler alarak Tiberis'in aşağısına koşup bunları suya soktular. Her sınıftan halkın katıldığı törenlere, son yıllarda yirmi yaşından daha küçüklerin katılmaları, bu yaşların ahlaksal açıdan bozulmaya ve tensel hazza en açık dönemler olması yüzünden, yasaklanmıştı. Bu törenlere katılanların taşkınlığı ve soysuzluğu, toplumun diğer alanlarına da yayılınca, sahte tanıklıklar, sahte mühürler ve kalpazanlıklar alıp yürüyünce, *senatorlar*, *consulların* uyarısını dikkate alarak İ.Ö. 186 yılında çıkardıkları bir *Senatus* bildirisiyle, *Bacchanalia*'nın hemen yasaklanmasını ve bu törenlere katılanların gerekli cezaya çarptırılmasını istediler.

Livius'un bu konuyla ilgili verdiği bilgiler, Bacchus gizem dinini Roma'daki serüveninin de bir özeti niteliğindedir (39. 8. 9. 14. 17. 18): "*Consullar Spurius Postumius Albinus ve Quintus Marcius Philippus dikkatlerini, ordudan, savaştan ve eyalet yönetiminden yurt içinde tasarlanan bir komplonun bastırılmasına çevirdiler. ... Adı sanı bilinmeyen bir Yunanlı, Etruria'ya gelmişti. Yüksek eğitilmiş Yunan ırkının, ruhumuzun ve bedenimizin bakımını bize öğrettiği şu birçok yetiden yoksun bir adamdı bu. Daha çok bir falcı ve kurban kesicisiydi. Bir çeşit gezici vaiz de değildi bu adam, dinsel sistemini açıkça ortaya koyacak ve hem kendi niyetlerini, hem de inancını kamuya beyan ederek safsatalarla halkın zihnini bozacak nitelikte. Hayır- bu adam gizemli gece ayinleri düzenleyicisiydi. Gizem dininin gizleri ilk başta sadece birkaç kişiye açıktı, ama hemen sonra yayılarak hem erkeklere hem de kadınlara öğretilir hale geldi. Şarap ve şölenden alınan zevkler de dinsel törenlere eklendi, çok sayıda halkın zihnini çelmek için. Şarap ruhları alevlendirdiğinde, karanlık gece ve erkeklerle kadınların, yaşlısı*

genciyle birbirine karışması, her tür iffet duygusunu yok etti; her çeşit ahlak bozukluğu ortaya çıkmaya başladı, çünkü her birey zihninin kendisini yönelttiği her sapıklığı kabul etmeye hazırды. Bu işte tek bir ahlaksızlık yoktu, karmakarışık ve sapkın tek bir ilişki de; bunların yanında yalancı tanıklıklar, sahte mühürler, miraslar ve belgeleri de ortaya çıktı, zehirlemeler ve cinayetler de. Cinayetler öyle gizliydi ki, bazen bedenler gömütlere yerleştirilemiyordu bile. Sahtekarlıkla, daha çok şiddet kullanılarak birçok zorbalığa kalkışıldı. Fakat, yüksek sesli inlemeler ve davullarla zillerin çınlamaları yüzünden sapık ilişkilerden azap çekenlerin çığlıkları ya da işlenen cinayetler duyulamadığı için, bu şiddet gizli tutuldu.

Bu berbat kirlenme, Etruria'dan, Roma'ya yayıldı, tıpkı bir veba salgını gibi. Başlangıçta, kentin büyüklüğü, çok geniş olup bu yüzden böyle kötülükleri hoş görebildiği için, bu tür insanları saklayabildi. Ama sonunda bütün bunlar consul Postumius'a kadar ulaştı." Livius, consul'un, Bacchanalia törenine katılan bir kadınla görüştüğünü ve bu dine katılanların çılgın davranışlarını ve insan kurban edilmesinden tutun çocuk kaçırmalarına ve oğlan çocukların cinsel tacizlerine kadar yapılan sapıklıklardan haberdar olduğunu bildirir. Consul'a haber getiren kadın, köle olduğu dönemde, hanımıyla birlikte bu törenlere katılmıştır. Livius, sözlerini şöyle sürdürür: "Postumius yeterli kanıt toplayınca, kendisine ulaşan haberle işe başlayıp kendisinin yaptığı incelemeler sonucu, elde ettiği bilgiler doğrultusunda, her şeyi ayrıntılarıyla açıklayarak konuyu Senatus'a getirdi. Senatorları büyük bir korku aldı; hem geceleri düzenlenen komplolar ve hi-zipler bazı gizli entrikaların çevrilmesine neden olacak ve tehlike yaratacak diye, toplumun güvenliği için endişe duyuyorlardı, hem de bu soysuzluğa kendi ailesinden biri karışacak diye, kendilerine özgü nedenlerden endişe duyuyorlardı. Senatus, consul'un bu konuyu hem dikkate değer bir özenle, hem de hiçbir kargaşaya meydan

vermeden araştırdığı için teşekkür edilmesini kararlaştırdı. Sonra consullara, Bacchanalia ve gece düzenlenen ayinlere ilişkin özel bir araştırma yapmak görevini yüklediler. Onlara tanık Aebutius²¹ ile Faecenia'nın kendilerine tanıklık etmesinden dolayı tehlikeye girmemelerinden emin olmalarını buyurdular ve armağanlar teklif ederek diğer tanıkların da bulunmamasını istediler. Bu kültün rahipleri, erkek ya da kadın olsun, sadece Roma'da değil, kasabanın her köşesinde, hatta köylerin çayırlarında bile aranmalıydı, öyle ki consulların gözetiminde olabilsinler. Bacchuscu ayinlerin katılımcılarının bu ayinleri kutlamak amacıyla buluşmalarını ya da toplanmalarını yasaklayan Senatus kararları, Roma kentinde okunmalı ve bütün İtalya'ya yollanmalıydı; bunlardan başka, Senatus sefahati ve cinayeti teşvik etmek amacıyla toplanmış olan ya da kompolar hazırlamış olan halkla da ilgili bir araştırma yapılmasını önerdiler. Consullar, curules aediles'e²² bu kültün rahiplerini arayıp bulmalarını, tutuklamalarını ve ifadeleri alınana kadar tutuk evine kapatmalarını buyurdular. Plebei aediles'lerin de gizlice hiçbir Bakuscu ayinin yapılmamasını denetlemek zorundaydılar. Üç kent temsilcisine kentin başından sonuna kadar nöbetçiler yerleştirmek görevi verildi ve hiçbir gece ayininin yapılmadığından emin olmaları ve hiçbir ateş yakılmadığından emin olmaları istendi. Tiberis'in iki kıyısında bu temsilcilere yardımcı olarak beş adam verildi. Her biri kendi bölgesindeki binaları gözetmekle yükümlü kılındı." Livius, bu görev dağıtımından sonra, kamuya açık bir toplantı yapıldığını belirtir. Bu toplantıda yöneticiler halka, Bacchuscu törenlere katılanların yarattıkları tehlikelerden haberdar olduklarını ve bu konuda çıkardıkları yasalardan söz etmişler ve halkın, gece düzenlenen ayinlerden ve kentin güvenliğini tehdit eden toplantılardan haberdar olmaları gerektiğini vurgulamışlardır. Livius'un anlatımı şöyle sürer: "Sonra consullar senatus'un kararının yüksek sesle okunmasını ve herhangi bir kim-

seyi kendi gözetimlerine getirecek ya da yokluğunda birinin adını verecek kişilere ödül verilmesini buyurdular. Adı verilmiş ve bu yüzden kaçıp gitmiş olan kişinin karşılıklarına çağrıldığı belli bir gün tahsis edilmesini istediler. Çağrılara yanıt vermek üzere ortaya çıkmazsa, yok sayılmalıdır. Bir ihbarcı tarafından adı verilen kişi o sırada İtalya sınırlarının dışındaysa, davasını savunmak için Roma'ya gelmek isterse diye kendisine bir süre tanınmalıdır. Ardından, hiçkimsenin kaçıışı sağlayacak bir şey satmaya ya da almaya çalışmamasını ve hiç kimsenin kaçaklara yataklık etmeye, saklamaya ya da bir şekilde yardım etmeye kalkışmamasını istediler.

Topluma açık olarak yapılan bu toplantı bittiğinde, tüm kente büyük bir panik yayıldı ve bu panik kentin surları ya da Roma'nın sınırı içinde de kalmadı. İnsanların korkuları, dostlarından, Senatus kararını ve consulların topluma açık olarak yaptıkları toplantıyı ve buradaki kararı açıklayıcı mektuplar aldıklarında daha da büyüdü. Bu konunun topluma açık yapılan toplantıda konuşulduğu günün gecesinde, üç temsilci tarafından kent kapılarında yerleştirilmiş nöbetçiler, kaçmaya çalışan birçok kişiyi yakalayıp getirdiler. Ayrıca, bir çok kişinin adı rapor edildi. Bunlardan bazıları, kadınlı erkekli, intihara kalkıştı... Consullar, incelemelerde bulunmak ve davalara bakmak üzere, kasabaları ve köyleri gezip durdular. Sadece gizemlere girmiş olan ve kültün töresine uygun olarak dualar etmiş olan kişiler zincire vuruluyordu. Ahlaksızlık ya da cinayetle adlarını kirletmiş olanlar ya da yalancı tanıklıkla, sahte mühürler, miras vekilleriyle, ya da diğer yanıltıcı eylemlerle adlarını kirletmiş olanlar ölüm cezasına çarptırılıyordu. Her kategoride, kadınlı erkekli bir çok kişi olmasına rağmen, bunların çoğu zincire vurulmak yerine öldürülüyordu. Mahkum edilmiş kadınlar ise akrabalarına ya da koruyucularına, özel olarak cezalandırılmaları için teslim edildi. Kadınların uygun bir cezalandırıcısı yoksa, devlet tarafından açıkta cezası verildi.

Ardından, consullar, ilkin Roma'da, sonra tüm İtalya'da, eski bir sunağın ya da kutsanmış bir heykelin olduğu yerler dışında, bütün Bacchusçu tapım yerlerinin yıkılması görevini üstlendiler. Daha sonra Senatus gelecekte hiçbir Bacchusçu tören kutlanmaması konusunda uyarıda bulundu. Eğer birisi bu törenlerin gerekli ve geleneksel olduğunu düşünüyorsa, ya da bunları ihmal etmenin dinsel bir saygısızlık ve günah olduğuna inanıyorsa, Senatus'a danışacak olan praetor urbanus'un²³ huzuruna çıkabilirdi. İzin alındığı takdirde, en az yüz senatorun hazır olması koşuluyla, kamu hazinesinden bir harcama yapılmadan ya da bir rahip ya da rahip yardımcısı bulunmadan bu tapımı gerçekleştirebilir."

Livius'un söz konusu ettiği, toplumun güvenliğini tehlikeye soktuğu için, Bacchanalia'nın kutlanmasını yasaklayan, İ.Ö. 186 yılına tarihlenen Senatus kararı (SENATUS CONSULTUM DE BACCHANALIBUS) şöyledir (CIL I2,581,30 - ILS 18)²⁴:

"Q. MARCIUS L. F., SP. POSTUMIUS L. F. COS. SENATUM CONSOLUERUNT NONIS OCTOB. APUD AEDEM DUELONAI. SCRIBENDO ADFUERUNT* M. CLAUDIUS M. F., L. VALERIUS P. F., Q. MINUCIUS C. F. DE BACCHANALIBUS* QUI* FOEDERATI* ESSENT*, ITA EXDICENDUM* CENSUERE: NEQUIS* EORUM BACCHANAL* HABUISSE* VELLE*; SI* QUES ESSENT*, QUI* SIBI* DICERENT* NECESUS ESSE* BACCHANAL* HABERE, EIS* UTI* AD PRAETOREM* URBANUM ROMAM VENIRENT, DEQUE EIS* REBUS, UBI* EORUM VERBA AUDITA ESSENT*, UTI* SENATUS NOSTER DECERNERET, DUM NE MINUS SENATORIBUS C ADESSENT* QUOM EA RES COSOLORETUR*. BACAS VIR NEQUIS ADISSE* VELLE* CIVIS* ROMANUS NEVE NOMINUS LATINI NEVE SOCIUM QUISQUAM, NISI* PRAETOREM* URBANUM ADISSENT*, ISQUE DE SENATUS* SENTENTIA*, DUM NE MINUS SENATORIBUS C ADESSENT* QUOM EA RES

COSOLORETUR, IUSSISSENT*. CENSUERE. SACERDOS NEQU-
 IS VIR ESSET*; MAGISTER NEQUE VIR NEQUE MULIER QUIS-
 QUAM ESSET*. NEVE PECUNIAM QUISQUAM EORUM COM-
 MUNEM* HABUISSE* VELLET*; NEVE MAGISTRATUM, NEVE
 PRO MAGISTRATU*, NEQUE VIRUM NEQUE MULIEREM QU-
 IQUAM FECISSE* VELLET*. NEVE POST HAC INTER SED CONI-
 URASSE* NEVE COMMOMISSE* NEVE CONSPONDISSE* NEVE
 COMPROMISISSE* VELLET*, NEVE QUISQUAM FIDEM INTER
 SED DEDISSE* VELLET*. SACRA IN OQUOLTOD NE QUISQU-
 AM FECISSE* VELLET*; NEVE IN PUBLICO* NEVE IN PRIVATO*
 NEVE EXTRA* URBEM SACRA QUISQUAM FECISSE* VELLET*,
 NISI* PRAETOREM* URBANUM ADIESET, ISQUE DE SENATUS*
 SENTENTIA*, DUM NE MINUS SENATORIBUS C ADESSENT*
 QUOM EA RES COSOLORETUR, IUSSISSENT*. CENSUERE. HO-
 MINES PLUS* V OINUORSI* VIRI* ATQUE MULIERES SACRA
 NE QUISQUAM FECISSE* VELLET*, NEVE INTER IBI* VIRI*
 PLUS* DUOBUS, MULIERIBUS PLUS* TRIBUS ADFUISE* VEL-
 LENT*, NISI* DE PRAETORIS* URBANI SENATUSQUE* SEN-
 TENTIA*, UTI* SUPRA* SCRIPTUM EST. HAICE UTI* IN CON-
 VENTIONI* EXDICATIS* NE MINUS TRINUM NUNDINUM*, SE-
 NATUSQUE* SENTENTIAM UTI* SCIENTES ESSETIS*, - EORUM
 SENTENTIA ITA FUIT: 'SI* QUES ESSENT*, QUI* ADVERSUM*
 EAD FECISSENT*, QUAM SUPRA* SCRIPTUM EST, IIS* REM CA-
 PITALEM* FACIENDAM CENSUERE' - ATQUE UTI* HOCE IN TA-
 BULAM* AHENAM INCIDERETIS*, ITA SENATUS AIQUOM
 CENSUIT, UTIQUE* EAM FIGIER IUBEATIS*, UBI* FACILUMED
 GNOSCIER POTISIT ATQUE UTI* EA BACCHANALIA*, SI* QUA
 SUNT, EXTRA* QUAM SI* QUID IBI* SACRI EST, ITA UTI* SUP-
 RA* SCRIPTUM EST, IN DIEBUS X, QUIBUS VOBIS* TABULAE*
 DATAE* ERUNT, FACIATIS UTI* DISMOTA SIENT. - IN AGRO
 TEURANO²⁵."

"Consullar Lucius oğlu Quintus Marcius ve Lucius oğlu Spurius Postumius Bellona²⁶ tapınağında 7 Ekimde, Senatus'la bir toplantı yaptılar. Aşağıdaki bildirinin kaydedilmesinde, Marcus oğlu Marcus Claudius, Publius oğlu Lucius Valerius ve Gaius oğlu Quintus Minucius da hazır bulundular. Bacchanalia'ya ilişkin olarak, senatorlar Roma'nın müttefiki konumunda²⁷ olanlara ilişkin aşağıdaki yasaklama kararını aldılar:

Onların hiçbiri evinde Bacchuscu tören düzenlemeye kalkışmayacaktır. Biri çıkıp onlar için Bacchanalia düzenlenmesinin zorunlu olduğunu ileri sürerse, Roma'daki praetor urbanus'un huzuruna çıkmalıdır. Bu kişinin önerileri dinlendikten sonra, Senatusumuz bu konulara ilişkin son kararı verecektir. Bu konunun tartışılması sırasında en az yüz senatorun hazır bulunması gerekir. Hiçkimse, ister Roma yurttaşı olsun, ister Latin ya da müttefiklerden biri, praetor urbanus'un huzuruna çıkmadan bir Bacchus tapınıcısı kadınla temasa geçmeyecektir. Praetor Urbanus Senatus'un önerisi doğrultusunda bu konuya ilişkin kararını bildirecektir. Bu konunun tartışılması sırasında en az yüz senator hazır bulunması gerekir. Senatus bu kararı almıştır.

Hiçbir erkek rahip olmasın. Hiçbir erkeğin ya da kadının rahip yardımcısı olmasına izin verilmesin. Hiç kimse kamu hazinesinden harcama yapmasın. Hiçkimse ne bir erkeği ne de bir kadını rahip yardımcısı ya da rahip vekili kılmasın. Karşılıklı yeminler, adaklar, ciddi vaatler ya da birbirlerine söz vermeler konusunda ant içmeye kalkışmasınlar ya da aralarında bir inanç birliği yaratmaya çalışmasınlar. Hiçkimse kült törenlerini gizlice uygulamaya girişmesin. Hiç kimse kamuya açık, özel ya da kent dışında, praetor urbanus'un huzuruna çıkmadıkça, bu kült törenlerini gerçekleştirmeye kalkışmasın. Praetor Urbanus Senatus'un önerisi doğrultusunda bu konuya ilişkin kararını bildirecektir. Bu konunun tartışılması sırasında en az yüz senatorun hazır bulunması gerekir. Senatus bu kararı almıştır.

Hiçkimse bu kült törenlerini kadınlı erkekli beş katılımcıdan daha fazla kişiyle kutlamasın. Katılımcılar olarak tören yapmak isteyenlerin sayısı, yukarıda belirtildiği gibi, praetor urbanus ve Senatus'un izni olmadıkça, iki erkek ve üç kadından daha fazla olmamalıdır.

Yürürlüğe girmeden en az üç gün önce bu kararlar kamuya açık olarak yapılan bir toplantıda beyan edilmelidir. Senatus'un kararından tam anlamıyla haberdar olunmak istenirse, Senatus'un kararı aşağıdaki gibidir: 'Yukarıda bildirilen kısıtlamalara karşı hareket edecek kişiler varsa, kendilerine en ağır cezaların uygulanacağını bilsinler.' Bu bronz bir levhaya kaydedilecektir; çünkü Senatus bunun böyle olmasını uygun görmüştür. Bu levha da kolayca okunabilecek bir yere asılmalıdır. Bu bildirinin size ulaşmasından sonra on gün içinde Bacchusçu tapın yerlerini belirlemelisiniz. Eğer yaşadığımız bölgede bunlardan biri varsa, yukarıda kaydedildiği gibi, içlerinde kendi dinimize ilişkin kutsal herhangi bir şey yoksa, yok edilmelidir."

Roma'yı ve bütün İtalya'yı kapsayıcı nitelikteki Bacchus gi-zem ayinlerine getirilen bu katı sınırlamalardan sonra, devletin ileri gelenleri kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde uygulamaya başladılar. Kendilerine bu konuda bilgi aktaranlara vermeyi vaat ettikleri ödüller aracılığıyla, birçok kişinin adını almayı ve bunların da çoğunu öldürmeyi başardılar. Yedi bin civarında olduğu bildirilen katılımcılardan yakalananların davası bir ay sürdü. Suçlu bulunup ceza alanların çoğu suçlarının cezasına göre hapse atıldı ya da öldürüldü. Yakalanan kadınlar cezalarının yerine getirilmesi için ailelerine ya da kocalarına teslim edildi. Bacchus'un eskiden kalan sunakları ya da heykelleri dışında, yeni sunakların yapılıp tapınaklar dikilmesi ya da eskilerin onarımı yasaklandı. Praetor urbanus'a çıkıp Bacchuscu ayinlerin yapılmasının dinsel

açından gerekliliğini açıklayan ve kendisine izin verilen kişiye, en az yüz kişiden oluşan senatus toplantısıyla bu isteğinin gerçekleştirilebileceği bildirildi. Ama bu ayinlerde, senatus kararındaki gibi, en fazla beş kişi bulunacak, tanrıya ait kut-sal eşyalar ya da bir din görevlisi bulunmayacaktı (Liv. 39. 18; Cic. *Leg.* 11.15).

Bacchusçu gizem ayinlerinin düzenlenmesine böyle bir engel oluşturulunca, Romalılar Bacchus'un adıyla özdeşleştirdikleri Liber (ya da Liber Pater) adına düzenlenen ve çok eskiden beri kutlanan *Liberalia* bayramlarına daha büyük özen göstererek kutlamaya başladılar (Ov. *Fast.* 3. 713). Her yıl Mart ayının 16. günü yapılan kutlamalar, 16 yaşına basan Romalı gençlerin *toga virilis* giyme törenleri de gerçekleştirilince, daha büyük önem kazanmıştı (Cic. *Att.* 6. 1). Bu kutlamalarda, sarmaşık çelenkleriyle süslenmiş rahipler ve yaşlı rahibeler, şarap, bal ve çöreklerle kenti baştan sona dolandır, yanlarında kulplu bir sunak (ansata ara) taşırlardı. Bu sunağın ortasında zaman zaman kurbanların kavrulduğu bir ocak bulunuyordu. Bu kutlamaların da büyük bir coşku ve özgür bir ruh haliyle gerçekleştiği aktarıldı (August. *De civ. D.* 7. 21), Ama, *Liberalia*'nın Bacchuscu gizem ayinlerinin heyecanını ve taşkın ruh hallerini yaşamadığı o kadar açıktı ki...

“Eleusis tapınağının sessiz sedasız koruduğu gizemlerin adına, sana sığınan şu zavallı Psyche’yi koru ve canını kurtar.”

Apuleius, Met. 6. 1.

Yunan dünyasının ünlü buğday ve bereket tanrıçası Demeter ve kızı Persephone’nin, Roma’daki karşılığı olan Ceres ve Proserpina’ya ilişkin gizem dini, bu iki tanrıçanın hüznünlü öyküsünün çerçevesinde gelişmiştir. Yunan gizem dinleri arasında önemli bir yer kaplayan ve Yunan-Roma dünyasının gizem dinleriyle ilgili bir terimbilimin oluşmasında önemli rol oynayan Eleusis¹ gizemleri bu tanrıçalarla ilgilidir².

Bacchus gizem dininin girişinde açıklandığı üzere, İ.Ö. 496 yılında, Roma’da ortaya çıkan kıtlığın ve açlığın, Sibylla kitaplarının önerisi uyarınca, Yunanlıların bereket tanrıçası Demeter ve Zeus’tan olma kızı Persephone’nin, Dionysos tanrıyla birlikte Roma’ya getirilmesiyle giderileceğine inanılmıştır. Bunun üzerine, Ceres, Liber ve Libera ile birlikte, Roma’nın halk siyasetinin başmerkezi olan Aventinus tepesinde yapılan tapınağa yerleşmiştir (İ.Ö. 493).

Ceres’in gizemleri, kızının yer altı tanrısı Hades tarafından kaçırılışı ve annesinin onu yeryüzünde arayışı üzerinde biçimlenmiştir. Bu öykünün ayrıntılarıyla ele alındığı en eski kaynak, İ.Ö. yaklaşık 600 yılına tarihlenen *Demeter’e Hymnos*’tur (*Hymnus Homericus ad Cererem*)³. Demeter ve kızı Persephone’ye seslenerek başlayan bu yapıtta, Tanrıçanın gizemlerine konu olan söylence şöyle özetlenir: *Persephone, an-*

nesinin olmadığı bir sırada, Oceanus'un kızlarıyla birlikte, yumuşacık çimenler üzerinde oyunlar oynamakta ve buralarda yetişen hoş kokulu, birbirinden güzel çiçekleri toplamaktadır. Güller, melekşeler, nergisler ve sümbüller. Bunların arasında muhteşem görünümlü bir nergis vardır ki, diğerlerinden apayrı bir ışık saçmakta ve hoş bir koku yaymaktadır. Toprak, Zeus'un isteğine uyarak, bu çiçeği genç kızı tuzağa düşürmek için kullanmaktadır. Aniden çiçek yüz baş verir ve çok güzel bir koku yayılır. Bütün yeryüzü ve gökyüzü hoş bir tebessümle dolar. Hayretle içinde kalan genç kız uzanıp çiçeği iki eliyle koparmaya kalkar. Toprak yarılır ve içinden altın arabası ve onu çeken ölümsüz atlarıyla Hades çıkar ve kızı, bütün karşı çıkışına ve ağlamalarına karşın, alıp kaçır. Kız olanca gücüyle bir çığlık atar ve babası Zeus'tan yardım diler (1-21) Ama, ne yazık ki, Hecate ve Helios dışında, hiçbir tanrı ya da hiçbir ölümlü sesini işitmez. Demeter uzaklarda kızının çığlığını duyumsar ve yüreğini büyük bir acı kaplar. Sarı buklelerini örten örtüsünü çıkarıp karalar bağlar, bir kuş gibi uçarcasına karaları ve denizleri geçerek kızını arar. Ama ne bir insan, ne de bir tanrı ona gerçeği açıklar. Eline meşaleler alarak dokuz gün dokuz gece yeryüzünde kızını arar. Yemeden içmeden kesilir, hiç yıkanmaz (22-50). Onuncu günün şafağında, Hecateyle karşılaşır. Hecate kızın çığlığını mağarasında duymuştur. Demeter'e, bir ses işittiğini, ama hiçbir şey görmediğini söyler. Tanrıça ona hiç karşılık vermez. Elindeki meşaleleriyle birlikte onunla birlikte sessizce yürür. Helios'a gelirler. Görkemli arabasında oturup insanları ve tanrıları seyreden Helios'a tanrıça, 'tanrıça olsam da bana acı,' der. 'Kızımın acı çığlığının çıplak arazilerde yankılandığını duydum, ama bir şey görmedim. Sen, ışığınla göğün tepesinden karayı ve denizi gözlersin. Söyle bana, ben yokken kızımı hangi tanrı ya da insan kaçırdı?' Helios, tanrıçaya yanıt olarak, kızının kaçırılmasından son derece üzüntü duyduğunu ve bu kaçırma işine Zeus'un kendisinden başka hiç

kimsenin cesaret edemeyeceğini söyler ve onun izniyle genç kızı Hades'in kaçırdığını anlatır. Ama Hades, Zeus'un ve Demeter'in erkek kardeşidir. Bu yüzden Demeter yasına son vermeli ve kendisiyle aynı tohumdan gelen birinin kızını kaçırmassından utanç duymamalıdır... Herşeye rağmen Demeter'in yüzü daha fazla hüüzünlenir. Zeus'a kızıp tanrıların meclisinden ve yüce Olympos'tan ayrılır. İnsanların yaşadığı kentleri, bereketli ovaları terkeder. Eleusis kralı Keleos'un sarayına gelinceye kadar, hiçbir insan onu bir daha görmez. Yaşlı bir kadın kılığına giren Demeter Eleusis'e gelip, Kız Pınarı denen bir pınarın üstünde büyüyen bir zeytinin gölgesine, kent halkının pınardan su çektiği sırada, hüüzün ve yas içinde oturur (51-100) ...Bu sırada, su çekmeye gelen Keleos'un kızları onu görür ve yanına gidip sorular sormaya başlarlar. Demeter yanıt olarak Crete'den geldiğini ve iş aradığını söyler. Keleos'un kızları, anneleri Metaneira'nın küçük oğlu için bir bakıcı aradığını belirtirler ve Demeter'i saraya götürürler. Tanrıça onların arkasından kara giysileri içinde yas içinde yürür. Saraya geldiklerinde, anneleri kucağındaki çocuğu Demophoron'la birlikte oturmaktadır. Kızlar annelerine koşarlar. Tanrıça kapının eşiğine geldiğinde, kapı tanrısal bir ışıkla dolar. Metaneira, korkudan ve şaşkınlıktan solgunlaşır. Sandalyesinden kalkıp Demeter'e oturmasını söyler. Ama Demeter buna oturmaz. Bunun üzerine, kendisine bir tabure getirip üstüne gümüş bir post atarlar. Tanrıça bunun üstüne oturur. Yüzüne örtüsünü iyice çeker ve uzun süre sessizce öyle oturur. Hiç ses çıkarmadığı gibi, kımıldamaz. Hiçbir şey yemez ve içmez. En sonunda, hizmetçi akıllı Iambe⁴, onu yaptığı şakalarla güldürmeyi başarır. Metaneira, tanrıçaya bir kap şarap sunar ama o bunu içmeyi reddeder. Kırmızı şarap içmenin caiz olmadığını belirtir. Tanrıçanın isteği üzerine, arpa, su ve yumuşak nane yapraklarından bir içki karıştırıp kendisine sunulur (kykeon). Demeter onu alır ve töresine uygun bir biçimde içer (101-212). Metaneira, oğlunun ba-

kımını Demeter'e bırakır. Tanrıça çocuğu kucağına alıp göğsüne götürünce annesinin kalbi sevinçle dolar. Demeter bu çocuğu bir tanrı gibi büyütür. Ne ekmek ne de süt verir. Bir tanrı oğluymuş gibi, onu ambrosia ile besler ve geceleri kaynayan ateşe daldırarak ölümlü derilerini soyarak büyütür. Böylece onu yaşlılıktan ve ölümden kurtarmaya çalışır. Ama annesi bir gün onun, oğlunu ateşe soktuğunu görünce, büyük bir öfkeye kapılır. Demeter o zaman tanrı olduğunu açıklar ve kadının kendisine engel olmasına çok kızar. Oğlu artık ölümsüz olamayacaktır ama ölümden sonra büyük bir onur kazanacaktır. Tanrıça kendisine büyük bir tapınak ve onun altında bir sunak yapılmasını ister. Bu tapınakta kendisine uygun şekilde tapınıldığında, kendisinin de onlara onur bahşedeceğinden söz eder. Bunun üzerine kılığını değiştirip eski güzelliğine kavuşur, ölümsüz yüzünden parlak bir ışık, giysilerinden de güzel kokular yayılır. Altın saçları omuzlarına dökülür. Saray ışıkla dolar....Bütün gece korkuyla titreyip tanrıçaya dua ederler. Şafakla birlikte Keleos'a giderler ve onun isteğini belirtirler. Tapınak yapılır ve tanrıça buraya çekilir. Tanrıça tohumları sakladığından, insanoğlu o yıl toprağından hiç ürün alamaz. Öküzler boş yere kıvrık sabanı sürer dururlar. Zeus bu durumu görüp yumuşamasa, insanoğlu açlıktan ve kıtlıktan perişan olacak ve Olympos'un tanrıları da kurbanlardan ve tapımlardan yoksun kalacaktı.....Zeus Iris'i, ardından tüm tanrıları Demeter'e gönderir ve tanrıçayı Olympos'a çağırır. Ama O, kızı olmadan asla dönmeyeceğini belirtir. O zaman Zeus, Hermes'i Hades'e yollar ve Persephone'yi yeryüzüne salmasını ister. Hades, Persephone'nin annesine kavuşmasına izin verir ve ona ölümsüzler arasında bir yer ayracağından söz eder. Ama tam ayrılırken ona yemesi için bir nar tanesi verir ve genç kız bunu yer. Persephone, Hades'in arabasına binip annesinin tapınağına gider. Onu görünce kalbi büyük bir sevinçle dolan Demeter'in ilk işi, kızına yeraltında bir şey yiyip yemediğini sormak olur. Kızı bir şey yemediyse, Ze-

us'un ve diğer ölümsüzlerin yanında sonsuza kadar oturacaktır, ama eğer yediyse, o zaman Hades'e, yerin derinliklerine geri dönüp yılın üçte birini orada geçirecektir. Kızı kendisine doğruyu söyler...Yasını sürdüren Demeter'e bu kez Zeus, annesi Rhea'yı yollar. Rhea, Olympos'un doruklarından uçarcasına aşağıya iner ve Rharium ovasına gelir. Bu ova bir zamanlar yaşam sağlayan yiyeceklerle doluyken, Demeter beyaz arpayı sakladığı için artık kupkurudur (310-411). Rhea ısrarla tanrıçayı Olympos'a çağırır ve Persephone'nin, yılın üçte ikisini tanrılarla, üçte birini de Hades'le birlikte geçireceğine ilişkin Zeus'tan söz aldığını belirtir. Demeter yatışınca, her yer yeniden buğday başaklarıyla kaplanır. Rhea'nın sözünü dinleyen tanrıça sakladığı tohumları her yana serper.Yeryüzü yeniden yeşillenir ve çiçeklenir. Bereket yeniden gelir.

Demeter yörenin krallarına gidip töresini ve gizemlerini anlatır. Hiçbirinin bunları etrafa yaymaması ve töreyi bozmaması gerekir. İnsanlar arasında bu gizemlere girenler kutlu sayılacaktır. Ama katılmayanlar, karanlığın ya da Hades'in derinlerinde kendilerine düşenle yetinecektir. Demeter bunları anlatıp kızını alarak Olympos'a çıkar ve orada Zeus'la birlikte oturur (433-495)....

Bu hymnos, tanrıça ve kızının dinine katılanlara ve onların gizemlerine tanık olanlara, öbür dünyada mutlu bir yaşantı sağlanacağına ilişkin sözlerle son bulur:

"bu gizemleri görmüş olan yeryüzündeki insanlara ne mutlu!

Ama bu dine ermeyen, erenler arasında yer almayan kişi,
öldüğünde, karanlığa ve sıkıntıya garkolduğunda,
iyiliklerden asla pay alamayacak...(480-487)

Ceres gizem dininin tapım törenlerindeki uyulması gereken temel kuralları da içeren bu öykü, Roma'da Ovidius'un dize-

lerine şöyle yansımıştır (Met. 5. 392-404; 437-445; 480-482):

“..Burada⁵ oynar Proserpina, menekşeler,
beyaz zambaklar toplayarak günlerini geçirir.
Bir genç kızın çevikliğiyle doldurur sepetiyle eteğini,
Arkadaşlarından daha çok toplamak için çabalar durur.
Birazcık görmek bu kızı yetmiştir Pluton’a,
Sevgi işte böylesine acelecidir.
Ürkek tanrıça acı çığılığıyla çağırır annesini,
parçalar bütün giysilerini, baştan aşağı,
topladığı çiçekler dökülür yırtılan gömleğinden.
Deneyimsizliğinden ve genç kızlığından dolayı,
Çiçeklerin dökülmesi acıtır yüreğini.

.....

Korkuyla dolmuş kızcağızın anası,
Bütün yeryüzünü, hatta denizin derinlerini bile aramış.
Ne Hesperus görmüş onun geldiğini,
Ne de altın saçlarını salan Aurora,
Soğuk karanlıklar içinde dolaştırır durur,
Elinde tuttuğu Aetna alevleriyle yanan çam odununu.
Güneş ışığını soldurduktan sonra da arar kızını,
Hem Doğuda hem Batıda.

.....

Toprağı altüst eden saban demirini güçlü eliyle kırdı,
Tohumları sakladı, yasakladı ekili tarlaların hasadını,
Yok etti toprağın bol bereketini.”

Ovidius’a göre, Alpheus⁶, Ceres’e kızının yeraltı tanrısı tarafından kaçırıldığını ve artık oranın kraliçesi olduğunu bildirir. Bu sözleri duyan Ceres donakalır. Doğruca Iuppiter’e çıkar ve ona, kızını kendisine geri vermesi için yalvarır. Iuppiter, kızın yeraltında ölümlülerin yiyebileceği bir şeyi ağzına atmamışsa dönebileceğine dair söz

verir. Oysa, genç kız Tartarus bahçesinde dolanırken bir nar ağacından meyve koparıp yemiştir (508-533). Buna rağmen, Iuppiter, yaşlı Ceres'in daha fazla acı çekmesini istemez ve onu şöyle mutlandırır; Ovidius Ceres'in mutlu sonunu şöyle terennüm eder (564-569):

*"Kardeşi ve üzgün kız kardeşi arasında aracı olan Iuppiter,
yılı iki eşit bölüme ayırdı,
altı ayı anasıyla, altı ayı kocasıyla geçirsin diye,
iki ülkeye de egemen olan Proserpina.
Aniden değişti yüzü Ceres'in,
Az önce Pluton'a üzgün görünen yüzü, ruhu da."*

Ovidius, *Fasti* (4. 393-620) adlı yapıtında, Roma'da Ceres adına düzenlenen ve her Nisanın 12. günü kutlanan çiftçilerle ilgili bayramdan söz ederken, Ceres'in kızının kaçırılış öyküsünü birtakım ayrıntılarla yineler. Ceres dininin bazı törelerinin de (ritus) işlendiği bu öykünün özeti şöyledir: *Trinacria* karası (Sicilia), Ceres'in gözde evidir. Burada birçok kent yer alır. Aralarında en verimli, en iyi sürülmüş toprağa sahip olan *Henna*'dır. *Serin Arethusa*' nymphası, tanrıların anasına, kızı sahipsiz kalsın diye, bir davet yollar ve onu evinden uzaklaştırır. O sırada *Persephone* arkadaşlarıyla birlikte kırlarda oynamakta ve çiçekler toplamaktadır. Bir ara arkadaşlarından uzaklaşınca, babasının (Iuppiter) kardeşi *Pluto* (Dis) tarafından görülür ve yeraltına kaçırılır. Kızcağz, yüreğinden bir çığlık atar: "Ah, sevgili anam, kaçırılıyorum (io, carissima mater, auferor!," Arkadaşları onun kaçırıldığını görmez ve ona topladıkları çiçekleri göstermek için seslendiklerinde, yanıt gelmeyince dağları çığlıklarla çınlatır (montes ululatus implant) ve elleriyle çıplak göğüslerini döverler (feriunt maesta pectora nuda manu). Ceres bu çığlıkları duyunca irkilir. Trakyalı maenasların yaptığı gibi saçlarını çözüp hemen kızını ara-

maya koyulur: "Vay başıma gelenler! Kızım, neredesin? (me mise-ram! filia" dixit "ubi es?)." Yavrusu kaçırılmış bir inek gibi her korda onu arar. Geçtiği her yeri feryatlarıyla inletir. Yoluna çıkan herkese, çobanlara ve tarlasını süren çiftçilere, kızını sorar. Ama Persephone onu duymaz. O an doğaya bir hüüzün çöker, her yer kararır. Aetna dağının yakınlarında, tanrıça yolunu aydınlatmak için iki çam ağacını (pinus) yakar. Ceres'in törenlerinde meşaleler yakılması bundandır. Nihayet Attica'ya ulaşır. İlk defa burada soğuk bir taşa (gelido saxo) hüüzünle oturur. Bu taş bundan böyle triste (hüüzünlü) diye anılır. Tanrıça gökyüzünün altında, ayışığına ya da yağmura aldırmadan, hareketsiz, günlerce oturur. Kılık değiştirip yaşlı bir kadın görünümüne bürünür ve başını mithra (Pers çatkısı) ile örter. Burası yaşlı Celeus'un arsasıdır. Tanrıça Celeus ve kızını görünce, "mutlu ol! Bir babanın neşesi hep seninle olsun, benim kızım kaçırıldı" diyerek yakınır. Tanrılar hiç ağlamadığı için, gözlerinden kristal bir damla göğsüne düşer. Yaşlı adam onu kaldırır ve yolda kendisine hasta oğlundan söz eder. Celeus'un oğlu Triptolemus çok hastadır ve hastalığı yüzünden hiç uyuyamamaktadır. Bunun üzerine, tanrıça geçtiği her yerden gelincik (haşhaş çiçeği- papaver) koparır. Çiçekleri koparırken, günlerce süren açlığını da bozduğu anlatılır. Ceres'in gizemlerinde, erenlerin gece olurken, yıldızlar ortaya çıktığında oruçlarını bozmaları bu olayın belirtilmesidir. Tanrıça Celeus'un evine girdiğinde, ev halkının hüüzüne tanık olur. Çocuktan umut kesilmişti. Ceres çocuğun annesini selamlayıp çocuğa yaklaşır ve dudaklarını onun dudaklarına dokundurur. O an çocuğun kendine geldiği, adeta dirildiği gözlemlenir. Bu olay evin neşeyle dolmasına neden olur. Ev halkı hemen şölen hazırlıklarına girişir. Sütle ıslanmış çökelek (liquefacta coagula lacte), elmalar (pomaque) ve altın rengi ballar (aurea mella) hazırlanır. Ceres açlığını sürdürür ve bunları yemez. Çocuğa uyuması için gelincikler katılmış ılık bir süt içirir. Çocuğu kucağına alır,

üç kez eliyle ona vurur ve üç büyümlü söz (*tria carmina*) söyler⁸. Çocuğun bedenini yanan bir ocağa tutarak ona ölümsüzlük bahşetmeye çalışır. Annesi bu olayı görünce, çığlık çığlığa bağırır ve çocuğu kurtardığını sanır. Tanrıça öfkeyle, anneye döner ve onun çocuğuna bahşettiği armağanı yok ettiğini söyler. Ama, yine de, bu çocuğun, toprağı ilk kez sabanla süren, ekim yapan ve ektiklerini toplayan kişi olacağını belirtir⁹. Bunun üzerine hemen oradan ayrılır. Hızla İonia'ya, oradan da Asia'nın değişik ülkelerine ve kentlerine gider. Kızını, herşeyi bilen yıldızlar olan Helice'ye (Büyük Ayı) sorar. Helice, ona kızını güneşe (sol) sormasını öğütler. Güneş, tanrıçanın kızını boşuna aradığını, çünkü onu üçüncü dünyanın (*tértia regna*) hakimi olan erkek kardeşinin kaçırdığını belirtir. O zaman Ceres daha büyük bir acı duyumsar. Bunun üzerine Iuppiter, onun hüznünü haberci tanrı yollayıp yatıştırılmaya çalışır. Yeraltına inip kızın bir şey yiyip yemediğini sorar. Persephone ise üç nar tanesi yediğinden söz eder. Ceres bunu öğrenince rengi bembeyaz olur." Bu öyküyü dile getiren Ovidius, Ceres adına düzenlenen bayramlarda beyazlar giyilmesini, karalar bağlanmamasını ister (620).

Görüldüğü gibi, Ceres'in gizemleri, yaşam-ölüm, yeniden doğum ve acı çekme ve tanrının yazgısını dine kabul edilen insanla paylaşımı üzerine yapılanmıştır. Kızı Persephone'nin baharda kendi yanına gelişle birlikte, bereket ve bolluğun geri dönüşü, bir anlamda doğanın uyanması betimlenirken, kışın yeraltının karanlık ve soğuk diyarlarına geri dönüşüyle doğanın da, bir dahaki bahara değin, kış uykusuna dalması simgelenir. Yunanistan'ın buğday üreten bölgelerinde yaygın olan bu tapım, özellikle tanrıçanın tapınağının bulunduğu Eleusis'te yoğun olarak yaşandığından, adı Eleusis gizemleri olarak da anılmıştır. Bunun dışında, Sicilia'nın ovaları, Crete, Samothrake, Peloponnesus ve Trakya bu kültün tapımının

gerçekleştirdiği önemli merkezlerdir.

Eleusis'teki Ceres kültünün tarihsel boyutu¹⁰, İ.Ö. 7. yüzyıl gibi erken bir tarihte, Asia Minor'un batı kıyısındaki Yunan kent devletlerindeki, Phrygialı bereket tanrıçası Cybele onuruna düzenlenen tapımlara kadar uzanır. Yunanlıların *Meter* ya da *Ana Tanrıça* olarak tanıdığı *Kybele*, Demeter ya da Rhea ile özdeşleşmiştir. Demeter ve Cybele, Yunanistan'ın çeşitli kentlerinde değişik adlarla anılan Ana tanrıça'nın yerel biçimleridir. Herodotus ise (2. 59), Ceres'i Mısır tanrıçası Isis ile özdeşleştirir.

Demeter ve kızı Persephone onuruna her yıl düzenlenen Eleusis gizemleri Yunanistan'ın saygın dinsel kutlamalarının başında yer alırdı. Erken Miken dönemine tarihlenen bu kutlamalar, Atina'nın yaklaşık 22 kilometre batısında Eleusis'te iki bin yıl kadar varlığını sürdürmüştür. Eleusis kentinde, İ.Ö. 5. yüzyılda tanrıça adına dikilen ilk tapınaktan (iki iç sütun ve bir tavandan oluşan bir oda) itibaren, Yunanistan'ın çeşitli kentlerinden (daha sonraları Roma'dan da) yola çıkan halk Eleusis'e kadar kutsal hac yolculuğuna çıkar ve buraya ulaştıklarında gizli törenlere katılırlardı. Isocrates (*Paneg.* 28), *Atinalıların*, *Ceres'in kendilerine sunduğu iki armağandan dolayı övgüye layık olduklarından söz eder. Bu armağanlar, insanları yabani hayvanlardan ayıran tarım bilgisi ve insanoğluna yaşamın sonu ve ölümsüzlük konusunda umut aşılayan gizemlerdir.* Bunun nedeni, Sophokles'in sözlerinde gizlenir (fr. 719): *"Bu gizemleri görmüş olanlar üç kez daha mutlu halde Hades'e gidecektir. Oradaki gerçek yaşam sadece onların olabilir, bütün kötülükler ise diğerlerinin..."*

Birçok ünlü Yunanlı yazar ve düşünür, örneğin, Aeschylus, Sophocles, Herodotus, Aristophanes, Plutarchus ve Pausanias ve daha sonraları Hristiyan yazarlarından Aleksandriyalı

Clemens, Hippolytus, Tertullianus ve Astorius bu dinin taraftarı olmuşlardır. Ama hiçbirinin yazılarında, Eleusis gizemlerinin gerçek yapısına ilişkin bilgi verilmez. Gizem yeminini bozmak en büyük suç olduğu için, Ceres'in dinine katılan kişiler, tanrıçanın tapınağının içindeki telesterion'da (kutsanma mekânı) bulunan şeyin ne olduğu hakkında bilgi sızdırmamayı bir onur sayarlar. Herodotus da (2. 171), Yunanlıların Attica'da, sonbahar mevsiminde Demeter için düzenledikleri Thesmophoros adı verilen gizemlerin gizli tutulması gerektiğini, bunlar hakkında ağzın açılmamasını, ancak bu gizleri açıklamaya yetkisi olanlara bırakılması gerektiğini belirtmiştir. Buna karşın, Aristoteles (Eth. Nic. 3. 1. 17), Aeschylus'un trajedilerinde, Eleusis gizemlerindeki söylenmemesi gereken gizlere değindiği için, yaşamını kaybetme tehlikesiyle karşılaştığını vurgulanmıştır¹¹.

Eleusis dinsel törenleri, tanrıçanın bir sıfatı olan *thesmophoros'dan*¹² (yasa taşıyan, yasa koyucu, düzeni sağlayan) dolayı, *Thesmophoria* adlı bayramındaki kutlamaların bir bölümünü oluşturur. Pyanepsion ayında, Ekim sonlarına doğru kutlanan bu bayram, Yunanistanın her yanından gelen kadınlara açıktı (Hdt. 8. 64) Bayramın genel özellikleri, kurban kesme, oruç tutma ve arınma üzerine temellenmiştir. Yunan'ın dinsel törenlerinde görülmeye alışık olunan, domuz kurban etme bu dinde de geçerliydi. Domuz, gücünden ve verimlilik getirdiğine inanılan özelliğinden dolayı kutsaldı. Ayrıca, kurban edilmesi sırasında bolca kan akışını da sağlama-sı, dinsel törenin coşkusunu arttırıcı bir özellikti. Ayrıca, onun kanının toprağa ekili tohumlarla birleşmesi, gelecek yılın ürününün bolluğuna işaret etmekteydi. Kurban töreninin yanı sıra, katılımcıların oruç tutması ve arınması, yeraltına inışı ve yeniden yaşama dönüşü betimlerdi¹³.

Eleusis gizem törenleri ise gizemlere erecek kişilerin düzenli bir şekilde uyması gereken kurallarla dolu giriş ayinlerinden oluşmuştur¹⁴. Bu gizemler, *Küçük Gizemler*¹⁵ ve *Büyük Gizemler* olmak üzere iki dinsel ayinle kutlanırdı. Küçük Gizemler¹⁶, yılda bir kez, bahar ayında düzenlenirdi. Atina'ya bağlı Agrae'da¹⁷, bir mystagogos'un yönetiminde¹⁸ kutlanan bu törenler, oruç tutma, arınmalar ve kurban kesme, ve her iki tanrıçanın yaşadıklarının canlandırılmasına yönelik görüntülerle örülüdür. Bu Gizemlerin amacı, katılımcılarını Büyük Gizemlere hazırlamaktır. Büyük Gizemler ise, yılda bir Eylül ayının sonu ve Ekim ayının başlangıcında (Boedromion ayı), sekiz günlük bir süreç içinde kutlanırdı. Katılımcılar, Küçük Gizemlere katılanlar arasından seçilirdi. Ceres'in gizemlerini kabul ettikten sonra, Romalılar da bu kutlamalara katılmak için, Roma'dan gelirlerdi¹⁹. Kutlama süreci başlamadan bir gün önce-sinde, Eleusis'te büyük bir kalabalık toplanır ve Atina *agora*sındaki Ceres tapınağına doğru, Eleusis'in rahibi başta olmak üzere, *hiera* (içinde ne olduğu bilinmeyen özel sepetler vs. gibi kutsal eşyalar) taşıyan rahibelerle birlikte yola çıkarlardı. Bunları yolda Atinalı *epheboi*²⁰ karşılar ve kente kadar dinsel alaya eşlik ederlerdi. Romalılar zamanında, *epheboi*'dan oluşan topluluk, Eleusis'e gider ve törenlerin başladığı resmi günde rahipler alayına katılır ve onlarla birlikte Atina'ya gelirdi²¹. Atina'nın rahip heyeti ve halkı tarafından karşılanan Eleusisliler, onlarla birlikte tapınağa gelirler ve Akropolis'in kuzeybatı köşesinin aşağısında yer alan Tanrıçanın mabedine (Atina'nın Eleusinion'u) taşıdıkları kutsal eşyaları (*hiera*) koyarlardı. Ertesi gün, 15 Boedromion, Gizemlerin başlangıç günüydü ve resmi olarak *agyrmos* olarak bilinirdi. Atina'nın agorasındaki ünlü Stoa Poikile'deki açılış konuşmasından sonra, dine kabul edilecek adaylar davet edilirdi. Bu davet ko-

nuşmasında, elleri temiz, akıcı konuşan (Yunanca) ve bütün kirlerden arınmış, ruhu kötülükten sıyrılmış, adil bir yaşam sürmüş herkese çağrı yapıldı²². Katılımcıların Yunanca konuşmasına ya da bilmesine, dine kabul törenlerinde söylenecek olan kutsal sözleri (hieros logos) anlaması söz konusu olduğu için çok önem verilirdi. Bu bölgelerin Roma egemenliğine geçtiği yıllarda ise, din herkese açık hale gelmişti.

Resmi açılış gününden sonraki gün, iki gün sürecek olan törenler başladı. Her bir aday arınma ve kutsanma için, memeden yeni kesilmiş bir domuz yavrusu taşıyarak kendi başlarına denize inerdi. Törenlerin beşinci günü, törene katılanlar, ellerinde çocuk-tanrı Iacchus'un²³ heykelini ve diğer kutsal nesneleri taşıyarak, Atina'dan Eleusis'e geri dönerdi. Burada arınır ve oruç tutarlar. Akşama doğru bu oruçlarını Ceres'in de içtiğine inanılan (*Hymn.* 210-11) "*kykeon*" adı verilen taze nane yapraklarıyla öğütülmüş buğday taneleri ve su karışımı bir tür içecek bozarlardı. İçecekteki buğday tanesi, öldükten sonra yeraltına giren ve daha sonra yaşama geri dönen Proserpina'yi betimlemektedir²⁴. Yukarıdaki *Hymnos*'ta da görüldüğü üzere, Ceres'in kendisine sunulan şarabı içmemesi, bu törenlerde içilen içekte de alkol olmadığını gösterir. Ama, tahıl tanelerinin içeriğinde doğal bir sanrılayıcının yer aldığı düşünülür²⁵.

Ceres ve kızının yaşam öyküsünün ve çektikleri acının yeniden canlandırılması olan Büyük Gizemler ya da Eleusis gizemlerine, sadece Yunanca konuşan ve arınmış kişilerin katılımına özen gösterilirdi. "*Mystes*" adı verilen yeni katılan kişiye, bir *mystagogos* ya da genellikle Eleusis'in önde gelen ailelerinden bir kişi, kült hakkında bilgi verir ve neler yapacağını gösterirdi. Bu kişi ikinci kez Eleusis'e katıldığında dene-

yim kazandığından, *epoptes* olarak adlandırılırdı. Töreni, baş rahip, *Hierophantes*, yönetir ve sadece bu kişi tanrıçanın tapınağının kutsal odası olan ve kutsal nesnelerin (hiera) bulunduğu *Anakton*'a girebilirdi. Baş rahiple birlikte töreni yöneten bir diğer kişi Ceres'in rolünü üstlenen baş rahibeydi. Bu kişi, tören sırasında, tanrıçanın kızını arayışını yeniden yaşattır ve baş rahiple birlikte sembolik anlamlar yüklü kutsal evlenme sahnesini (hieros gamos) canlandıırırdı. Bu tiyatro sahnelerinde ve dinsel kabul törenleri sırasında, baş rahibin yanında iki kadından oluşan yardımcılar, *Hierophantides*, yer alırdı. Ayrıca, bu törenlerde kutsal nesneleri Eleusis'ten Atina'ya kadar taşıyan yardımcılar da vardı. Baş rahipten sonra ikinci önemli erkek görevli, *Dadoukhos*, dine kabul ayininde önemli bir rol oynar ve meşale taşırdı. *Dadoukhos* ve yanında yer alan, kadın yardımcısı *Dadoukhousa*, törenler sırasındaki ışık oyunlarının düzenlenmesinden sorumlu kişilerdi. Haberci, *Hieorokeryx* ise gizem törenleri başlarken, gür sesiyle dine kabul edilecek olan adayları sessizliğe davet eden kişiydi. Tapınak rahibi ise, tanrıça ile kızına kurban adama törenini gerçekleştirirdi.

İskenderiyeli Clemens ile Tertullianus'un tanıklığına başvurulduğunda, Eleusis gizem dininde üç önemli bölüm olduğu görülür: *deiknymena* (gösterilen şeyler), *legomena* (söylenen şeyler), ve *dromena* (yapılanlar). Bütün bu aşamalar, belge yokluğundan dolayı, yorumlanması güç, oldukça karanlık ve bilinmeyenlerle doludur. Dine katılanlar (mystai) *telesterion*'un kutsal mekânına girdiklerinde, özel bir anlam içeren parola'yı ya da *synthema*'yı söylemek ve bu dine girmeye hazır olduklarını belirtmek zorundadırlar. İskenderiyeli Clemens'e göre (*Protr.* 2, 18), *synthema*'nın anlamı şudur: "Oruç tuttum, *kykeon* içtim; kapaklı kutudan (kiste) aldım; görevimi ta-

mamladım. Sepete yerleştirdim ve sepetten de tekrar kutsal kutuya.” Bu gizemli sözlerin, adayın kutsanma anındaki (myesis) yeniden doğumuna işaret ettiği düşünülür²⁶. Kutunun ya da sepetin içinde neler olduğu bilinmemekle birlikte, bir phallus, bir yılan, üreme organlarını andıran çöreklerin olabileceği düşünülmüştür²⁷. Bazı yorumlarda (*Procl. In Ti.* 273c), törenin başında, *kykeon* içildikten sonra, kutsal bir yemek yendiği belirtilir. Katılımcılar göğe bakıp ‘yağmur!’ diye bağırır, sonra toprağa bakıp ‘kabul et!’ derlerdi. Hippolytus (*Philosoph.* 5. 7. 34), bu iki sözcüğün, ayinlerde önemli olduğunu vurgular. *Dromena*’da, Ceres’in kızının kaçırılışı, çektiği üzüntü, özlemi ve bütün yeryüzünü baştan aşağı dolaşması, açlık ve sefalet içinde boğulan canlıların işkencesi canlandırılır. Katılanlar, gece çöktüğünde, ellerine meşaleler alarak Ceres’in kızını ararken ya da ona seslenirken tanrıçanın ruh halini adeta yeniden yaşarlar ve onun gezindiği kutsal yerlerde dolanırlardı²⁸. Sonra aniden yakılan bir meşale, kızın yeraltından çıkışını ve annesine kavuşmasını betimlerdi. Bu gösteri, müzikler ve ilahilerle renklenir ve katılımcıların hüznü ve coşkusu da bunlara göre artardı. Hristiyan yazarlarının, *Dromena* aşamasına ilişkin bazı aktarımlarından²⁹, bu aşamada hieros gamos’un da canlandırıldığı düşünülür. Roma İmparatorluğu’nun resmi dini Hristiyanlık olduğu dönemde yaşayan (İ.S. 440) ve bu yüzden pagan tanrıları hakkında rahatça konuşan Asterius, ayinlerin yapıldığı telesterion’da, yeraltında, karanlık bir geçit olduğunu ve buraya giren baş rahip ile rahibenin karanlıkta hieros gamos’u gerçekleştirdiğini belirtir. Ona göre, ayine katılanlar, bu ikisinin karanlıkta yaptıklarının kendi kurtuluşu olacağına inanmaktadır³⁰. Romalı Hippolytus (5. 38-41) geceleyin, yüce ve açıklanamaz gizemler kutlanırken, hierophantes’in aniden, Kutsal Brimo, kutsal bir çocuk doğurdu, Bri-

mos'u, diye bağırıldığını belirtir. *Brimo* (kibirli; öfkeden köpüren), *Ceres'in*, eşi *Iuppiter'e* öfkesinden dolayı aldığı bir sıfattır. Bu sözcük Trakya kaynaklıdır ve *ölümün kraliçesini* betimler. *Ceres'in* sıfatı olduğu kadar, kızına ve *Hecate'ye* de takılan bir sıfattır. Doğurduğu oğlu *Brimos* ise *Güçlü Kibir* anlamındadır. Bu sözler, *Güçlü kadın güçlü bir erkek çocuğu doğurdu* biçiminde yorumlanır. *Hierophantes*, bu olayı kalabalığa bir buğday başağı göstererek duyurur. Bazı yorumcular bu çocuğun, *Eleusis* dinine katılmak için *Atina'dan Eleusis'e* kadar yapılan yolculukta onlara eşlik eden *Iacchus'un* heykelinden hareketle, *Iuppiter* ile *Proserpina'nın* oğlu *Iacchus* olduğunu, kimileri de *Ceres* ile *Crete'li Iason'un* oğlu olan *Ploutos* olduğunu savunur. Kimileri de, *Eleusis'in* krallarından ve *Ceres'in* buğday üretimini öğretip tüm dünyaya yaymasına izin verdiği, *Triptolemos* olduğu konusunda birleşir³¹.

Dromena aşamasından sonra, *Hieoraphantes* tek başına, *Ceres* tapınağının (telesterion) kutsal odasına, *anaktoron'a* girer ve oradaki iki tanrıçayla ilgili çok gizli ve kutsal nesneleri (hiera) alıp dışarı çıkar ve bunları orada toplanan diğer insanlara gösterir. Günümüzde, ne oldukları bilinmeyen bu nesnelerin tanrıçalar tarafından kutsandığına ve insanlığa emanet edildiğine inanıldığından, bunların gösterilmesi, o ana tanık olanların ruhunda büyük bir dinsel hazzın doğmasına yol açar. Daha sonra katılımcılar, dinsel ayinde sunulan içecekleri yere döker. Dökülen sıvı, doğuya ve batıya doğru akar. Katılımcılar da tek tek ya da küçük gruplar halinde, bu kutsal yolculuğu ve kutsal ayini yerine getirmekten dolayı huzurlu bir biçimde, *Atina'ya* geri dönerler.

Roma'da, Cumhuriyetin ilk yıllarından, İmparatorluğun geç yıllarına değin, önemini yitirmeden yayılan *Eleusis* gizemleri

özellikle İmparatorlar arasında ayrıcalıklı bir yer edindi. Bu tanrıçaya, her yıl, 19 Nisan'da yapılan *Cerealia* bayramıyla ve Mayısın sonlarında gerçekleştirilen *Ambarvalia* bayramıyla halkın saygısı yinelenirdi. Roma'da, İ.Ö. 5. yüzyılda Eleusis'teki *Telesterion*'a benzer bir tapınak inşa edildi ve ek binalarla genişletildi. Özellikle, Nero döneminde, Roma'daki *Telesterion*'un baş rahibine tanınan dokunulmazlık ve kutsallık bu kulte verilen önemi bir kez daha kanıtladı. Ancak bu yetki artışında, Nero'nun, *Büyük Gizemlere* katılacak kişilerin seçiminde kendisinin reddedilebileceği düşüncesinden dolayı, Eleusis'e gitmek istememesinin de önemli bir rolü olduğunu göz ardı etmemek gerekir³². *Hierophantes*'in yetkileri artınca, onu adıyla çağırmak bile büyük bir suç oluşturdu³³. Başrahip Apollonius'un heykelinin altına kakılmış bir epigram, dine kabul edilenlerden onun adını sormamaları gerektiğini belirtir. Ölümünden sonra, adını çocukları açıklayacaktır³⁴.

Cumhuriyet döneminde, Eleusis'deki tapınağa Romalılar birçok bina eklediler. İ.Ö. 54 yılında, Appius Claudius Pulcher tarafından, tapınağın kuzey kapısına eklenen *Küçük Propylaea*, tanrıçaya adanmıştı, ama bu kapının yapımı, Pulcher'in yeğenleri tarafından sonlandırıldı (Cic. *Att.* 6. 1. 26; 6. 6. 2). İmparatorluk döneminde de tapınak, ek binalarla batıya doğru genişletildi. Özellikle, Ceres'in dinine büyük saygı duyan Hadrianus, Antoninus Pius ile Marcus Aurelius *Telesterion*'un yeniden yapılanmasında ve içinin restorasyonunda ön ayak olmuşlardı. Aristides'ten alınan bilgiye göre, *Marcus Aurelius*, *Atina*'da felsefe eğitimi gördüğü sıralarda, hem bu kente hem de felsefe hocalarına olan borcunu Eleusis tapınağını onarmak ve zenginleştirmek görevini üstlenerek ödemeyi yeğlemiştir³⁵. Marcus Aurelius, *Telesterion*'un yanına anıtsal kuzey pylon'unu eklemiş, Büyük Propylaea'yı inşa ettirerek adını kapıdaki yazıt-

ta³⁶ ölümsüzleştirmesinin yanında, bir *hierophantes* olmadığı halde, sadece bu unvanı alan kişilerin girebileceği sunağa girmiş ve bu olayla Eleusis tarihinde *Anaktoron*'a girmesine izin verilen tek sivil³⁷ lider olmuştur³⁸.

Eleusisliler de, Roma İmparatorlarının kendi yaşadıkları bölgeye ve bu bölgeyi kutsal kılan tapınağa hizmetlerinden oldukça hoşnut kalmışlardır. Özellikle, Hadrianus'un, ünlü gezilerinden birinde, Atina'da kışı geçirirken, Eleusis'in doğusunda gür akan bir nehrin, kent halkının tarlalarına zarar vermemesi için nehrin etrafını setlerle çevirtmesi, Eleusislilerin gönlünü kazanmasına yetip artmıştır. Hadrianus bununla da yetinmeyip tapınağa ulaşımı kolaylaştırmak için nehrin üzerine bir köprü yaptırılmasını ve Gizemlere katılmak için dört bir yandan gelen insanların tapınağa güvenle girişlerini sağlanmasını buyurmuştur. İ.Ö. 4. yüzyıldan kalan bir yazıtta, Ksenokles'in kendi parasıyla bu köprüyü yaptırmış olduğu görülür. Roma İmparatorluğu döneminde, Ceres Tapınağı'nın kutsal mekânını zenginleştirme tasarımlarının yanı sıra, tapınağın dışına yapılan malikaneler de bu alana görkemli bir görünüş kazandırmıştır. Bunlardan bazıları, gizemlere katılmak amacıyla gelen kişilerin kısa bir süre konuk edilmelerine olanak tanımış, bazıları da zenginlerin oturduğu yerler olarak kullanılmıştır.

Ceres kültünün Roma döneminde yaşadığı en önemli bozgun olayı, İ.S. 170 yılında, Kostobokosların akınında, tapınağın kısmen yıkılması olmuştur. Bu olayı kaydeden Aristides³⁹, yazdıklarını Smyrna halkıyla yapılan bir toplantıda okumuştur⁴⁰. Barbar akınları kesildiğinde, tapınak Roma imparatorlarının inayetiyle yeniden yapılmış ve tapım için halka açılmıştır. Ancak, İmparatorluğun geç dönemlerinde,

Mithras gizemlerinin yayılmasıyla birlikte, Ceres gizemleri eski saygınlığını yitirince tapınak da Mithras dininin etkisi altında kalmıştır. Tapınağın en son *hierophantes*'inin aynı zamanda Mithras rahibi olması ve bu tapınağa daha sonra bir *Mithraion*⁴¹ eklenmesi de bunun önemli bir kanıtıdır⁴².

Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla beraber, Roma imparatorlarının Ceres'in gizemlerine duydukları saygı, yerini pagan dinlerine açtıkları savaşla tanınan Hristiyan İmparatorların yasaklayıcı tavrına bıraktı. Nitekim, Ceres tapınağı, İ.S. 396 yılında, Vizigotların akınları sonucunda yerle bir edildiğinde, hiçbir Hristiyan İmparator gelip bu tapınağı yeniden yapılmayı düşünmedi bile...

*"Ey şanlı Lucius, ne mutlu sana, yüce tanrıça seni
kendi lüt funa değer buldu."*

Apuleius, Met. 1. 22. 5.

Mısır'ın yaşam, bereket ve koruyucu tanrıçası Isis'in, kardeşi ve eşi Osiris'in ölümü ve yeniden doğumu üzerine biçimlenen gizem dini, Roma'ya İ.Ö. 1.yüzyılın ilk yarısında girdi ve özellikle köleler, azatlılar arasında büyük bir taraftar topladı. İ.Ö. 58 yılında, Capitolium'da tanrıçaya adanmış heykeller ve tapınaklar yükseldi. Aynı yılın Ocak ayında, consul Gabinius, dinsel bir kurban töreni düzenlediği sırada, *consul*'un Isis adına hiçbir şey yapmadığını öne süren birtakım Isis taraftarı bu törene müdahale etti. Bunun üzerine Isis'in tapınakları Senatus tarafından yıkıldı. Ama, tanrıçanın dinini kabul edenler yılmadılar ve tapınaklarını yeniden onardılar. Clodius'un ve onun yandaşlarının Roma'da etkin olduğu dönemde, oldukça yayılan Isis dini' taraftarları devletin resmi olarak benimsediği Cybele'nin Roma'daki egemenliğine son vermek ve yerine Isis'i geçirmek istiyorlardı; resmi onay almadıkları için, özel küçük tapınaklar inşa ederek tanrıçaya tapıyorlardı. Bunların yıkıcı görüşleri yüzünden Senatus, İ.Ö. 50 yılında bu küçük tapınakları yeniden yıktı. Ancak, bu yasaklamaların hiçbirisi, şefkat dağıttığına inanılan tanrıçanın taraftarlarını yıldırmadı ve gittikçe büyüyen bir halk grubuyla Roma'da etkin olmayı sürdürdüler². İ.Ö. 43 yılında, Antonius, Lepidus ve Octavianus'tan oluşan triumvirlik, Isis taraftarlarının, devletin gözetimi dışında büyümelerini engellemek için Isis adına bir tapınak yaptırdı. Isis tanrıçanın devle-

tin resmi kabulünü alması, Valerius Maximus'un alaycı sözlerine şöyle yansıdı (*Memorabilia*, 7.3.8): "*Kendisini yabancı bir dinin giyim kuşamına bürüyüp kılık değiştiren Romalı bir yüksek memur'dan daha acınacak başka bir şey olabilir mi?*"

Roma ile Mısır arasındaki siyasal bunalım, kendisini "Yeni İsis" olarak tanımlayan Kleopatra'nın Antonius'a destek verip, Octavianus'u karşısına aldığı ve Antonius'un kendisini Osiris'in ya da Dionysos'un bedenlenmiş biçimi olarak gördüğü dönemlerde doruk noktasındayken, Antonius ile Octavianus arasında patlak veren Actium savaşı (İ.Ö. 31), geleceğin Augustus'u olan Octavianus'un zaferiyle sonuçlanınca, Mısır dinleri Roma'da yasaklandı³. İ.Ö. 28'de devletin desteğini tamamen kaybeden Isis dini taraftarları yeniden kendilerinin yaptırdığı özel tapınaklara geri döndüler ve diğer gizem dinlerinde de gördüğümüz gibi, bu dinin özellikle kadın taraftarları, Isis'i kendi ailelerinde gizlice yaşatmayı yeğlediler. Isis kültürünün aile içinde yaşatılmasına saray çevresinden de gizli destekler geldi. Trastevere'de, 1879 yılındaki kazılar sonucu bulunan ve bugün Villa Farnase olarak bilinen, Augustus'un kızı Iulia ile Agrippa'nın yaşadıkları bir evin duvarları, Mısır mitolojisinden seçilmiş resimlerle süslüydü. Bundan daha önemlisi, İmparator Augustus'un sarayına ek bir yapı olan Palatinus'taki Apollo tapınağında, iki sfenksin arasında oturan Isis'in resmedildiği pişmiş toprak levhalar da bulundu⁴. Tiberius'un zamanında, Mısır dininin adetleri batıl inançlar olarak (*superstitio*) görülmesiyle birlikte, bu dinlerin taraftarları sürgün edildi ve Roma'daki Isis tapınağı, bu dine üye olanların elbiseleri ve özel giysileri yakılarak yok edildi⁵. Ama, kendisi yabancı dinlerin gizemlerine hayran olan ve bu konulara özel bir ilgi duyan İmparator Caligula zamanında yeniden ortaya çıkan Mısır kültürleri, İ.S. 69 yılında

Vespasianus zamanında, İmparator'un başından geçen mucizevi bir olayla yeniden canlandı. Vespasianus, İmparator olmadan önce, Doğu'da ordunun başındayken, Osiris (Separis⁶) tanrının tapınağına gidip orada tanrıdan kendisiyle ilgili bir kehanet öğrenir ve Senatus'un onu İmparator olarak seçtiğini öğrenir⁷. Bunun üzerine Roma'ya döner (İ.S. 70) ve Isis tapınağının müdavimleri arasına katılır.

Isis dininin ve gizemlerinin tanınmasında ve içeriğinin elverdiği ölçüde anlaşılmasında, Apuleius'un⁸ *Metamorphoses* adlı yapıtı elimize ulaşan önemli bir belgedir. Bu dine kabul edilen ve Isis'in rahibi olma onurunu kazanan Apuleius'un, yapının 11. Bölümünde canlı bir biçimle anlattığı Isis ayinleri ve gizemli sembolleri, bu dinle silgili ayrıntıların tanınması açısından dikkat çekicidir. Ancak bu belgenin içeriğinin anlaşılması için, Isis'in Mısır'da ortaya çıkıp Hellenistik dönemde bütün Akdeniz dünyasına yayılan söylencesi üzerinde durmak gerekir: Mısır'ın gök tanrıçası Nut⁹ ile, yeryüzünün tanrısı Geb'in kızı olan Isis, Mısır tahtının ve egemenlik gücünün kişileştirilmiş biçimiydi. Adının anlamı "taht" olan Isis, kardeşi Osiris'le evlenip yıllarca Mısır'ı uygarca yönetip barışı sağladılar. Ama, onlardan farklı kötü bir kişiliğe sahip olan kardeşleri Seth, Osiris'i ortadan kaldırmak ve bu saltanata son vermek istedi. Osiris'i, bir tabuta kapayıp Nil nehrine attı. Tabut Byblos krallığında bir ağaç dibinde takılı kaldı. Isis çılgın bir halde, dolaşıp kocasını ararken, Byblos krallığına yolu düştü. Burada kralın küçük oğluna sütannelik görevini üstlendi ve bu krallıkta kaldı. Kral, Osiris'in bedeninin takıldığı ağacı, sarayına sütun yapmak üzere kestirmişti. Isis, kralın oğlunun bedeninin ölümlü kısmını yakarak gücünü gösterdi ve Osiris'in bedeninin kapalı olduğu tabutu açılmasını istedi. Eşinin bedenini alıp, Mısır'a getirdi ve gizledi. Ama,

Seth onu buldu ve parçalara ayırıp Mısır'ın her yanına dağıttı. Isis, avcılık içgüdüleri yüksek, çakalbaşlı tanrı Anubis'in yardımıyla, bu parçaları toplayıp ölen kocasını yeniden biçimlendirdi. Sonra onu bir şahine dönüştürüp kanatlarını çırparak bedenine can verdi. Osiris dirildiğinde, Isis'i döyledi ve Şahin-tanrı Horus doğdu. Osiris, yaşamını ve dünyadaki görevlerini Horus'a aktardı ve kendisi bir ruh olarak yaşamını sürdürdü. Horus Seth'i öldürerek babasının öcünü aldı ve tahtı ele geçirdi¹⁰.

Isis'in yaşadığı bu olay, çok sevdiği eşini yitirmesi ve onun onmaz acısını içinde duyumsaması, tanrıçanın, insanlığın acısını ve yasını anlamasına yol açmış, insanlıkla arasında bir duygudaşlık oluşmuştur. Ayrıca, oğlu Horus'u Seth'ten saklayarak, göğsünde oturtup beslemesi ve ona gösterdiği şefkat, bu tanrıçanın annelik gücünün simgesi durumuna gelmesine, bu yönünün Grek-Roma sanatında da sıkça işlenmesine neden olmuştur. Isis, kocasını kaybeden ve onun izini süren tanrıça olması açısından, kızının kaçırılmasından sonra onun ardından yollara düşen Demeter'e benzetilir. Bunun yanında, Osiris'in parçalanma öyküsü ve yeniden dirilişi Bacchus söylencesini andırır¹¹. Tanrıçanın bereket ve koruyuculuk simgesi oluşu ve bu bağlamda çeşitli güçleri kendinde taşıması, Yunanlıların onu, Demeter'in yanında, Aphrodite, Rhea, Hestia olarak adlandırmalarına, Trakyalıların, Cybele tanrıçayla özdeşleştirmesine, Likyalıların Leto ve Syrialıların Artemis ya da Astarte olarak görmesine neden olmuştur¹². Apuleius, Isis'in kendi ağzından onun değişik yörelerde farklı farklı adlarla anılmasını şöyle dile getirir (11. 5): *"Adım, tanrısallığım, bütün dünyada değişik biçimlerle, farklı adetlerle ve birçok isimle donatıldı. Bütün insanlığın içinden ilk halk olan Phrygialılar bana tanrıların anası Pessinuntia der; kendi topraklarından*

fişkiran Atticalılar bana Cecropia¹³ Minerva'sı der; her yanı denizlerle çevrili Cypruslular bana Paphyuslu¹⁴ Venus adını verir; okçu Creteliler Diana Dictynna¹⁵ der; üç dil konuşan Sicilialılar yeralının Proserpina'sı adını verir; Eleusisliler beni çok eski tanrıçaları olan Ceres diye çağırır; bazıları Iuno der bana, kimi Bellona, kimi Hecate; kimi de Rhamnusia. Özellikle, doğuda oturup doğan güneşin ilk ışıklarıyla aydınlanan Aethiopialılar ve eski bilgeliklerin hepsinde mükemmel olan ve bana kendilerine özgü törenleriyle tapan Aegyptuslular¹⁶, Kraliçe Isis olan gerçek adımla hitap ederler:."

Apuleius'un, Isis'e yakarışında, Roma'da da bu tanrıçanın, birçok başka tanrıçayla özdeşleştirildiği görülür (11. 2): "Ey Göğün kraliçesi, ister yeryüzündeki bütün ürünlerin anası ol..... ister evrenin başlangıcında erkekle kadını doğurmaya yönelik bir aşkla birleştiren göksel Venus ol..., ister pek çok insanın doğum sancısını kendine özgü tedavilerinle hafifletip dindiren Phoebus'un kızkardeşi¹⁷ ol....., hangi adla anılırsan anıl, hangi tarzda tapınılırsan tapınıl, hangi biçimde olursan ol, benim şu çok büyük sancıma bir son ver...." Ayrıca, Roma'da Isis'in ay ile özdeşleştirilerek onun bütün canlıların yaşam kaynağı olarak görüldüğü yine Apuleius'un sözleri aracılığıyla anlaşılmaktadır (11. 1): "Tam uykuya daldığım sırada, birden korkuyla uyandım; dolunay çıkmıştı ve dalgaların arasından yükselirken tuhaf bir ışıltıyla parlıyordu. Gecenin gizemli sessizliği benimle ilgili herşeyi içeriyordu. Bu anın, Tanrıçanın en güçlü olduğu ve öngörüsüyle bütün herşeyi yönettiği an olduğunu anladım ve tanrısal ışıyla ve gücüyle sadece yabanıl ve ehlileştirilemez hayvanları değil, cansızları da yaşamla doldurduğunu, hatta göksel cisimlerin, bütün yeryüzünün ve engin denizin bile onun istenci doğrultusunda büyüdüğünü ya da küçüldüğünü sezdim." Apuleius'un Isis'in özelliklerini tanımlayan sözleri, Tanrıça'ya yakarışıyla sürer (11.2): "Kadın ışıyla yeryüzündeki bütün kentleri aydınlatan sen, nemli sıcaklı-

ğmıla bütün tohumları besleyen ve güneşin dolambaçlı gezinti-
ne göre farklı farklı ışıklar saçan sen, ...sana yalvarıyorum,
n'olur, şu büyük sancıma bir son ver, sönmüş umutlarıma bir ışık
ol, uzun süreden beri boğuştuğum bu zavallı yazgımdan beni çekip
çıkarmak, sıkıntılarıma yatıştır, tehlikelere karşı beni koru....."

Roma'da Isis adına iki bayram düzenlenir. Bahar ayında kut-
lanan *Navigium Isidis*, ve sonbaharda kutlanan *Inventio Osiri-*
dis. Bunlardan ilki, *Navigium Isidis* (Isis'in Seyri), Isis'in, Osi-
ris'i ararken dalgalarla mücadelesinin anımsandığı, denizci-
lerin her yıl 5 Martta kutladığı bir bayramdı. Kutlamalar, ye-
ni bir teknenin beklediği limana kadar önde birtakım sem-
boller taşıyan rahipler heyetinin yürüyüş alayıyla başlardı:
Başrahip, *lychnophoros*, elinde Isis tanrıçanın dalgalara karşı
egemen gücünü simgeleyen küçük bir tekne biçimindeki bir
lambayı taşıyarak alayın önünde gider. Ardından, tanrıçanın
öngörüsünü (*providentia*) duyumsatan küçük bir sunak taşı-
yan ikinci rahip gelir. Bunları, tanrıçanın gökyüzünün haki-
mi oluşuyla ilgisini anımsatan altın bir hurma yaprağı ve bir
caduceus (asa) taşıyan üçüncü rahip izler. Dördüncüsü, süt
dökmeye yarayan yuvarlak biçimli altın bir kap taşıırken, be-
şincisi altın dallarla sarılı sallanan dolu bir sepet taşır. Bu se-
pet, Isis'in eşinin bedeninin parçalarını koyduğu sepeti vur-
gular. Rahip heyetinin sonunda yer alan altıncı rahip, kahinin
yılanını (*hydria*) simgeleyen bir *amphora* taşıyarak yürüyüşe
katılır¹⁸. Rahiplerin arkasından Mısır tanrılarını anımsatan ki-
şiler gelir. Yeraltı dünyasıyla göksel dünyanın arasında bir
aracı görevi üstlenen, yüzünün yarısı siyah yarısı altından
Anubis'i, inek Hathor'un taşıyıcıları izler. Ardından, sepetin-
de Isis tanrıçanın gizemlerinin saklı olduğu bir rahibi, altın-
dan bir tekne maketinde duran tanrıçanın simgesi izler. Alay
limana ulaşıncı, başrahip dualar ederek tekneyi bir meşale,

bir yumurta ve biraz kükürtle arındırır. Tekne, süt ve baharatlarla ve birtakım başka sunularla doludur. Dualar edilerek halatlar kesilir ve gemi suya bırakılır. Bu işlemlerden sonra, alay İsis tapınağına döner. Baş rahip ve alaya katılan diğer kişiler tapınağa idolleri yerleştirir. Ön kapıda duran *hierogrammateus* (yazıcı), dine kabul edilmek için gelenlere (pastophori) seslenir. Kutsal kitaptan, Roma İmparatorluğunun bütünlüğünü oluşturan, Roma İmparatoruna, Senatus'a ve Roma halkına, bunların yanında Roma İmparatorunun yasalarına bağlı olan denizcilere dualar eder ve İsis'in gümüş idolünü çiçeklerle donatan ve uzanıp ayaklarını öpen kalabalığa denize açılma zamanının (ploiaphesia) geldiğini müjdeler.

Apuleius, tanrıça İsis'in inayetiyle, insan biçimine geçeceği günü anlatırken böyle coşkulu bir bayramın da tanığı olarak şöyle konuşur: (11.7, 9-11, 16, 17, 22-24): *"...Dinsel bir alay edası içinde yürüyen insan kalabalığı sokakları doldurmuştu. Sadece ben değil, herkes ve herşey sevinçten çılgına dönmüş gibiydi. Bütün canlılar, bütün evler ve hatta o gün¹⁹, açık ve hoş havasıyla, bu olaydan keyif alıyor gibiydi. Çünkü ılık ve güneşli gün, gecenin kırağını çözmüş, küçük bülbüller baharın ılıkliğine kanmış hoş nağmeleriyle yıldızların anasını, mevsimlerin anasını ve evrenin tanrıçasını mutlandırmak için tatlı melodiler şakiyordu. Ağaçlar da, meyve taşımaktan ve gölge sağlamaktan keyifli, ılık güney rüzgarıyla kışın inadından kurtulmuştu. Yeni yeşeren yapraklarının sürgünlerine gülümsüyor ve dallarını kımldatırken hafifçe hışırdıyorlardı. Uluyan rüzgarlar sakinleştiğinde, öfkeli ve yıkıcı dalgalar dinginleştiğinde, deniz kıpırtısız bir göl olmuştu. Kara bulutlar dağılmış ve gökyüzü güneşin aydınlığı ve parlak ışığıyla pırıl pırıldı....Tanrısal kurtarıcının alayı da artık yürümeye başlamıştı. Beyaz giysileri içinde, değişik türde takılarıyla göze çarpan kadınlar muhteşem görünüyordu. Başlarının üstünde bahar çiçeklerinden*

taçlar vardı ve kollarındaki buketlerden, alayın geçtiği yerdeki sokak kaldırımlarına çiçekler atıyorlardı. bazıları sokaklara kokulu balsam damlaları ve başka tür parfümler serpiyordu. Sonra, lambalar, meşaleler ve kandiller, göksel yıldızlardan doğmuş olan tanrıçanın onuruna farklı türde ışıklar taşıyan kadınlı erkekli büyük bir topluluk geldi. Ardından, yumuşacık ezgiler üfleyen flütler ve kavallarla tiz pikololar. Beyaz giysileri içinde göz kamaştıran, özenle seçilmiş oğlanlardan oluşan büyüleyici bir koro, Musalardan esinli yetenekli bir şairin bestelediği ve bu önemli törenin ilksel törelerini açıklayan bir hymnos'u söyleyerek yürüyordu. Sonra, yüce Serapis'in kültüne adanmış flütçüler geldi. Dışarı, sağ kulaklarının hizasına doğru kavallarını tutup tapınaklarda duyulmaya alıştığımız bir ezgi üflüyorlardı....Kalabalık bir vaiz heyeti, halkı kutsal alayın geçişini sağlamaları için yana çekilmeleri konusunda uyarıyordu. Bunların ardından, tanrısal gizemlere ermiş, çığlıklar atan kalabalık bir insan grubu belirdi, kadınlı erkekli, her sosyal sınıftan ve her yaştan, bembeyaz giysileri içinde göz kamaştırarak. Kadınların saçları yağlanmış ve tamamen örtüktü. Adamlar, bütün saçlarını kazıtmış, parlak kel başlarını ortaya çıkarmıştı, bu yüce dinin yeryüzündeki yıldızlarını betimleyen, bronzdan, gümüşten hatta altından yapılma, tiz sesler çıkaran sistrum'ları sallıyordu. Kutsal tapının rahibi ya da bu tapımların yöneticileri göğüslerinin etrafına sıkıca sarılmış parlak beyaz ketenden giysiler içinde, yüceler yücəsi tanrıların nişanlarını ve sembollerini tutuyordu. Baş rahip önde, parlak ışığıyla etrafı aydınlatan bir lamba tutuyordu (bu lamba, ortasındaki açıklıktan çok büyük bir ateş çıkan altın bir kase olduğu için, bizim geceleyin şölenlerimizi aydınlatmak için kullandığımız gibi bir şey değildi.) İkinci rahip de, benzer bir giysi giymişti, ama onun her iki elinde kutsal postlar ya da adını seçkin tanrıçanın iyiliksever yardımından esinlenmiş olan auxilla vardı. Üçüncü rahip, bir asa taşıyordu, Mercurius'un asasını ve altından hoş bir işçilik-

le yapılmış yapraklı bir palmiye maketi. Dördüncüsü, dışa açık avucuyla sol elin modeli olan tarafsızlığın sembolünü oluşturunuyordu; çünkü sol el doğal olarak yavaştı ve hilekarca bir becerisi yoktu, bu yüzden tarafsızlığa daha fazla yatkındı. Aynı rahip, sütün aktığı, meme biçiminde yuvarlak altın bir kap taşıyordu. Beşincisi, incecik altın kamışlarla örülmüş sallanan altın bir sepet taşıyordu; diğeri de şarap testisi.

Rahiplerin hemen ardından, lütfedip insansı adımlarla yürüyen tanrılar geliyordu. İşte Anubis, hem yeryüzündeki, hem de yerin altındaki tanrıların şu korkunç habercisi. Yüzünün yarısı kara, yarısı altındandı, uzun boyundan dolayı kolayca seçilebiliyordu. Köpeğinkini andıran omuzları kalabalığın üstünden yükseliyordu, sağ eline bir asa işaretlenmişti, sol eline ise yeşil bir hurma dalı. Onun adımlarını bir inek izliyordu, dimdik bir biçimde betimlenmişti ve hepimizin anası olan tanrıçanın sadakatini simgeliyor, capcanlı mutlu adımlarla yürüyen bir rahip yardımcısının omuzlarında taşınıyordu. Bir diğeri gizlerle dolu ve bu şanlı dinin gizemlerini saklayan bir kutu taşıyordu. Bir başkası, bu çok ulu tanrının saygın tasvirini kutlu göğsüne işletmişti. Bir çiftlik hayvanı biçiminde yapılmamıştı bu resim, bir kuş, vahşi bir hayvan ve hatta bir insan biçiminde de değildi. Ama, alışılmamışlığı ve değişik ustalıktaki tasarımıyla saygı uyandırıyor, yüce ve gizemleri derin bir sessizlik içinde örtük kalması gereken bir dinin sessiz kanıtını taşıyordu. Bu küçük amphora parlak altın işçiliğiyle maharetli bir sanatın ürünüydü. Çukurdu ve altı yuvarlaktı, dışı görkemli Mısır hiyeroglifleriyle süslenmişti. Ağzı uzun bir su borusunu andıran uzun boynu üzerinde yukarıya doğru yükseliyordu. Her iki yanında, kulpları vardı ve bu kulpların arası dikkat çekici bir biçimde ortaya çıkartıyordu. Her iki kulbun etrafında, pullu, kıvrık, şişkin boynunu kemerleyen bir engerek yılanı vardı." Dinsel alayı bütün sembollerle, ayrıntılı biçimde betimleyen Apuleius, bu rahiplerden

birinin taşıdığı güllerden yiyerek tanrıçanın mucizesiyle yeniden insan biçimine dönüştüğünü belirtir. Rahip, bu başkalaşım olayını, orada bulunan kalabalığa, tanrıçanın mucizesi olarak göstermekten hoşnuttur. Apuleius da bu alaya karışıp onlarla birlikte limana indiğini anlatır ve dinsel alayın bundan sonra yaptıklarını şöyle aktarır: *"Kalabalığa karışıp dinsel alayı izledim. Ama dikkatlerini çekmiştim. Kasabadaki herkes beni tanıdı. İnsanlar beni parmaklarıyla gösterip başlarıyla selam veriyordu. Herkes şöyle diyordu: 'Bu gün, yüce tanrıçanın şanlı gücüyle, yeniden insan biçimine kavuşan işte bu adam. Gerçekten çok şanslı ve önceki yaşantısının arılığı ve onuru sayesinde gökten böyle koskoca bir inayet almaya üç kez hak kazandı. Sanki artık yeniden doğmuş gibi, tanrıçanın hizmetine de adandı.'* Bu tür yorumlarla ve bağirtılarla örülü sevinç dualarıyla sarılmış halde yürüyüşümüze devam ettik ve en sonunda deniz kıyısına yaklaştık. Bir gece önce, bir eşek olarak uzandığım tam o noktaya ulaştık. Burada, dinsel heykeller ve kutsal nesneler töreye uygun biçimde yerleştirildikten sonra, baş rahip kurban kesti ve çok özenle inşa edilmiş, her yanı Mısır hiyeroglifleriyle süslenmiş bir tekneyi tanrıçaya adadı. Onu alevli bir meşaleyle, bir yumurtayla ve bir kükürtle, günahsız ağızından kutsal dualar dökülürken, arındırdı. Bu teknenin parlak beyaz yelkeni, yeni seyir mevsiminin bereketli geçmesini dileyen duacının sözlerini taşıdı. Çamdan direği, uzun, dümdüz ve esnekti, öyle yükseğe ulaşıyordu ki, direğin ucunu herkes görebiliyordu. Geminin kış tarafı kazın boynunu andırıyordu ve parlak altın yapraklarla kaplanmıştı. Bütün gemi, iyice cilalanmış turunç ağacıyla çok güzel görünüyordu. Sonra, herkes hem rahipler, hem de siviller, güverteye baharatlar yığılı, sallanan sepetler istiflemeye başladılar ve süttten yapılmış içecekleri dökmeye, tâ ki gemi hayır için bu cömert armağanlarla ve duacılarla doluncaya kadar. Sonra demir halatlar çözüldü ve gemi, sadece kendisini harekete geçirecek bir meltemle sürük-

lenip suya indirildi. Onu göremeyeceğimiz kadar uzaklaştıktan sonra, rahip yardımcıları, herbiri kıyıya kadar taşıdıkları kutsal nesneleri toplayıp, dinsel alayda daha önce oldukları yerde kalarak, neşeyle tapınağa geri döndüler. Tapınağa ulaştığımızda, baş rahip ve tanrıçanın betimlemelerini taşıyan yardımcıları, bu dinin gizemlerine ermiş olan halk, tanrının mabedine alındı ve canlı gibi duran heykelleri oradaki asıl yerlerine döndürdüler. O sırada, diğer hepsinin yazıcı diye hitap ettiği bir adam mabedin kapılarının önünde durdu ve Pastophori'nin toplanmasını istedi. Bunlar sanki bir toplantı yapılacaktı gibi çağırılmışlardı. Sonra, yüksek bir kürsüden imparator için, senatus için, athılar için ve tüm Romalılar için, gemiciler için ve İmparatorluğumuzun yüceliğini tanıttayıcı dua sözcükleri okundu: "Gemiciler şimdi sefere çıkabilir." Halk bu sözcüğü duyunca, sevinç çılgınlıklarıyla karşılık verdi. Mutlulukla dolup tapınaktan ayrıldılar, basamakta duran Isis'in gümüş heykelinin ayaklarını öptüler ve yeşil ağaç dallarını, yapraklı dalları ve çiçek çelenklerini taşıyarak evlerine gitmek için ayrıldılar.....Baş rahip beni elimden tutup nazikçe büyük tapınağın kapılarına kadar eşlik etti. Bu kapıları açma töreni de gerektiği gibi yerine getirildikten ve sabah adağı da gerçekleştirildikten sonra, tanımadığım harf karakterleriyle yazılı belirli kitapları tapınağın tapın odasına getirdi. Bu kitaplar, metinlerinin sözcükleri için iki çeşit karakter kullanmıştı. Bazıları kısaltılmış kelimelerdi ya da hayvan hiyeroglifleriydi. Diğerleri rahip olmayan okuyucuların duacı gözlerden saklanan, düğümlü ve bir tekerlek biçiminde kıvrık harf başlarına sahip oldukları için, asmanın kıvrık sapsarı gibi birbirine sarılmış harflerdi. Rahip bu kitaplardan okuyup dine kabulüm için neler almam gerektiğini bana söyledi. Gerekenleri bir an önce almam için, harekete geçtim, dikkatlice ve biraz da onların fiyatını dert ederek. Bazılarını kendim satın aldım, diğerlerini arkadaşlarımın satın almasını istedim. Sonra, rahibin uygun olduğunu düşündüğü bir zamanda, bir grup rahip eşliğinde, en ya-

kındaki halk hamamına gittik. Beni kendisi yıkadı ve üzerime kutsal su döküp arınmam için tanrılara yakardı. Öğleden sonra, tapınağa döndük ve beni Isis'in ayağına yerleştirip açıklanması kutsallığı bozucu nitelikteki belli gizleri özel olarak bana emanet etti.... benden birbirini izleyen on gün yiyecekten uzak durmamı istedi, et yemememi ve hiç şarap içmememi istedi. Bu orucu, kendimi hayran oluncak derecede denetleyerek sürdürdüm ve son olarak tanrıçanın huzurunda görüneceğim gün gelip çattı. Batan güneş, akşam yıldızına yol açmıştı. Alacakaranlıkta, kendi eski adetlerine göre, herbiri değişik armağanlarla beni onurlandırarak her taraftan bir alay eren çıkıp geldi. Sonra, bütün siviller benim ayrılmamı isteyince, rahip bana yeni ketenden bir giysi giydirdi, elimi tuttu ve beni kutsal mabedin en kutsal iç kısmına götürdü.

Ey meraklı okuyucu, belki sen orada ne söylendiğini ve ne yapıldığını araştırmak konusunda merak içindesin. Bana izin verilseydi, söylerdim ve sen onları işitmene izin verilseydi, yanıtları öğrenmiş olurduns. Ama senin kulakların ve benim ağzım, her ikisi de, bu boşboğaz merakın suçlusu olurdu. Yine de ben seni uzun süre kuşkuda bırakıp işkence çektirmeyeceğim, özellikle senin ilgini çeken dinsel bir konu olduğu için. O zaman dinle, aşağıda anlatacaklarıma inan; çünkü bu doğru: Ölümün sınırlarına yaklaştım, Proserpina'nın eşiğine adım attım. Bütün elementlerden geçerek yeniden doğdum ve sonra geri döndüm. Yeryüzünün üstünde ve altında oturan tanrıların huzuruna çıktım ve onlara saygımı gösterdim. Duyduğunu unutman gereken şeyleri de böylece sana anlatmış oldum. Artık bundan sonra günaha girme tehlikesi taşımadan din dışı kişinin bilgisine sunulabilecek olanları anlatacağım.

Sabah olduğunda ve dinsel töreler yerine getirildiğinde, mabetten görev yüklenmiş bir rahip olarak çıktım, on iki farklı şal taktım, belli ki bunlar benim dinsel giysilerimdi. Ama o an orada birçok kişi

olup beni gördüğünden, bunları söylemem yasaklanmamıştı. Tapınağın tam ortasında duran ağaçtan vaiz mimberine çıkmam emredildi. Isis'in önünde, sağda duran, çiçeklerle işlenmiş en iyi ketenden bir giysi içinde muhteşem bir kılığa büründüm. Omuzlarının çevresi, sırtımdan ayak bileklerime kadar uzanan paha biçilmez bir şal vardı. Hepsinin üstünde farklı renklerde hayvanlar işlenmişti, Hint ejderleri, örneğin, Hyperboreas'ın kartal başlı kanatlı arslanları. Bunlar dünyanın diğer kısmında doğmuş kanatlı yaratıklardı. Erenler bu şala Olymposlu omuz atkısı derler. Sağ elimde, yanan bir meşale taşıdım ve başımın çevresinde beyaz hurma yapraklarından bir çelenk vardı ki bu güneşin ışınları gibi dışarı yansıyordu. Böylece, güneşi temsil eden bir kostüm giymiştim ve orada bir heykel gibi durdum. Perdeler açıldı ve bana bakarak gezinip duruyordu. Sonra, bu çok mutlu günü, benim yeniden doğuşum ve kutsal düzene girişimin günü olan bu günü, büyüleyici şölen arkadaşlarımdan oluşan muhteşem bir yemekle kutladım. Üçüncü gün de benzer dinsel bir tören yapıldı, rahiplerle kahvaltı ve rahipliğe atanmanın son töreleri de gerçekleşti."

Roma'da Isis adına düzenlenen ikinci bayram *Inventio Osiridis* (Osiris'i Bulma) adını taşıyan ve 28 Ekim - 3 Kasım arasında kutlanan ve Osiris'in kayboluşuyla birlikte, Isis'in yaşadıklarını yineleyen gösterilerin gerçekleştiği bayramdır. Bu bayramın başlangıcı, Caligula'nın Isis dinini kabul etmesi ve tanrıça adına Campus Martius'da bir tapınak yaptırmasıdır. Osiris Mısır dininde tohuma can veren suyun ve güneşin simgesi bir tanrıdır. Onun Seth tarafından öldürülüşünün doğadaki yansısını Plutarchus şöyle dile getirir (*De Is. et. Os.* 39): "Nil toprağın altında kaybolur ve yer çırılçıplak kalır. Geceler daha uzun olur, karanlık yoğunlaşır, ışığın gücü azalır ve neredeyse yok olur."

Bu bayramda, yeryüzünün karanlığa bürünmesi ve toprağın bereketinin ortadan kalkışı, tanrıçanın rahibelerinin siyah giysilere bürünmesiyle anlatılır. Her yaştan kadınlı erkekli eren, rahipler, rahibeler ilahiler okuyarak, acı acı feryatlarla ve göğüslerine vurarak Osiris'in öldürölüşüne yas tutarlar ve Isis'in acısını paylaşırlar. Firmicus Maternus'a göre (*Err.* 22.3), bu hüznün gününde, Isis tapınağında, Osiris'in Seth tarafından parçalanan bedenini simgeleyen bir heykelciği arayış sahnelenir. Osiris'in uzuvları koparılmış heykelciğinin parçaları oraya buraya saçılır ve insanlar, Isis gibi, bu parçaları aramaya koyulur. İçlerinden birisi, öyküye sadık kalmak amacıyla, Anubis maskesi takarak Isis'e bu arayışında yardımcı olur. 3 Kasım'da bu arayış Osiris'in bulunmasıyla sona erer ve erenler dışarı çıkar. Hepsi mutludur ve sevinçle ellerindeki çanları (sistra) çalarak Osiris'in bulunduğunu haber verirler. Osiris'in bulunması, Isis tanrıçanın mutluluğuna ortak olmanın yanında, aynı zamanda gelecek hasadın iyi olacağına dair bir işarettir²⁰. Bu bayrama katılanlar nemli bir toprak kütleyi söküp bunu buğday tohumlarıyla doldurur ve ortasına içi oyuk bir çam gövdesini yerleştirirler. Bu işlemler buğdayın simgesi olarak görülen Osiris'in öldürölüşüyle topraktan çalınan bereketin, onun bulunmasıyla birlikte yeniden toprağa iade edilmesini betimler.

İsis ve Osiris gizemlerine girmek, kişinin kendi isteğine ya da baş rahibe bağlı bir olay değildir. Tanrıça Isis'in kendisinin uygun bulduğu bir zamanda kabul edeceği kişinin rüyasına girmesi ve bu onayı kendi isteğiyle vermesi gereklidir²¹. Isis ve Osiris'in bayramlarına da her isteyen katılamaz. Tanrıçayı rüyasında görenlerin bu bayrama katılmasına izin verilir. Bu yüzden, tanrıça tarafından bir kişinin ya da kişilerin dine kabul edilmesi çok yüce bir olay olarak görülür. Apuleius, tan-

rıça İsis'in dinine gireceğinin işaretini, rüyasında tanrıçayı görmesiyle ve onun kendisine yapacaklarını öğretmesiyle aldığı belirtilir (11. 3-6): *"Dilimden dualarım böylece döküldükten ve tanrıçaya acınası yakınmalarımı da ilettikten sonra, bir kez da kumdan yatağında uykuya dalmıştım. Tam gözlerimi kapamıştım ki bir ne göreyim, tanruların bile önünde eğilmesi gereken tanrısal bir yüz derinlerin ta ortasından yükselmiyor mu! Kısa bir süre sonra, yavaş yavaş bütün bedeniyle denizden çıktı ve tamamen karşıma dikildi. Bu şaşkınlığa sürükleyici görüntüyü tüm ayrıntılarıyla size aktarmak isterdim, insana özgü konuşma tarzım bunu anlatmaya yetecek olsaydı... İlkın, gür saçları vardı, uzun ve kalın; tanrısal ensesine dalga dalga ve kıvrılarak yumuşacık iniyordu. Başında çiçek demetlerinden örölü bir taç vardı, alınının ortasında yuvarlak beyaz ve ışıltılı bir halka ayna gibi, ya da daha çok vediğı ışığı yansıtan bir ay gibi, parlıyordu. Bu her iki yandan toprağın yarıklarından çıkmışa benzer yılanlarla bağlanmıştı, üstünde de buğday sapları vardı. Giysisi çok renkliydi, en iyi cins ketenden dokunmuştu, bir kar beyazı gibi ışıyordu, bir çiğdem gibi sarı, bazen de ateş gibi gül kırmızısı. Ama, pelerini kadar hiçbir şey gözlerimi böylesine kamaştırmadı. Çok koyu siyahtı, parlak kara bir ışık yansıtıyordu; sol kolundan sağ omuzuna kadar bir kalkan gibi sarmıştı. Bir kısmı, püsküllü şeritlerini açığa çıkaracak şekilde, giysisinin ucuna kadar kat kat aşağı dökölüyordu. Nakışlı kenarında ve üstünde oraya buraya ışıll ışıll yıldız şeklinde pullar serpiştirilmişti. Ortalarında dolunay biçiminde bir ay yangın alevi gibi ışık saçıyordu. Bu nefes kesici giysisinin kenarları kesintisizce her tür çiçek ve meyve demetiyle çevrelenmişti. Ellerinde farklı farklı semboller taşıyordu. Sağ elinde kemer gibi kıvrık ince bir metal parçasından yapılmış bronz bir çingirak (sistrum) vardı; bu çingırağın içinden küçük birkaç çubuk geçiyordu. Ne zaman üç defa sallayıp titretse çın çın ses çıkartıyordu. Sol elinde altın bir kap vardı. Bunun narin sapının üs-*

tünden bir yılan çıkıyordu, başını yülseltip, boğazını her iki yana şişirip. Hoş kokulu ayaklarına zaferin simgesi palmiye yaprağıyla örülmüş sandaletler geçirmişti. İşte görüntüsü böyleydi ve böylesine heybetliydi, Arap ülkesinin hoş çiçeklerini soluyarak bana tanrısal sesiyle şöyle seslendi: İşte bak, Lucius, Ben, doğanın anası, bütün öğelerin efendisi, bütün çağların ilk çocuğu, tanrısal güçlerin en güçlüsü, Ölümlerin Kraliçesi, cennette oturanların kılavuzu, bütün tanrıların ve tanrıçaların bütün biçimlerini bir tek kendinde toplayan, ben senin dualarınla geldim. İstencimle göğün bütün parlak gezegenlerini, denizin sağlık estiren rüzgârlarını ve yeraltının hüznün dolu sessizliğini yönetirim.....Senin zavallı yazgın için geldim; sana şefkat vermeye ve seni yatıştırmaya geldim. Ağlamayı ve yakınmayı bırak, kederini bir tarafa at. Benim öngörüm sayesinde senin için bir kurtuluş günü doğmakta! İstiraplı ruhundan uzaklaş, buyruklarına kulak ver. Bu gün, tam bu geceyi izleyen gün sonsuza kadar sürecek bir din tarafından, görevlerimi yerine getirmem için bana ayrıldı. Bu gün, kış fırtınaları ve denizin gürültülü dalgaları dindikten sonra, rahiplerim artık seyahate hazır yeni bir tekneyi denize salacaklar ve bu tekneyi bu yıl yapılacak seyirlerin ilk kazançları için benim onuruma adayacaklar. İstirapsız ve günahsız bir ruhla bu kutlamayı beklemelisin. Çünkü rahibim benim uyarım üzerine bu günkü kutsal yürüyüş alayında zilli tefinin yanında bir gül demeti taşıyacak. İstencime güvenip gecikme, kalabalık halkın arasından geçen bu alayı izle ve rahibin yanına geldiğinde, onun elini tutuyormuş gibi yapıp gülleri kap. Şunu tamamen bil, sen ömrünün kalan kısmını, ölümünün son dakikasına değin bana bağlı olarak geçirecek ve benim hizmetimde olacaksın. ...Sen mutlu olarak yaşayacaksın, benim korumam altında, şanslı bir yaşam süreceksin. Sana ayrılan yaşam süresi sona erdiğinde, yeraltına ineceksin ve orada beni o yeraltı kubbesinde, şimdi olduğu gibi, ışıklar arasında göreceksin ve Styx'ün derinliklerine hükmeder-

ken....Buyruklarıma uyup dinimin gerektirdiklerini gerçekleştirip sonsuza dek süreceksin namusunla benim inayetime layık olursan, yazgının sana bahsettiği ömrünün günlerini sadece ben uzatabilirim..."

Tanrıça tarafından dine kabul edildiğini öğrenen rahibin Apuleius'a sözleri bu olayın önemini dile getirir (1. 22. 5): *"Ey şanslı Lucius, ne mutlu sana, yüce tanrıça seni kendi lüt funa değer buldu!"* Tanrıça'nın gizemlerine girişle ilgili bilgiler, Apuleius'un yukarıdaki metninde de gözlemlendiği gibi, Isis rahipleri tarafından hiyeroglifle yazılmış bir kitaptan edinilir (11. 8). Tanrıçanın dinine kabul edildiğini öğrenen aday, diğer erenlerle birlikte tanrıçanın tapınağının yanında bulunan hammamlardan birine götürülür ve burada yıkanarak arınır. Yıkanma işlemi Nil'den getirildiğine inanılan bir suyun adayın bedenine serpiştirilmesiyle gerçekleşir. Yıkanma ya da arınma, Mısır dininde kötülüklerin uzaklaştırılması için en önemli aşamalardan biridir. Her dinsel törenden önce rahipler arınmak için ya yıkanır ya tütsülenir ya da yağlanırdı. Arınma eyleminde, şarap ve et gibi birtakım yiyeceklerden uzak durma ve nefse hakimiyet de söz konusuydu²². Mısır dininde, önceleri bu arınma işleminin hiçbir ahlaksal yanı yoktu. Bu eylemin sadece kötü niyetli şeytanları uzaklaştırmak ve rahibin Tanrıçanın töresine uygun tarzda kutsama yapabilmesini sağlamak gibi yalın amaçları olduğuna inanılırdı. Ama, Yunan felsefesinden gelen etkilerle birlikte, Mısır dininde arınma, ahlaksal bir anlam kazandı ve arınarak insanların birer iyi insan olabileceği anlaşıldı. Rahibeler Isis tapınağının etrafında dizlerinin üzerinde sürünerek yürüyüp Tiberis'te buz banyosu yaparak arınacaklarına inandılar. Böylece, kalp temizliği beden temizliğinin önüne geçti. Bu ahlâksal ilkeyle birlikte, yüce tanrı ya da tanrıçanın gizlerine ermek,

ölüm sonrası için yeterli olmamaya başladı: adaydan yaşarken, suç işlememesi, günaha girmemesi de beklenir oldu. Bi-reysel yaşamında iyi işler yapan bir adayın tanrılığın bilgisine varabileceğine inanıldı²³. Yukarıdaki metinde söz konusu edilen Apuleius'un adaylığının gerçekleşmesindeki arınmadan da anlaşılacağı gibi, Isis dinine girecek aday yıkanmadan sonra, on gün kadar belli bir takım yiyecek ve içecekten ve cinsel ilişkiden uzak kalır. Akşam olduğunda, Isis dininin sembol giysisi olan ketenden bir giysi giydirilerek rahiple birlikte tapınağın en iç kısmında yer alan odaya (penetralia) götürülür. Aday, Isis'in dinine girmenin gönüllü olarak ölü-mü seçmek (ad instar voluntariae mortis) olduğunu bilir. Yemin ettikten sonra, astral bir beden kazanan aday yüce bir yolculuğa başlayarak tanrılık katına ulaşır. Aday böylece ölümün sınırına gelir ve Proserpina'nın adıyla özdeşleştirilen ölülerin mekânı olarak düşünülen Ay'ın eşiğine gelince, evreni oluşturan bütün elementlerden geçerek hem aşağıdaki hem de yukarıdaki bütün tanrıları görmenin yüce hazzına erişir. Bu hazzı yaşayan aday, ertesi gün, Apuleius örneğinde olduğu gibi, Isis'in hükümran olduğu burçlar kuşağını be-timleyen 12 şal giyer. Tapınağın ortasındaki mimbere çıkar. Burada, ona üstünde öte dünyanın simgeleri olan ejder ve yı-lan motifli bir keten giysi giydirilir. Aday, güneşin ölüm kar-sısındaki zaferini simgeleyen hurma yapraklarından bir taç takıp eline yanan bir meşale alır. O bu görünümüyle artık Isis'in bir erenidir; ölüp yeniden doğmuştur. Rahip heyeti bu yeni erenin yeniden doğuşunu kutlamak için bir yemek dü-zenler. İki gün sonra da kutsal bir yemek yenir. Aday saçları-nı kazıtır ve *Pastophori* heyetine katılır. Böylece tam anlamıyla hem bu dünyada hem de öte dünyada kurtuluşunun gü-vencesini almış olur.

Mısır'ın bütün gizemi, görkemli giysileri, ilginç kuralları, simgeleri ve kutsal eşyalarıyla Roma'yı İ.S. yaklaşık 3. yüzyıla kadar etkisi altına alan Isis tanrıçasının kültü, İskenderiye çıkışlı bir din olmasıyla da ayrı bir öneme sahip oldu. O dönemlerde, İskenderiye hem sanat hem edebiyat hem de bilim dallarında kazandığı saygınlığı kolay kolay alt edilemeyecek bir kent görünümündeydi. Aynı zamanda, Roma'nın kendisine örnek alması gereken ve belki de üstünlük açısından tek korktuğu kentti. Böylesine görkemli bir kentin, tapınaklarıyla, sunaklarıyla, tapınıcılarıyla bir bütün olan dininin etkisinin özgünlüğü de tartışılmazdı. Roma'da, İ.Ö. 59, 58 ve 53 yılları ile 48'de, etkinliği oranında büyük yıkımlar geçirmesine karşın, İ.Ö. 28'de Senatus kararıyla İskenderiye tanrılarına sunak dikilmesi kesinlikle yasaklanmasına karşın, özellikle İ. S. 19 yılında, Tiberius'un zamanında, tapınıcılar kanlı büyük bir baskınla karşı karşıya kalmış olsalar da, Isis tapımı, küllerinden hep yeniden yapılandı. Özellikle İmparatorluk döneminde, tüccarlar, gemiciler, köleler aracılığıyla, Roma'nın dışına taşıp İtalya'nın kuzeyine kadar yayılıp oradan da eyaletlere yayılmayı başaran bir din haline gelmişti. İ.S. 1. yüzyılda, Isis ve Osiris kültü Sahara çölünden, Britannia'ya kadar geniş bir sahayı etkisi altına almış durumdaydı. Tiberius'un bu dinin taraftarlarına uyguladığı ezici tutumunu, Caligula İ.S. 38'de Campus Martius'da diktiği tapınakla affettirmeye çalışmış, Domitianus da bu tapınağa yaptırttığı görkemli anıtlarla İmparatorluk ailesinin iyi niyetini kazandığını göstermişti. İ.S. 215 yılında Caracalla'nın, Quirinalis'e diktirdiği, öncekilerden daha donanımlı bir diğer Isis tapınağı ise, bu kültürün kazandığı saygınlığı kanıtlar nitelikteydi. Bu saygınlık, Hristiyanlığın ortaya çıkıp İskenderiye kültürüne de şiddetli karşı çıkışıyla yüz yüze gelinceye değin sürüp gitti.

İ. S. 391’de piskopos Theophilus İskenderiye’deki *Serapeum*’u yakıp yıktı. Tapınaktaki tanrıçanın heykeline de ilk vuran o oldu²⁴. Eunapius’un, alaycı ve acımasız bir tonda dile getirdiği bu olay, aslında Isis kültünün Hıristiyanlığın karşısındaki savunmasız yıkılışının hüznünlü bir özetidir²⁵. *“Savaşın adını bile hiç işitmemiş adamlar cüretkarca taşlara ve duvarlara saldırdı. Serapeum’u yıktılar. Muharebesiz, düşmansız galipler sunulara savaş açtılar. Cesaretle onları yok edene kadar, soyup soğana çevirene kadar heykellerle savaştılar. Askeri taktikleri görünmeden çalmaktan ibaretti. Kimildataamadıkları taşlarının ağırlığından dolayı döşemeyi taşıyamadılar, neyse. Herşeyin altını üstüne getirdiklerinde, elleri kanla lekelenmedi. Tanrılara karşı savaş kazandıklarını söylediler. Kutsal şeylere saygısızlıktan ve dinsizlikten şöhet elde ettiler. Bu kutsal yerlere keşişler yerleştirler, insana benzeyen ama domuz gibi yaşayan şu adamlar... Siyah bir cübbe giyenin ezici bir üstünlüğü vardı. ne de olsa!..”*

“İmparatorluğun koruyucusu”

CIL, 3, 4413

Mısır'ın yaşam, bereket ve koruyucu tanrıçası Isis'in, kardeşi Roma'nın Pagan kültleri arasında, Hristiyanlığın kültürel tarihi açısından incelenmesi gereken en önemli kült, Mithras kültürüdür. Bir Hint-İran tanrısı olan Mithra, “anlaşma ve dostluk” kavramlarının tanrısıdır, “aracılık eden” anlamına gelir. İ.Ö. 15. yüzyılda tapımına başlanan ve Mithra'nın Yunanca'daki adı olan Mithras, Pers inancında güneş tanrısıdır, dola-yısıyla kültü güneş tapımına dayanır. Bunun yanında, *ışık, savaşın, adaletin ve inancın* da simgesidir.

Yunan dünyasında, Güneş tanrısı Helios'la ve Roma'da Sol Invictus'la (Yenilmez Güneş) özdeşleştirilen Mithras, genellikle insan biçiminde temsil edilir. İran'da Zoroaster dininin ortaya çıkışından sonra¹, bu dinin pagan tanrılarına hoşgörölü bakmamasından dolayı, yaygınlığını yitirmiştir. Bunun sonucunda, İ.Ö. 330 - İ.S. 100 yılları arasında, Pers inancında ve Yunan yazın dünyasında kendisinden fazla söz edilmediği halde, İ.S. 2. yüzyıl Roma'sında eski ününe kavuşmuş ve özellikle bu dönemden sonra yaygınlığının doruk noktasına ulaşmıştır. Mithras kültürle uğraşan uzmanların kulaklarına hiç de yabancı gelmeyecek olan, Fransız tarihçi E. Renan'ın “Hristiyanlık doğduğu yıllarda ölümcül bir hastalıkla engellenseydi, dünya bugün Mithras dininde olurdu,” sözü, bu dinin Hristiyanlık öncesinde ne kadar çok taraftar topladığını kanıtlar. İ.S. 4. yüzyılda, Constantinus'un Hristiyanlığı be-

nimsemesiyle birlikte bu dine yenik düşen Mithras kültünün, İmparatorluğun siyasal olarak fethettiği bölgelerdeki Mithras tapınakları, bu tapınaklarda bulunan yazıtlar ve diğer sanatsal buluntular dikkate alındığında, tüm dünyaya yaygın olduğu gözlemlenir. Din taraftarlarının özellikle Romalı askerler, tüccarlar ve köleler olması, bu yaygınlığın artmasında birincil derecede rol oynamıştır.

Mithras dininin öğretisi ve inançlarıyla ilgili bilgilerimiz, tapınakların merkezindeki nişte yer alan “boğa öldürme” sahnesi çerçevesinde biçimlenmiştir. Bunun yanında, buluntulardaki yılan, köpek, kuzgun, akrep, aslan ve bir kap figürleri de bu dinin ayırıcı özelliklerine temel oluşturmuştur³.

Zoroaster’in kutsal kitabı *Avesta*’ya göre, Mithras, iyiliğin tanrısı, en yüce güç olan Ahuramazda’nın yeryüzündeki temsilcisidir ve kötülük tanrısı olan Ahriman’ın karşısında yer alır. Bu metinde Mithras, Işığın Efendisi, Gerçekliğin Tanrısı, Ölümünden Kurtarıcı, Yabanıl hayvanların Efendisi, Galip Gelen ve Savaşçıdır. Ancak *Avesta*’da, Mithras’ın Roma’da kazandığı gizemli özelliklerine ve bu inancın merkezindeki boğa öldürme sahnesi gibi görüntülere rastlanmaz. Bir başka deyişle, Mithra’nın İran dinindeki özellikleriyle, Yunan dünyasında ve Roma’da gizem dininin tanrısı olarak kazandığı anlam tam olarak örtüşmez. *Avesta*’da yer alan Mithras’ın nasıl ve hangi yollarla Roma’da gizem tanrısı haline dönüştüğüne ilişkin kesin bilgi yoktur⁴. Bu gizemler ile ilgili ilk bilgiler Asia Minor’un güney doğusundan, İ.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısından başlayarak edinilmiştir. Plutarchus, Mithras gizemci dinine ilk girenlerin (teletai aporettoi) Cilicalı korsanlar olduğunu belirtmiştir (*Vit. Pomp.* 24). Arkeolojik buluntularda, Perslere ait bir başlık ve pantolon giymiş olarak betimlenen

Mithras, Statius'a göre, yeraltı mağarasında boğayı öldürmesiyle sonsuzlaşmıştır (*Theb.* 1. 719- 20). İ.S. 2. yüzyıldan sonra, Roma-Pers kenti Dura-Europos'taki büyük Mithras tapınağının örneğinde, Hispania, Syria ve Asia Minor'a dikilen tapınaklar aracılığıyla yayılan din, taraftarlarının özellikle tüccar ve asker olmasından dolayı, "kuzeyde ve batıda İngiltere'den, güneyde ve doğuda Filistine kadar"⁵, dünyanın her yerinde taraftarlar bularak genişledi.

Perslere özgü giyim kuşamıyla, Roma tanrı sistemine yabancı olan Mithras, *mei-* kökünden gelir ve değiş tokuş ve alışveriş ifade eder. Sanskritçe'de, *mithra*'nın anlamı, *dost*, *dostluk*-tur. Persçede de aynı anlama gelen *mihir* sözcüğü kullanılır. Bütün bunların ışığında, Mithra'nın *sözleşme* ya da *antlaşma* tanrısı olduğu anlaşılır. Bir başka deyişle, Mithras, iki taraf arasındaki yararlı olan bir antlaşmanın kurallarını gözeten tanrıdır. Antlaşmalara uzanan upuzun kolları vardır. Bu betimlemeler, Roma'da bulunan kült resimlerinden ve rölyeflerinden canlı olarak gözlemlenir. İnsanlara yakın olan ve iyilik getiren bir tanrıdır. *Avesta*'da, Mithras beyaz atı ve hızlı oklarıyla savaşanların tanrısıdır. İnsanları gözetip korumasından dolayı, kozmik düzende yer alır ve gökyüzüyle yer-yüzünün gözetimini üstlenir. Güneş gibi herşeyi gördüğünden, büyük bir gözle yapılan betimlemelerinden, bu gözün güneşin simgesi olduğu açıklık kazanır⁶. Yine *Avesta*'da, Perslerin ülkesini gözetten şafak tanrısı olarak vurgulanır. Bu anlayış, sonradan onun kılıcını kuşanmış olarak ve meşalesiyle bir kayadan yükseldiğini gösteren betimlemelere konu olmuştur. Herodotus (1. 131), Perslerin Aşk tanrıçasına Mithras adını vererek onu savaşçı özelliklerinden dolayı Athena ile özdeşleştirmiştir.

Mithras söyleninin ana ögesini oluşturan öğretisi, dünyanın yaratılışı üzerinedir. Güneş tanrı, Mithras'a ulak olarak kuzgun yollar ve beyaz bir boğayı kurban etmesini buyurur. Mithras buyruğu yerine getirir. Ama beyaz boğa öleceği sırada bir aya dönüşür. Mithras'ın pelerini de yıldızlar ve gezegenlerle dolu bir gökyüzü biçimini alır. Boğanın kuyruğundan ve kanından ilk buğday ve üzüm tohumları dünyaya yayılır. Yumurtalığın-
dan akan kutsal döl ise, bir kazanda toplanır. Bu dölün karışımından, yeryüzünün bütün canlıları oluşur. Ardından, gün ve gece farklılaşarak birbirini izlemeye başlar; ay dönmeye ve mevsimler de yıl boyunca sürecek olan dönüşümlerine başlarlar. Böylece zaman yaratılmış olur. Bu arada, ansızın beliren yaratıklar yeryüzüne dağılır; *İyi* ile *Kötü* arasındaki savaş başlar ve İnsanın yazgısı da böylece biçimlenir.

Mithras'ın boğayı kurban etmesinden sonra, Güneş tanrıyla birlikte et ve ekmek yenir şarap içilir. Mithras daha sonra Güneş tanrının arabasına biner ve Okyanusu geçerek göğün öte ucuna hareket eder (Pl. *Resp.* 1942).

Plutarchus (*Vit. Pomp.* 27. 4), ilk Mithras gizemlerini kutlayanların, denizcilere saldıran, İtalya ve Ege kıyılarına hakim olarak dolanan Cilicia korsanları olduğunu belirtir. Bu korsanların Cilicia halkına öğrettiği gizemler, bu bölgedeki Tarsus kentinde yaşayanların yerel dinlerini sürdürmelerini önleyemedi. Buranın halkı, Roma döneminde, Hititlerin tanrısı Sanda'ya tapıyordu. Strabo, Tarsus'un bir bilim cenneti olduğunu, halkının eğitime, özellikle felsefeye ve retoriğe çok önem verdiğini anlatır ve bu kentin, Atina ve İskenderiye ile kültürel anlamda yarıştığından söz eder. Bir Üniversite kenti olmasıyla da tanınan Tarsus, üniversitesinde görev yapan Augustus'un Stoacı hocası Athenodorus ve Nestor'un siya-

sal yönlendirmeleriyle, Augustus döneminde başarılı uygulamalarıyla tanınan bir kent olmuştur⁷.

Stoacı felsefecilerin kentin yönetiminde hakim olması, kent aydınlarının bu felsefeyle uğraştığına da delil oluşturur. Ayrıca, Athenodorus'tan daha önce, *Phaenomena* adlı yapıtıyla ünlenen Stoacı Aratus'un da, bu kentin 20 mil uzağındaki Solili oluşu delili kuvvetlendirir. Stoacılığın, Mithras diniyle bağlantısı ise, bu felsefedeki yazgıya boyun eğmek öğretisinden ve gök bilimiyle olan ilgilerinden kaynaklanan inançlarının astral (yıldızlara ilişkin) boyut taşımasından kaynaklanır. Gökbilimcilere duydukları güven, ay, yıl, mevsimlere ve yıldızlara yükledikleri kutsal anlamlar ve bunların kutsal varlıklar olduklarına ilişkin inançları, Stoacıların gökyüzüyle ilgili öğretilerinin genel özelliklerini ortaya çıkarmaktadır.

Stoa'nın evrenbilim öğretisini yorumlayan Cicero'nun, konuyla ilgili metinleri incelenecek olursa, Stoacı Posidonius'un evrenle ilgili görüşlerine ilişkin genel bir düşünce elde edilebilir: Stoa felsefesinde, evren bütün görünüşüyle bir aklın, başka deyişle tanrının eseridir. Evrenin düzenini sağlayan, hareketine ve değişimlerine neden olan bu akılsal ilkedir. Bu evrene içkin olan tanrısal bir yasadır. Gökyüzünün görkemli görüntüsü, gün ve gecenin oluşumu, geceleyin ortaya çıkan yıldızların gökyüzüne kazandırdığı olağanüstü manzara, canlı bedenleri doğuran, meyveler yaratan mevsimler, bunlara kılavuzluk eden güneş, ayın hareketleri, gezegenlerin durumu, yaşamaya uygun olan ya da olmayan bölgeleriyle dünyanın evrendeki konumu, hepsi, bu evrene hakim olan aklın ya da kesintisiz süregelen yasanın bir ürünüdür (*uno divino et continuato spiritu*) (*Tusc.* 1. 70). Cicero bu yasayı bir örnekle açımalar (*Nat. D.* 2.19): *Bir insan, bir eve ya da bir okula*

veya bir forum'a girdiğinde, oradaki egemen olan yöntemi, disiplini ve akli görürse, böyle bir düzenin bir neden olmaksızın oluşamayacağını düşünür ve bu düzende, kendisine boyun eğilen bir ilkenin varlığını sezer; bunun gibi, insan evrendeki hareketlere ve değişimlere tanık olduğunda, bunların yönetimini akıllı bir zihnin üstlendiğini de anlamalıdır.

Stoa'nın gökbilimi üzerine görüşlerini yansıtan Cicero'ya göre (Rep. 6.17), *herşey dokuz yuvarlak (noevm orbibus), daha doğrusu, dokuz küreden (novem globis) örülmüştür. Bunlardan biri, en dışta ve hepsini kucaklayan gökyüzüdür; geri kalan bütün küreleri kucaklayıp içine alan ise, en yüce tanrının kendisidir (summus ipse deus). Stoacı öğretinin tanrı anlayışının adeta bir özeti olan bu görüşte, dokuz kürenin en dışında yer alan ve onları sarak içine alan tanrı evrenin (kosmos) kendisidir (pantheizm) (Nat. D. 2. 45. 47). Evrenin tanrının kendisi olduğu görüşü, Cicero'da göksel sistem, tanrısal zihin (mens divina), başka deyişle herşeye gücü yeten tanrı (praepontis deus) olarak gösterilir (Leg. 1. 7. 23).*

Stoanın evren modeli de, Mithrasçıların görüşlerinde etkin olmuştur. Stoanın gökyüzü modelinde yeryüzüyle gökyüzünün ortasında, bütün yıldızların yöneticisi olarak duran güneş önemlidir (Rep. 6. 17): *"Gökyüzünün altında, hemen hemen ortada, güneş hüküm sürer. Güneş bütün öteki göksel cisimlerin yöneticisi, ilk ilkesi ve egemenidir. Güneş, evrensel zihin ve bir yönetici olarak o kadar büyüktür ki, herşeyi ışıyla aydınlatır ve doldurur",* diyen Cicero, *"senin takım yıldız ve gezegen dediğin bu ebedi ateşlerden insanlara bir ruh verilmiştir. Onlar yuvarlak ve küre biçimleriyle tanrısal zihinle belli yörüngelerinde hayret uyandıracak bir hızla dönerler",* diye konuşmasını sürdürerek Stoacı evren modelini Romalı bir bakış açısıyla gözler önüne serer.

Cicero'nun bu son düşüncelerindeki, sonsuz ateşler olan yıldızlardan insanlara bir ruh verilmiş olduğu görüşü, insan ile yıldızlar, bir başka deyişle evren arasındaki bir bütünlüğe işaret eder. İnsanlar adeta evrensel akıldan, tanrısallıktan pay alan, bütünün bir parçası, hatta pantheizm görüşüne göre, bütünün kendisidir.

Cicero'nun bu görüşlerinin oluşmasında, Stoacı Posidonius'un etkisi büyüktür. Augustinus, Gökbilimiyle ilgisinden dolayı, bir *philosophus astrologus* olarak tanımladığı⁸ Posidonius'un düşüncelerinin yayıldığı dönemde (İ.Ö. 67), Mithras Gizem dininin de yayıldığı gözlemlenir. Aratos'un düşüncelerinin Tarsus'ta etkin oluşu da, Tarsus halkının Posidonius'un evrenbilim üzerindeki öğretilerini benimsemesini kolaylaştırmıştır: Evrene yaygın tanrı anlayışı çerçevesinde (deus pertinens per naturam), Stoalılar her doğal olayın arkasında kutsal bir varlık arayışı içinde olmuşlardır. Bu anlamda, Stoalıların Yunanlıların geleneksel tanrılarını, evrene yaygın tanrı anlayışıyla uzlaştırmaya çalıştıkları gözlemlenir. Onlara göre, tanrı herşey olduğu için, bütünün toplamıdır. Bu nedenle, bütünün parçaları olan tanrılıklar onda içkin olduğuna göre, tanrıya herhangi bir ad verilebilir ve bu adı biçimleyen bir tanrıya tapılabilir⁹. Örneğin, gökyüzünün hakim kısmına Iuppiter, karaya Ceres, denize Neptunus adı verilebilir. Bundan başka, Saturnus, mevsimlerin ve yinelenen zaman dilimlerinin tanrısı, Iuno, havanın kişileştirilmiş sembolü olarak görülebilir. Bu anlayıştan hareketle, Stoalılar uzayın hareketine neden olan bir tanrı olacağını ileri sürmüşlerdir. Uzayın bu hareketi en iyi şekilde, gökyüzü ekvatoru ve gündönümlerinin (ekinokslarının)¹⁰ konumlarına göre gözetlenebiliyordu. Stoa'nın hakim olduğu Tarsus'da, kentlerinin tanrısı olan Perseus, çok önceden beri bir takım yıldız olarak

göksel hakimiyeti olan tanrıydı. O zaman bu harekete neden olan tanrı Perseus'tu. Yunan-Roma döneminden önce bahar gündönümü olan Boğa'dadır. Bu boğanın öldürülmesiyle, Yunan-Roma döneminin gündönümü olan Koç burcuna girileceğine inanılmıştır. Mithrascılar, bu inançlardan hareketle, uzayın eski konumunu değiştirip yeni konumuna geçişini, boğa öldürme sahnesiyle betimlemişler ve göğün bu durumunu ölümsüzleştirmişlerdir. Mithras böylece mevsimlerin ve göğün kendi hareketinin değişmesine hakim tanrı olmuştur. Mithras'ın boğayı öldürme sahnesi, gündönümlerinin eksenden sapmasını¹¹ temsil eder ve Mithras'ın tüm evreni hareket ettirdiğine inanılır. Bu yüzden Mithras, *Taurus* takım yıldızını öldürüp yeryüzünü bahar gündönümündeki *Aries* (Koç) takımı yıldızına dönüştüren Perseus takım yıldızıyla betimlenmiştir.

Mithrascılar evrenin hareketinin bilgisine sahip olmayı ayrıcalıklı ve kutsal bir değer saymışlardır. Özellikle, başlangıçta bu bilgiyi çok az kişi paylaştığı için, bunlar kendilerini çok derin ve gizli bir bilgiyi biliyormuşçasına önemli insanlar olarak görmüşler ve ancak astronomi bilgisine sahip olanların bu gizleri öğrenebileceğini açıklamışlardır. Bu yüzden, Mithras kültüne kabul aşamasında bu gizleri öğretmek, kültürün en önemli aşaması halini almıştır.

Mithras'ı insanlara çekici kılan, ikonografisinde göze çarpan karmaşık sembollerin gök bilgisini betimlemesinden de anlaşılacağı üzere, tanrının uzayın düzenini gözeten yeni bir güç oluşu ve bu gücün insanın yazgısında önemli bir rol oynamasına olan inançtı. Yunan-Roma dünyasında, Mithras tanrının önemi, gökyüzüyle ilgili bilgiler, dinsel inanç malzemesi olarak ele alınıp işlendiği zaman oldukça arttı. Bu düşüncelerin,

insanın ölümden sonraki yaşamıyla da ilgili olarak algılanması, bu konuya olan merakı iki katına çıkardı. Platon'un *Ti-maeus*'ta (41d vd), her ruhun dünyaya gelirken bir yıldızı terkederek geldiği, bu dünyayı terkedene ruhların da önceki yıldızlarına geri döndüğü düşüncesi, ölümsüzlük inancına felsefi bir boyut kazandırdı. Roma'da da, Hellenistik felsefelerin etkisiyle, öldükten sonra, göksel bir ölümsüzlük düşüncesine inanç hakim olmuştu¹². Kilise babalarından, Origenes bu göksel ölümsüzlük düşüncesinin, Stoacı anlayışla örülen Mithras gizemlerinin bir öğretisi olduğundan söz eder¹³. Gökyüzünde bu gidiş gelişin zorluğuna dikkat çeken Yeni Platoncu Porphyrius (5) dikkate alınacak olursa, Mithrascılığın özünde bu gidiş geliş düzenleyecek ve yıldızlarla gezenlere hükmedecek bir tanrı düşünün hakim oluşunun nedeni anlaşılabilir.

Roma, Mithrascılığa ait özgün sanatın yeşerdiği yer olmuştur; Sicilia kıyılarında, Campania'da, Panza adalarında, Antium'da, Ostia'da ve Aquileia'da bulunan sayısız Mithras mağarasından (spelaeum) Mithras kültünün oldukça yaygın duruma gelmiş olduğu açıktır. II. yüzyılın sonunda yaşayan ve Mithras gizemlerine erdiğine inanılan bir askerin oğlu olan Tertullianus, Hristiyanlar arasında bile bu dinin yaygınlaştığına dikkat çekmiştir¹⁴.

Bu dini, diğer Gizemlerden ayıran en önemli özelliği halka açık olarak kutlanan hiçbir dinsel töreninin olmamasıdır. Tam bir gizem dinidir. Çünkü sadece kabul edilenlere açıktır. Ayrıca, başka gizem dinlerine katılanlar bu dine katılamaz. Oysa, diğer gizem dinlerinde kişi bir başka tanrının gizemi-ne de girebilir. Roma'da varolması için, Mithras dininin katılanları, diğerlerinde olduğu gibi dualarında Roma'yı ve Ro-

malılığı kutsar ve bu kavramların sürekliliği için tanrıya yakarır ama, sonuçta bütün tapımları içrektir. Mithras'ı sadece bu dine kabul edilenler onurlandırabilir ve bu dine kabul ediliş yedi aşamada gerçekleşir. Mithras'ın mağaraları da herkese açık değildir. Kent dışında açık arazilerde yapılmış, ya da kent içinde özel bir evin veya bir kamu binasının içinde konuşlanmıştı. Mağaraların içinde, konukların yaslanarak yemek yediği taşan sedirler ilk göze çarpan eşyalardır. Bu mağaralarda düzenlenen ayinler, Mithras tanrının yaptığı işler doğrultusundadır. Duvarlardaki rölyefler bu işlerle ilgili bilgiler verse de, resimlerdeki karışıklıklar nedeniyle bu işlerin düzeniyle ilgili açıklayıcı bilgiler elde etmek mümkün olmamıştır¹⁵. Bu konu üzerine yapılan yorumlardan, Mithras'ın bir kurtarıcı tanrı olarak mucizevi biçimde bir kayadan yükseldiği ve o sırada kötü bir ruhun hakimiyetine girmek üzere olan Kosmos'un başına geçip onun sorumluluğunu üstlendiği anlaşılmaktadır. Mithras'ın egemenliğindeki Kosmos'un sıkıntısı bitmez. Dünya, aydan bir boğaya aktarılan nem yüzünden büyük eziyet çekmekte ve neme gereksinim duymaktadır. Tanrı, boğanın peşinden gider ve onun girdiği bir mağaraya girer. Mağaraya girme iznini, güneşin habercisi bir kuzgun tarafından almıştır. Tanrı, hayvanı hareketsiz hale getirir ve sağ ayağını hayvanın böğrüne bastırarak omzunun altındaki boşluğa bıçağını batırır. Açılan yara, bir yılan ve köpek tarafından yalanınca, kan fışkırır. Bu arada bir akrep hayvanın üreme organlarını sokar. Kanın aktığı yere bir arslan yaklaşır. Kanın aktığı yerden ağaçlar biter ve boğayı dallarıyla sarar. Bütün bitkiler ve hayvanlar bu kurbandan yaratılırlar. Boğayı öldürme girişiminde, Mithras'a yardım eden güneş simgesi, Roma'da bu tanrının Sol Invictus'la özdeşleştirilmesine neden olmuştur.

Mithras gizemlerine girecek kişi on iki eziyeti çekmek durumundaydı: Aday ilkönce, uzun bir oruç dönemine girerdi. Düzenli su içmekten ve et yemekten kaçınırdı. Bunu başaran kişi, Mithras'ın askeri olmaya hak kazanırdı. Ruh, dinin gizemlerine katılmadan önce bu maddi dünyayı terkederdi. Gökyüzünün zorlu geçitlerinden geçmek zorunda olan ruh, ilk başta Boğa ve Arslanın burç kuşağındaki derecelerinden geçer, sonra da esir tabakasına ulaşırdı. Ruh, sonradan saf ateşin bulunduğu alana geçmeye hak kazanırdı. Perses ve Güneş derecelerinden geçerek buna ulaşırdı. Sonuçta, tanrısallıkla doğayla birliğe ererdi. Bu eylemler, Babaların babası (pater) oluncaya kadar devam ederdi. Origines'e göre, yedi göğün öğrenilmesi, herbirinin basamaklarla çıkılması, gökyüzünün farklı durumlarının öğrenilmesine işaret etmektedir ibid.

Mithrasçılığın temel içeriklerinden en önemlisi, dünyada iyi ve kötü arasında süregelen savaşımdı. Kosmos'un ve yeryüzü güçlerinin bu ikircil işleyişi ve karışımı, insan cinslerinde de vardı. Her insan oruç tutarak ve kendisinden istenmeyen şeylere gözünü kapatarak kendisini iyiye yöneltecek güce sahip olabilirdi. Mithras tanrı, insanlığa hizmet etmek görevi doğrultusunda, iyinin zafer kazanması için boğa öldürme sahnesini her zaman gerçekleştirmeye hazırdu. O insanlığın kurtuluşu için, cennetten sürülmüş bir Mesihdi. İnsanların günahını taşıyan ve onların yargıcı olarak dönüşü beklenen güçtü.

Mithras mağaraları en fazla yüz kişi alabilen yer altı mağaralarıydı. Mağaralarda hep bir kuyu bulunurdu. Bu mağaralara bir dizi yer altı geçidiyle ulaşılır ve bu geçitler kültü kabul törenlerinde kullanılırdı. Yalnızca erkeklerin girmesine izin verilen bu törenlere katılanlar, aldıkları derecelere göre, yedi aşamada sıralanırdı: *Kuzgun* (Corvus); *Gelin* (Nymphus); *As-*

ker (Miles); *Arslan* (Leo); *Pers* (Persa); *Güneşin Ulağı / Koruyucusu* (Heliodromus); *Baba* (Pater)¹⁶. Her aşama yedi gezegen tanrısından birine aittir. Mithrascıların bu aşamadan geçerek yükselmeleri, ruhun gökteki yükselişiyle eş değer sayılır. Bu dereceler, adayın yedi göksel cismin aracılığıyla ilerlemesine izin verir: İlk aşama, Mercurius'un hakimiyetindeki *Corvus*'dur ve adayın ölümünü betimler¹⁷. Adayın ilk aşamada ölmesi, günahlarından suyla arınarak, yeniden dirilmesi için ona verilen bir fırsat olarak değerlendirilmelidir. Venus'un hakimiyetindeki *Nymphus* aşaması, gizemlere kabulün ikinci aşamasıdır. Mithras'ın gelini olarak düşünülen adaya bir duvak takılır ve eline bir lamba verilir. Mithras heykeline bir kap su sunmak görevidir. Kap onun kalbi, su ise aşkını simgeler. Bu aşamada, aday hakikat ışığını henüz görmekten yoksundur. Mars hakimiyetindeki *Miles* aşaması olan üçüncü aşamada, eski yaşamından sıyrılmak üzeredir. Kördüğüm atılmış bir ipi elleriyle çözer. Kendisine bir taç verilir. Bunun anlamı maddi dünyanın bağlarından kurtulmadır. Tacı başında çevirir, omuzuna koyar. Onun tacının Mithras tanrının kendisi olduğunu kabul eder. Bunun anlamı, adayın kendi zihnini başından uzaklaştırması ve kendine önder olarak Mithras'ı seçmesidir. Bu aşama, adayın kendi benine gerçek bir savaş açtığı aşamadır. O artık gerçek düşmanı ile savaşan bir askerdir. Iuppiter'in hakimiyetindeki *Leo* aşaması, dördüncü aşamadır. Bu aşamada ateş elementine girilir. Bu yüzden adayın tören sırasında, suya dokunmaması ve ellerini su yerine, sağlık ve bereketin sembolü olan balla¹⁸ yıkanması istenir. Leo aşamasındaki aday, kendisinden daha aşağı aşamalarda bulunan adayların hazırladığı yemeği, kutsal tören yemeğine götüren kişidir. Bu yemek, Mithras'ın güneşin arabasıyla göğe çıkmadan önce, son kez arkadaşlarıyla ekmek ve

şarap yemesini canlandıran önemli bir olaydır. Ayın aşamasındaki Pers aşaması olan beşinci derece, adayın bilgeliğin en üst derecesine kabul edilebileceğinin göstergesidir¹⁹. Bu aşama, adayın hayvansı, ilkel yanının yok olmasını betimler. Kabul edilen aday balla arınır. Güneşin hükümlerindeki *Heliodromos* aşaması altıncı aşamadır. Bu aşamaya ulaşan aday, dinsel kabul töreninde Mithra'nın yanına oturarak güneşe öykünür. Üstünde güneşin, ateşin ve yaşam taşıyan kanın simgesi olan kırmızı bir giysi vardır. Saturnus'un hakimiyetindeki *Pater*, yedinci ve en üst aşamadır. Buraya erişen aday, Mithras'ın yeryüzündeki temsilcisidir. Cennetin ışığı ve egemenliğindeki topluluğun öğretmenidir. Kırmızı bir başlık takar ve kırmızı, dökük bir pantolon giyer. Ayrıca, ruhsal görevinin sembolü olan bir asa taşıyarak bu aşamanın tüm görkemi görüntüsünde yaşatır.

Mithras dininin bu yedi aşamasında, diğer gizemlerde olduğu gibi, ölüm ve yeniden dünyaya gelme düşüncesinin hakim olduğuna tanık olunur. *Mystes*, *Corvus* olarak adım attığı gizem basamaklarını, zorlu ve yorucu denemeler geçirerek yaşamın ve ölümün gizlerine ermiş bir *Pater* olarak sonlandırır. *Mystes*'in dine kabul törenlerinin yapıldığı gün, onun eski kimliğinden soyunduğu ve yeniden doğduğu gündür. Santa Prisca'daki Mithras tapınağındaki yazıtlardan, dine kabul edilme gününün, aday için *yeni bir doğum günü* olduğu (*mystes, natus et renatus*) belirtilmiştir²⁰.

Gizemlere kabul aşamalarından da anlaşılacağı üzere, daha çok Platoncu ve Stoacı ruh görüşleriyle örülmüş ve antikçağ gökbilim kuramlarının ayrıntılı bilgisini gerektiren Pers dünyasının bu ilginç dini, sistemli örgütlenişinden ve öğretilerinin ruhsal sezgiye yönelik oluşundan dolayı, Yeniplatoncula-

rın ruh öğretilerinin biçimlenmesinde etkin oldu. Bunun sonucunda, İmparatorluk döneminde bütün diğer Gizemler yıkıldığı halde, bir süre, Hıristiyanlığı benimseyenler arasında da yaşamını sürdürmeyi başardı. Hıristiyanlar Mithras'ı insanlara iyilik getirmek üzere yeryüzüne yollanmasını, İsa'nın yüklendiği görevle eş tuttular. İ.S. 307'de Diocletianus, Galerius ve Licinius, Carnuntum'da bu dinin gizemlerini yaşatmak için buluştular ve burada *İmparatorluklarının koruyucusu* (fautori imperii sui) yazan bir tapım mekânını Mithras'a adadılar²¹. Ancak, Constantinus'un zamanında Mithras da diğer Doğu dinlerinin yazgısını paylaşmak zorunda kaldı ve tapımının gerçekleştiği mağaralar yerini Hıristiyanlığın bazilikalarına bıraktı.

SONUÇ

Roma'da, siyasal fetihlerin dinginlenemez yayılımı sırasında, hem kent yurttaşlarının çoğunun, hem de Roma'ya fethedilen ülkelerden gelen değişik kültürdeki insanların, topluma uyum sağlamasını kolaylaştırmak ve bu koca İmparatorlukta insanın ayağının yere bastığını duyumsayacağı bir destek sağlamak amacıyla benimsenen Gizemler, uzun yıllar halkın bireysel din gereksinimlerini karşılamıştır. Devlet dininin, insanın ahlak yaşantısına uzak olan sıkı disiplinli ve kurumsal mantıkla iş gören iç yapısına ve devletin tanrılarının işlevlerine karşıt olarak, ruhsal hazza yönelik, coşku ve taşkınlık yaratıcı Gizemlerin içerikleri ve tanrıları, tapım biçimleri, simgeleri ve büyük bir giz olarak saklanan kutsallıkları, Roma'nın her çeşit sosyal sınıfından katılan taraftarlarla, zaman zaman ortaya çıkan devlet baskısına, işkencelere ve ölümlere kadar varan cezalandırmalara karşın sürekliliğini korumuştur. Özellikle, Bacchusçu gizemlerde yaşandığı gözlemlenen devletin yasaklayıcı tavrı ve bu tavrın bir senatus kararıyla ölümsüzleşmesi bile, bu gizemlerin, 19. yüzyıldaki arkeolojik bulguların ortaya koyduğu kanıtlar çerçevesinde değerlendirildiğinde, İtalya'nın çeşitli kesimlerinde, özellikle Campania'da gizli tapım mekânlarında varlığını sürdürmesine engel olamamıştır.

Roma'nın devlet diniyle, Cumhuriyet döneminden, İmparatorluk dönemine kadar geçirdiği süre içinde, karşılıklı olarak büyük bir çatışma yaşamadığı gizemler, Ceres ve kızına ait olan Eleusis gizemleri olmuştur. İmparatorların, özellikle yurt dışı gezileri ve felsefe ya da retorik çalışmaları nedeniyle Atina'da bulundukları sırada, Eleusis'teki Ceres'in tapınağına

uğrayıp Gizemlere katılmalarından da anlaşılacağı gibi, Roma'nın çiftçi bir ulus olmasının sonucu olarak bu iki bereket tanrıçasına büyük bir saygı duydukları açıktır. Ancak, Roma yazınında bu konudaki kaynak eksiklikleri göz önüne alındığında, diğer gizem dinlerinin içeriklerine ve ayinlerine gösterilen ilginin, bu Gizemlerden esirgendiğini gözlemlemekteyiz. Yunan dünyasında, Demeter'e Hymnos adlı şiirle ölümsüzleşen Eleusis Gizemleri, bölümün dipnotlarında da belirtildiği gibi Yunan'ın değişik yazarlarınca sürekli işlendiği halde, Roma Yazınında bu gizemlere ilişkin çarpıcı bir belge bulunamamıştır. Ovidius'un *Metamorphoses*'inde ve *Fasti*'sinde de bu iki tanrıçanın başından geçen acıklı olaylar dışında, gizemlerin özüne ilişkin, kimi imalar dışında, doyurucu bir bilgiye rastlanmamıştır. Cicero'nun yapıtlarında tanık olduğumuz bilgiler ise, Roma toplumunda Ceres'e duyulan büyük saygı çerçevesinde kaleme alınanlardır; ancak gizemlerine ilişkin ayrıntılar değildir. Telesterion'un Eleusis'te bulunması, dolayısıyla insanların dünyanın her yerinden, her yıl, bir hac coşkusu içinde buraya akın etmeleri, Eleusis'i Ceres'in ve kızının gizemlerinin sembolü haline getirmiş, Romalılar da bu coşkuya kapılarak bu iki tanrıçanın gizemlerini Eleusis'te kutlamışlardır. Bu yüzden, Roma'da Aventinus tepesindeki tapınak, gizemleri kutlamak açısından, Eleusisteki kadar özgün olmamış; tanrıçalarının bereketinin simgesi haline gelmiş, ancak gizli tapım biçimlerine mekân oluşturamamıştır.

Roma yazınında, bir gizem dininin elverdiği ölçüde, hatta zaman zaman söylenmesi yasak olana da değinerek bilgi aktaran yapıtın, Apuleius - *Metamorphoses* (11. Bölüm) olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, bu yapıtta aktarılan Mısır kaynaklı Isis tapımı, bütün içeriğiyle, tapım biçimleri ve özel sembollerıyla ve giyim kuşamıyla, Apuleius'un bu dinin gizemine

ermesinin verdiği oşkusundan kaynaklanan anlatımıyla adeta yeniden canlanmıştır. Bu yapıtın, Apuleius'un da gizemlere girme törenini anlattığı, ve bu çalışmada önemli yerlerin doğrudan çevrilerek aktarıldığı 11. bölümü, Isis tapımının belkemiğini oluşturmaktadır.

Mithras tapımı ise, Anadolu kùltlerinden ve Yunan'a özgù hayal gücünün yaratımı öykülerden farklı bir kùltür boyutu içinde geliştiğinden, Roma'daki yayılımı da diğer dinlerden daha değişik olmuştur. Mithras'ın özel yeraltı mağaralarındaki tapım mekânlarının, Roma'daki ve İtalya'nın çeşitli bölgelerindeki yoğunluğu dikkate alındığında, bu gizem dininin kendine özgù içeriği kavranabilir. Daha disiplinli, daha kurumsal ve daha kuralcı olmasıyla, özellikle Romalı askerlerin mantık yapısına uygun düşmüş ve bu yüzden kolayca benimsenerek yaygınlaşmıştır. Hatta, örgütlenme biçimiyle bir dönem Hıristiyanlık dininin karşısında tek rakip olmuştur.

Roma Gizem dinleri, ölüm ve yeniden doğuş gibi temel içerikleriyle, kurtuluş düşünceıyla, törensel ve sembolik bir takım özellikleriyle Hıristiyanlığa kaynak oluşturdukları halde, bu yeni dinin karşısında tutunamamaları, onların Hıristiyanlık tanrıbilimi gibi bir tanrıbilimi olmayışları, felsefi içeriklerinin zayıflığı, ekklesia türünde bir örgütlenme biçimine sahip olmayışları, evrensel bir akidelerinin bulunmayışı gibi nedenlerden kaynaklanmıştır. Bunun sonunda, Hıristiyanlığa miras olarak bırakabildikleri özellikleri dışında, bu yeni dinin karşısında tümüyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Roma'nın Hıristiyanlığı kabulünün ve bu dönemden sonra başa geçen İmparatorlarının da, bu dinin yaygınlaşmasına tehlike oluşturacak hiçbir inanç unsurunu barındırmak istememesi, onların yok oluşunu kolaylaştırmıştır. Varlıkları-

nı en fazla, farklı kültürler yumağı olan Hellenistik dönemde duyumsatan ve dolayısıyla en iyi günlerini bu dönemin güçlü felsefelerine dolanarak yaşayan Gizemler, İ.S. 391-92 yılındaki İmparatorluk kararnamesiyle¹ din tarihinin karanlık sayfalarında kaybolmuşlardır.

Roma Takvimi¹

Romalılar, çiftçilik geleneğinden gelen bir toplum olduklarından, özellikle toprağın sürülmesi için, yıl içindeki mevsimleri tanımada belli bir yöntem uygulamak zorundaydılar. İlk resmi takvimin kabulünden çok önceleri, mevsimlerin gelişini belirlemede kullanılan yöntem, belli birtakım yıldız kümelerinin² doğuşunun ve batışının gözlemlenmesi şeklindeydi. Hatta, halk arasında, resmi takvim kabul edildikten sonra bile, toprağın sürülmesi için bu yöntem kullanılmaya devam etti.

Romalılar arasında ilk resmi takvim, kentin kurucusu Romulus³ tarafından ayın dönüşüne ve evrelerine dayanarak⁴ İ.Ö. 738'de düzenlendi. Romulus'un düzenlediği Roma'nın ilk takvimine göre, Roma'nın kuruluş tarihi (İ.Ö. 753) başlangıç noktası kabul edilerek yıllar belirlenmişti⁵ ve 304 günden ve 10 aydan oluşuyordu. Ancak, bu düzenlemede, 61 1/4 gün dikkate alınmadığından, kış mevsiminde bir aralık söz konusuydu. Romulus'un takvimi tanrı *Mars*'ın (Mart) adının verildiği ay ile başlıyordu (Ovidius, *Fasti*, 1.28, 39; 4.25.26). Bu ay, aynı zamanda, yeni seçilen *consulların* görevlerine başladıkları⁶ önemli bir aydı. Bu konuda, Roma ulusunun, savaş tanrısı Mars'ın soyundan geldiğine olan inancının ve Roma çiftçileri arasında bu tanrının diğer tanrılardan daha önemli bir yeri olmasının rolü büyüktü: Tanrı Mars, Yunan söylencelelerinde, Zeus ile Hera'nın oğlu Ares'in Roma dünyasındaki karşılığıdır. Ancak, Ares, Yunanlılar arasında kaba gücün ve

körü körüne savaşın simgesidir ve eli kanlı bir bozguncu olarak nitelendirildiğinden sevilmez (Hesiodos, *Theogonia*, 921; *Ilias*, 5.30; 8.30). Oysa, Romalılar için Mars'ın önemi çok büyüktür. Çünkü, kuruluş efsanesine göre, bu tanrı Romulus'un babasıdır, dolayısıyla Romulus soyundan gelen gerçek Romalıların atasıdır. Ovidius'un Roma takvimini incelediği *Fasti* adlı yapıtında, Mars'a tapımın, Roma'nın kuruluşundan önceleri, Latin ve diğer İtalyan halkları arasında da ortak olduğu belirtilmiştir (1.39, 3.73). Bu tanrıya, savaşçı karakterinin ötesinde, çiftçileri koruyucu özelliği yüzünden de tapılırdı. Romalı çiftçilerin inancına göre, Mars, toprağın meyve vermesini, buğday üretmesini, üzümlerin ve ekinlerin büyümesini sağlarken sürüleri korur, kendileri de onun bu cömertliğine karşılık domuz, koyun ya da boğa keserek borçlarını öderlerdi.

Ovidius, Roma takviminde yılın Mart ayıyla başlamasının bir nedenini de, Romalı ataların Anna Perenna⁷ ile ilgili tapımlarını bu ayda gerçekleştirmesi olarak gösterir (3. 145-146): Anna, *annus*'un (yıl) kişileştirilmiş dişil durumu; Perenna ise, yılların bitmez tükenmez sürecinin kişileştirilmesidir. Romalılar arasında çok yaşlı bir kadın olarak bilinen ve yılların bolluk ve bereket içinde geçmesi için kurbanlar keserek tapındıkları efsanevi Anna Perenna için Mart ayında düzenlenen festival, yeni yıl festivalidir. Mart ayı da yılın ilk ayıdır ve bu ayın ortalarında yeni yılın ilk dolunayı olduğundan, yakanların yeni ve iyi istekleri için çok uygun bir tarihtir (3.531-534).

Romulus'un takviminde ikinci ay, *Aprilis* (Nisan), Romalıların soyunun kuşaklar boyunca sürmesini sağlayan tanrıça Venus'a⁸ adanmıştır (4.85-86; 4.27-28). *Aprire*=açmak ve *aper-*

tum= açık sözcüklerinden türeyen *Aprilis*, bahar ayının doğanın kilidini açıp keskin soğuğu ortadan kaldırarak toprağı canlandırmasına işaret eder (4.87-89). Bu yüzden bu ayı, tanrıların ve insanların, kısaca evrenin doğumunu sağlayıcı bir güç olarak betimlenen Venus'un sahiplenmesi doğaldır (4.90); bu tanrıçaya bu aydan daha uygun olan başka bir ay yoktur (4. 129).

Adını *maiores*= "yaşlılar"dan alan üçüncü ay, *Maius*'tur (Mayıs). Bu ayı, *iuvenes*= gençler adından türeyen dördüncü ay, *Iunius* (Haziran) izlemektedir (5.73, 6.86). Yaşlılara adanan aydan sonra, gençlere adanan ayın gelmesi (6.88), Romulus'un, insanları yıllarına göre iki kısma ayırmasından doğar (6.84-88). Ona göre, yaşlılar kendilerine danışanlara bilgi aktarımına, gençlerse döğüşmeye hazırdır. Bu ayların doğuşu, Romulus'un atası Numitor'un, ondan, takvimdeki bir ayı yaşlı insanlara adamasını dilemesi sonucunda gerçekleşmiştir. Romulus, atasının bu isteğini kıramamış ve kurduğu yeni kentin saygıdeğer yöneticileri olan yaşlı insanlara 3. ayı adayarak yaşlıların çağını tanınır ve ölümsüz kılmıştır (5.71). Bunun yanında, bu ayın Mercurius'un⁹ annesi Maia'nın adından geldiği iddiaları da vardır (5.88): Yunan söylence dünyasında, Atlas'ın kızları Pleiasların arasında sayılan *Maia*, bir *nympha* (su perisi) olarak betimlenmiştir. Romalılar, Yunan söylenceleriyle tanışmadan önce, ateş tanrısı Vulcanus'un yanında yer alan, Maia adında bir tanrıçaya inanıyorlardı¹⁰. Roma söylenceleri Yunan söylenceleriyle karıştıktan sonra, bu tanrıçanın öyküsü Yunanlıların *Maia*'sıyla özdeşleştirilmiş ve Roma takviminin 4. ayı onun adıyla anılır olmuştur.

Ovidius'un *Fasti* adlı yapıtında, gençlere adandığı söylenen Iuvenus ayının adının, Iuppiter'in kız kardeşi ve eşi olan *Iu-*

no'nun¹¹ adından geldiğine inanıldığı belirtilir (6.26). Bundan başka, bu adın, tanrılara içki sunan ve Hercules'in eşi olarak bilinen gençliğin kişileştirilmiş biçimi Hebe'den (6.75) ya da Sabinler ile Roma halkının birleşmesinden geldiğini söyleyenler de vardır (3.195-228)¹².

Bundan sonra gelen ay adları, sayısal olarak düzenlenmiştir (1.42): *Quintilis* (Temmuz) 5. ay; *Sextilis* (Ağustos) 6. ay; *September* (Eylül) 7. ay; *October* (Ekim) 8. ay; *November* (Kasım) 9. ay; *December* (Aralık) 10. ay. Daha sonra, Marcus Antonius'un, İ.Ö. 44 yılında, Caesar'ın ölümünden önce çıkardığı bir yasayla, bu takvimdeki 5. ay olan *Quintilis*, doğum günü dolayısıyla Iulius Caesar'a adanmış, benzer bir nedenle 6. ay olan *Sextilis* ise, Augustus'a ithaf edilmiştir. Bunun sonucunda, 5. ay *Iulius*, diğeri de, *Augustus* adıyla anılmıştır¹³.

Roma'nın, Romulus'tan sonraki kralı Numa Pompilius¹⁴, yeniden doğuşa inanan Pythagoras'tan¹⁵ ya da Egeria'dan¹⁶ öğrendiği biçimde, yılın iki aydan yoksun olduğunu anlayan ilk kişi olarak (3.151-154) bu yıla, *Ianuarius*=başlangıç (Ocak) ve *Februarius*=arındırma (Şubat) adında iki ay daha ekleyip ayların sayısını on ikiye, günlerin sayısını da 355'e çıkardı (1.43, 3.152): *Ianuarius* takvim yılının başına, *Februarius* ise yılın sonuna eklendi. İ.Ö. 452'de, *Februarius* Ocak ile Mart arasına yerleştirildi. Bu aylardan ilkinin adı, Romalılar arasında zaman tanrısı olarak bilinen Ianus'tan¹⁷ geliyordu (1.89): Krallığında altın çağının yaşandığına ve barışla huzurun olduğuna inanan Romalıların, kendilerine özgü bu tanrısı, uygarlığın tanrısıdır. Onlara kentler kurmayı, toprağı işlemeyi ve yasalar çıkarmayı öğretmiştir. Ianus, tanrı Saturnus'tan¹⁸, geçmiş ve geleceği görme yetisini elde ettiğinden, biri sağa, diğeri sola bakan iki yüze sahiptir ve her başlangıcın tanrısıdır. Onun adı

yeni düzenlenen takvimde yılın ilk ayına verilmiştir. Latince’de kapı anlamına gelen *ianua* (Ianus’a ait) sözcüğü, Romalıların bu tanrının heykellerini evin giriş kapısına koymaları ve evlerinin koruyuculuğunu bu tanrıya bırakmalarından kaynaklanan inanca uygun olarak, ayrıca, kapıların da iki yana bakmasından dolayı, Ianus’tan türemiştir. Bu tanrı, hem önden hem de arkadan gelebilecek tehlikeleri görebilmesi dolayısıyla, iki başlı olarak düşünülmüştü. *Februarius*, dinsel anlamda arınma anlamına gelen *februus* sözcüğünden türemiştir. Romalılar arasında *Februus*, ölümler ülkesinin tanrısı *Dis Pater* ile özdeşleştirilmiş bir tanrıydı. Ölümlerin huzur bulması için yapılan günahlardan arındırma törenleri olan *februa*, bu tanrı adına düzenlenir ve *Februarius* ayının son haftasında gerçekleştirilirdi. Bu ay, Roma takviminin bu düzenlenişinde en kısa ay olup 28 gün sürüyordu; diğerlerinden, *Martius*, *Maius*, *Quintilis* ve *October* 31 gün; *Ianuarius*, *Aprilis*, *Iunius*, *Sextilis*, *September*, *November* ve *December* ise 29 gün çekiyordu.

Numa’nın, Romulus’un düzenlediği yıla eklediği iki ay, Roma’nın ilk takviminde karışıklık yaratmıştı. Bu karışıklık, İ.Ö. 46’da Caesar’ın¹⁹, İskenderiyeli gökbilimci Sosigenes’in²⁰ önerisiyle, 365 gün 6 saatlik güneş takvimini düzenlemesine kadar sürdü (3.155-165). Numa’nın düzenlediği ay takvimindeki 355 günün, güneş yılından 10 1/4 gün daha kısa olmasından doğan karışıklık, araya ek bir ay (*intercalaris*) katılarak giderilmeye çalışılıyordu. Ancak, bu durum, siyasal kaygılar nedeniyle aylarda kısaltma yaparak yönetimin başındaki bazı kişilerin vaktinden önce kamu işlerinden uzaklaştırılmasına olanak sağlıyordu. Bu yüzden, Caesar önceki takvimi düzenleyerek “Julius takvimi” olarak bilinen tarihleme sistemini geliştirdi. Sosigenes’in görüşleri doğrultusunda, güneşin dönüşüne göre düzenlediği yeni takvimindeki yılı 365

1/4 gün olarak belirledi ve güneş yılını 12 aya böldü. Bu aylar, Şubat ayı dışında, 30 ya da 31 günden oluşuyordu. Şubat ayının günleri ise, 365 gün süren yıllarda 28, her dört yılda bir 366 gün süren artık yıllarda 27 olarak belirlendi. Böylece, *Ianuarius*, *Sextilis* ve *December* aylarına, 28. günden sonra iki gün; *Aprilis*'e bir gün eklendi. Ayrıca, *Iunius*, *September* ve *November* aylarının gün sayısı bir gün eklenmesiyle 30 güne çıkmış oldu.

Roma takvimindeki her ayda, üç belirli ve değişmez tarih vardı ve her türlü gün hesabı bu belirli tarihlere göre ya da bu tarihlerden geri sayılarak yapılırdı. Bu günlerin ilki, her ayın birinci günü olan *Kalendae*'dir: Örneğin, *Kalendis Ianuariis*= 1 Ocak; *Kalendis Februariis*= 1 Şubat; diğeri, ayın dönüşünün ilk çeyreğinin sonuna rastladığı düşünülen²¹ *Nonae*'dir²². Bu, *Martius*, *Maius*, *Quintilis* ve *October* aylarının (31 gün çeken ayların) 7. günü, diğer ayların 5. günüdür: Örneğin, *Nonis Ianuariis*= 5 Ocak; *Nonis Aprilibus*= 5 Nisan; üçüncü belirgin gün ise, ayın dolunay olduğu zamana denk düşen *Idus*'tur. Bu, *Martius*, *Maius*, *Quintilis* ve *October* aylarının 15. günü, diğer ayların 13. günüdür: örneğin, *Idibus Ianuariis*= 13. Ocak; *Idibus Martiis*= 15 Mart.

Bu üç belirli günün bir gün öncesi *pridie*, bir gün sonrası ise *postridie* ile ifade edilir: *Pridie Kalendas Ianuarias*= Ocak ayının ilk gününden bir gün önce: 31 Aralık; *Postridie Idus Aprile*= Nisan ayının 13. gününden bir gün sonra: 14 Nisan. Bu belirtilen günlerinin dışında kalan günler ise, örneğin, *ad diem III Kalendas Ianuarias*= 30 Aralık; *ad diem III Nonas Ianuarius*= 3 Ocak; *ad diem III Idus Ianuarias*= 11 Ocak, biçiminde gösterilir.

Bunun yanında, Roma takvimindeki ayların içinde dinsel festivallerin gerçekleştirildiği belli bazı günler, festivallerin

adlarıyla belirlenmiştir: Örneğin, *Februarius*'un 15. günü, bu günde gerçekleştirilen *Lupercalia*²³ festivalinin adıyla; yine aynı ayın 23. günü, *Terminalia*²⁴ festivalinden dolayı bu adla; *Aprilis*'in 21. günü *Parilia*²⁵ festivaliyle anıldı²⁶.

Roma takviminde tarihlendirmelerde, kuruluş yılı başlangıç kabul edilerek uygulanan temel yöntem dışında, *consul* olan kişilerin *consulluk* yaptıkları dönemler dikkate alınırdı; örneğin, L.Cornelio Scipione et C.Laelio consulibus= L. *Cornelius Scipio* ile C. *Laelius*'un *consulluğu* sırasında. Bu tarihlendirme sistemi, Roma'nın Cumhuriyet çağının bir ürünü, olmakla birlikte, İmparatorluk döneminde de sıkça kullanılmıştır. Bu uygulamaya, İ.S. 537 yılında Iustinianus tarafından son verilmiştir²⁷.

Roma takviminde, gün adları ise şöyle belirtilmiştir: *Lunae dies*= Ay günü (pazartesi); *Martis dies*= Mars günü (Salı); *Mercurii dies*= Mercurius günü (Çarşamba); *Iovis dies*= Iuppiter günü (Perşembe); *Veneris dies*= Venus günü (Cuma); *Saturni dies*= Saturnus günü (Cumartesi); *Solis dies*= Güneş günü (Pazar). Güneş günü, *Dies* (şafaktan gün batımına değin: gün, gündüz) ve *Nox* (gün batımından şafağa kadar: gece) olmak üzere iki bölümden oluşurdu. Bir *dies* içinde, 12 *horae* (saat) vardı. Bir gündüz vakti, örneğin, 6-7 *hora prima* (ilk saat); 7-8 *hora secunda* (ikinci saat); 8-9 *hora tertia* (üçüncü saat) vs.... olarak belirtilirdi. *Nox*, yaklaşık üçer saatlik bölümler olan *vigilia*'lara (nöbetlere) göre belirtilmişti. Bir gece vakti, örneğin, 18-21 *prima vigilia* (ilk nöbette); 21-24 *secunda vigilia* (ikinci nöbette); 24-03 *tertia vigilia* (üçüncü nöbette) vs.... biçiminde ifade edilirdi.

Roma takviminde, her tür toplumsal görevin (dinsel uygulamalar, yönetim, savaş, vb.) din adamlarından oluşan kurulun

uygun bulacağı günlerde gerçekleştirilmesi önemli olduğu için, her ayın günleri belli *birtakım* harflerle işaretlenmiştir ve o günlerde vatandaşlardan bu işaretlerin içerdiği anlama göre davranmaları beklenir:

F (fas, fastus; fas est ius dicere): Roma'da mahkemelerin açık olduğu ve hukuksal toplantıların yapıldığı günler. Bunlara, *dies fasti* denirdi ve Caesar'ın döneminde sayıları 36 olarak belirlenmişti. *Dies fasti*, Şubat ayı dışında, her ayın ilk gününün (Kalendae), *Nonae*'inin ve *Idus*'unun bir sonrasıydı.

C (comitalis): *Comitia* (halk meclisi) toplantılarının yapıldığı günler. Bu günlerin sayısı yaklaşık 184 tane olarak belirlenmiştir.

N (nefas, nefastus): Mahkemelerin kapalı olduğu ve hukuksal toplantıların yasaklandığı günler. Bunlar, *dies fasti* diye bilinen *F* işaretli günlere karşıt günlerdir ve *dies nefasti* olarak adlandırılırlar. Bu günlerin sayısı 55 taneydi.

NP (nefas, feriae publicae): Halkın kurban kesmesinin yasaklandığı günler.

EN (endotercisus, intercisus): "İki kısma ayrılmış", anlamına gelen günler. Bu günlerin sabahı ve akşamı *nefastus*'tur, ama gün ortası, bir başka deyişle, kurban kesme ile kesilen kurbanların iç organlarını sunaklara koyma işlemi arası, *festus*'tu. Bu günler 8 taneydi.

Q.R.C.F (quando rex comitiavit, fas): Halk meclisinin sadece dinsel istekleri yerine getirmek için toplantı yaptığı, toplumsal konuların ele alınmadığı, *Martius* ile *Maius*'un 24. günü. *Fasti* olan bu günlerde, toplantıya yönetici konumdaki kişi de katılır (krallık döneminde kral [rex] ve dinsel nitelikteki sorunlara bir çözüm getirirdi.

Q.S.D.F (quando stercus delatum, fas): Vesta tapınağının temizlenmesine ayrılan her yıl *Iuvenus*'un 15. günü.

Roma'nın dinsel ve toplumsal uğraşlarının özelliklerini belirleme açısından özellikle *Februarius* ve *Martius* en renkli aylardır; çünkü arınma ayı olan ve dinsel bayramlarla dolu olan *Februarius*'ta, F işaretli bir tek güne rastlanmaz, bir başka deyişle, bu ayda toplumsal ve hukuksal işlerle uğraşmak tümüyle yasaklanmıştır. Ancak, bu ayın 16. günü *EN* işaretiyle belirlenmiştir. Ayrıca, ayın 18. gününden başlayarak, toplam 6 gün, *comitia*'nın toplandığı günler olduğu için C işaretlidir. *Martius* ise, Roma takviminin en hareketli ve canlı ayıdır. *Februarius* ne kadar ölümlerle ilgiliyse, *Martius* da aynı derecede, yaşayan insanlar ve onların yaşamsal işleriyle ilgilidir. Bunun nedeni, Roma'nın kış mevsiminden sonra, hem tarımsal hem de askeri alanda yepyeni başlangıçlara girişmesidir. Bu ayın sadece 22. günü N işaretlidir:

MENSIS FEBRUARIUS

(ŞUBAT AYI)

1	N	KAL.
2	N	
3	N	
4	N	
5	NP	NON.
6	N	
7	N	
8	N	

MENSIS MARTIUS

(MART AYI)

NP	KAL.
F	
C	
C	
C	
C	
F	NON.
F	

9	N		C	
10	N		C	
11	N		C	
12	N		C	
13	NP	ID.	EN	
14	N		NP	EQUIRRIA
15	NP	LUPERCALIA	NP.	ID.
16	EN		F	
17	NP	QUIRINALIA	NP	LIBERALIA
18	C		C	
19	C		NP	QUINQUATRUS
20	C		C	
21	NP	FERALIA	C	
22	C		N	
23	NP		NP	TUBILUSTRIUM
24	N	REGIFUGIUM	QRCF	
25	C		C	
26	EN		C	
27	NP	EQUIRRIA	F	
28	C		C	
29			C	
30			C	
31			C	

Bu aylarda kutlanan özel bayramlar:

LUPERCALIA: bkz. dipnot 24. (Ovidius, 2.19-36, 267-452).

QUIRINALIA: Romulus'un onuruna düzenlenen bir bayram (4. 910).

FERALIA: Ölüyle ilgili anlamına gelen *feralis*'ten türemiştir. Ölüyle ilgili bir bayramdır (Cicero, *Epistulae ad Atticum*, 8.14.1).

REGIFUGIUM: Kralların sürülmesiyle ilgili bir şenlik (Ovidius, 2. 685 vd.).

EQUIRRIA: *Campus Martius*'ta, Mars'ın onuruna düzenlenen at yarışları (2. 857 vd.; 3. 517 vd.).

LIBERALIA: Tarımla ilgili olan ve Bacchus'la (şarap tanrısı) özdeşleştirilen eski bir İtalya tanrısına ilişkin şenlik (3. 771-790).

QUINQUATRUS: Minerva (Athena) adına düzenlenen bayram (3. 809).

TUBILUSTRIUM: *Maius*'un 23. gününde gerçekleştirilen, boru çalma festivali (3. 849 vd.).

Roma takviminin anahatlarını gösteren şu şema, yukarıda anlatılanların özetini oluşturur:

ROMA TAKVİMİ

Ay	Ocak, Ağustos,	Mart, Mayıs, Temmuz,	Nisan, Haziran,
Günleri	Aralık-31 gün	Ekim-31 gün	Eylül, Kasım-30 gün
1	Kal.	Kal.	Kal.
2	a.d. iv. Non.	a.d. vi. Non.	a.d. iv. Non.
3	a.d. iii. "	a.d. v. "	a.d. iii. "
4	Pridie "	a.d. iv. "	Pridie "
5	Non.	a.d. iii. "	Non. "
6	a.d. viii. Id.	Pridie "	a.d. viii. Id.
7	a.d. vii. "	Non.	a.d. vii. "
8	a.d. vi. "	a.d. viii. Id.	a.d. vi. "
9	a.d. v. "	a.d. vii. "	a.d. v. "
10	a.d. iv. "	a.d. vi. "	a.d. iv. "
11	a.d. iii. "	a.d. v. "	a.d. iii. "
12	Pridie "	a.d. iv. "	Pridie "
13	Id.	a.d. iii. "	Id.
14	a.d. xix. Kal. Şubat	Pridie "	a.d. xviii. Kal. Mayıs, Temmuz, Ekim, Aralık
	Eylül, Ocak		
15	a.d. xviii. "	Id.	a.d. xvii. "
16	a.d. xvii. "	a.d. xvii. Kal. Nisan Ocak, Ağustos, Kasım	a.d. xvi. "
17	a.d. xvi. "	a.d. xvi. "	a.d. xv. "
18	a.d. xv. "	a.d. xv. "	a.d. xiv. "
19	a.d. xiv. "	a.d. xiv. "	a.d. xiii. "
20	a.d. xiii. "	a.d. xiii. "	a.d. xii. "
21	a.d. xii. "	a.d. xii. "	a.d. xi. "
22	a.d. xi. "	a.d. xi. "	a.d. x. "
23	a.d. x. "	a.d. x. "	a.d. ix. "
24	a.d. ix. "	a.d. ix. "	a.d. viii. "
25	a.d. viii. "	a.d. viii. "	a.d. vii. "
26	a.d. vii. "	a.d. vii. "	a.d. vi. "
27	a.d. vi. "	a.d. vi. "	a.d. v. "
28	a.d. v. "	a.d. v. "	a.d. iv. "
29	a.d. iv. "	a.d. iv. "	a.d. iii. "
30	a.d. iii. "	a.d. iii. "	Pridie "
31	Pridie "	Pridie "	-

Ay Günleri	Şubat - 28 gün
1	Kal.
2	a.d. iv. Non.
3	a.d. iii. "
4	Pridie "
5	Non.
6	a.d. viii. Id.
7	a.d. vii. "
8	a.d. vi. "
9	a.d. v. "
10	a.d. iv. "
11	a.d. iii. "
12	Pridie "
13	Id.
14	a.d. xvi. Kal. Mart
15	a.d. xv. "
16	a.d. xiv. "
17	a.d. xiii. "
18	a.d. xii. "
19	a.d. xi. "
20	a.d. x. "
21	a.d. ix. "
22	a.d. viii. "
23	a.d. vii. "
24	a.d. vi. "
25	a.d. v. "
26	a.d. iv. "
27	a.d. iii. "
28	Pridie "
29	-
30	-
31	-

Kısaltmalar: a.d. = ante diem: ...günden evvel, önce

Kal: Kalendae

Non: Nonae

Id: Idus

Roma Takvimi için Kaynakça:

Cato, *De Re Rustica*, (tr. W. D. Hooper), Harvard Uni., Loeb, 1960.

Cavaignac, E., *Tarihi Kronolojinin Esasları*, çev. O. Turan, Ankara, 1954.

Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü*, çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul, 1997.

İplikçioğlu, B., *Eskibatı Tarihi*, Ankara, 1997.

Macrobius, *Saturnalia*, (tr. J. Willis), Lipsiae, Teubner, 1963.

Moretti, A., "Dei e Miti", *Enciclopedia di Mitologia Universale*, Verona, 1989.

Ovidius, *Fasti*, (tr. J.G. Frazer), Harvard Uni., Loeb, 1959.

Sandys, J.E., *A Companion to Latin Studies*, Cambridge, 1938.

Shelton, J. A., *As the Romans Did*, Oxford, 1988.

Speake, G., (ed.), *The Penguin Dictionary of Ancient History*, London, 1994.

Suetonius, *The Lives of the Caesars (De Vita Caesarum)*, I., (tr. J.C. Rolfe), Harvard Uni., Loeb, 1964.

I. Bölüm Dipnotları

- 1 *Nat. D.* 2, 28, 72; *Gell.* 4, 9, 1.
- 2 *Verg. Aen.* 8. 349.
- 3 *Corss. Aussprache*, 1, 444 sq.; *Munro ad Lucr.* 1, 109.
- 4 Yöntemli bir biçimde işlenen dinsel uygulamalarla tanrıların iyi niyetini kazanma.
- 5 *Cic. Inv. Rhét.* 2, 53, 161; *Rep.* 2, 14, 26; *Quint.* 12, 2, 21; *Cic. Rep.* 1, 2, 2; cf. *id. Leg.* 2, 11, 26; *Nat. D.* 1, 42, 117; *id. Leg.* 1, 23, 60; *id. Leg.* 2, 22, 55; *id. Div.* 2, 72, 148; *id. Part. Or.* 23, 31; *Lucr.* 6, 1276; *id. ib.* 2, 4, 39, 84; *id. ib.* 2, 4, 39, 85; 2, 4, 44, 96; *id. ib.* 2, 4, 33, 72 vs...
- 6 *August. De civ. D.* 6. 3: İlk yirmi altı kitap insanla ilgili konulara (*res humanae*), son 16 kitap tanrılarla ilgili konulara (*res divinae*) ayrılmış olan Varro'nun yapısı, Kim? Nerede? Ne zaman? ve Ne? sorularına yanıt arar.
- 7 On beş kişiden oluşan ve Sibylla kitaplarından sorumlu rahipler.
- 8 *Aug. De civ. D.* 6. 3.
- 9 bkz. *Cic. Phil.* 2. 34. 95; 3. 4. 12 vs.
- 10 *Cic. Div.* 1. 23, 46; 1. 41, 90.
- 11 *Petron. Sat.* 44.
- 12 *Verg. Ecl.* 8.63; 8. 61-71; 8. 95-99; *Aen.* 4. 487 vd.; *Ov. Met.* 14. 58; 8. 195; 8. 201; 14. 368; *Hor. Epod.* 5. 72; 17. 4; 5. 45; *id. Sat.* 1. 8. 43; *Varro, Rust.* 1. 3; *Plin. N. H.* 28. 29, 28. 3; 33. 84.
- 13 Bu tanrılar için bkz. *Cic. Nat. D.* 2. 17. 61; *Mil.* 38; *Rep.* 5. 4. 7; *Leg.* 2. 17. 42 vs.
- 14 bkz. W. R. Halliday (1922); F. Altheim, (1938); H. J. Rose, (1959).
- 15 (ed) G. Parrinder, s. 164.
- 16 Marcus Porcius Cato (Cato Maior): (İ.Ö: 234-148): Roma geleneğine bağlı yaşantısı ve düşünceleriyle, Romalıların ata töresinin Yunan kültürü altında ezilmesine şiddetle karşı çıkmış ve bu tutumuyla ünlenmiş Romalı devlet adamı ve edebiyatçı.

- 17 Bu kurban biçimi, *suovetaurilia* (sus: domuz, ovis: koyun, taurus: boğa) olarak adlandırılırdı.
- 18 Vesta'nın rahibeleri, evin ve sonradan devletin ocağındaki ateşin sürekliliğini sağlamak zorunda oldukları için, oldukça önemli bir dinsel özellik üstlenmişlerdi. Bkz. Plutarchus, *Numa Pompilius* 9.5-10; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 1.12.
- 19 Dionysius, *Antiquitates Romanae*, 2. 73. 1, 2.
- 20 Tek bir amaca ya da tek bir niyete yönelik görev yapan kişiler topluluğu.
- 21 Her bir özel tanrının kültlerinden sorumlu kişiler, örn. *Flamen Dialis*, *Flamen Martialis* ve *Flamen Quirinalis*, gibi.
- 22 Gell., *NA* 1. 12. 1-3, 5, 9, 14.
- 23 Roma dininin içeriğini algılayabilmek için önemli olan Roma Takvimi için bkz. Ek.
- 24 *CIL* 6. 2104 (ILS 5039).
- 25 Mars adının iki kere yinelenen biçimi: Marsmars.
- 26 bkz. dipnot 25.
- 27 W. Fowler, s. 95-96; 97-99.
- 28 Cic. *Leg.* 2. 8. 19; 2. 10. 25.
- 29 Bu şiir için açıklayıcı notlar: Diana: Iuppiter ile Latona'nın kızı, Apollo'nun kız kardeşi ve bakire ay tanrıçası olan Artemis'le özdeşleştirilen Romalı tanrıça. Iuno, Lucina, Latoria, Luna ve Trivia adlarıyla anılır. Bakireliğin koruyucusudur. Doğumların denetçisi olduğundan, Lucina adını almıştır. Ayrıca, gece büyülerinin denetleyicisi olma özelliğinden dolayı yol başlarına heykelleri dikilir. Trivius: Tapınakları üç yolun kesiştiği noktalarda yapılan Hekate'nin lakabı. Delos: Ege'de küçük bir ada. Kyklad adalarından biri. Apollo ve Diana'nın doğum yeri.
- 30 (ed.) G. Parrinder, s. 165.
- 31 W. Fowler, s. 258.
- 32 Bu kitapların orijinaleri İ.Ö. 83 yılında kaybolmuştur. Plin. *NH* 13. 88'de, bu kitapların T. Superbus tarafından bir pazarlık konusu yapılarak getirildiğini belirtir.
- 33 Roma, İtalya'daki yerli kavimlerle, İ.Ö. 91-89 yılları arasında büyük bir karışıklık yaşamıştır.
- 34 Iuppiter Optimus Maximus'un Capitolium tepesindeki tapınağı söz konusu edilmektedir.

- 35 Dionysius'un kendi döneminde var olan kitaplardan söz edilmektedir. Dionysius, İ.Ö. 8 yılında ölmüştür.
- 36 Roma, Senatus kararıyla, Yunanistan'da bulunan Erythrae'ya üç elçi yollamış ve bu kitapları istetmiştir.
- 37 Parthlardan söz edilmektedir.
- 38 Actium Savaşı'nda yenilen uluslardan söz edilmektedir.
- 39 I. Kartaca Savaşı'nı yaşayan yüce gençlikten söz edilmektedir.
- 40 J. H. W. G. Liebeschuetz, s. 39-40.
- 41 Roma Cumhuriyeti'ndeki din kurumları için bkz. P. Bradley (1995).
- 42 İ.Ö. 63- İ.S. 14 yılları arasında yaşamış Roma'nın ilk imparatoru. Augustus çağı (İ.Ö.27 - İ.S. 14) edebiyat, güzel sanatlar ve din alanında yeniden yapılanma dönemi olduğu için, Roma'nın siyasal ve sosyal yaşantısında önemli bir dönemdir.
- 43 İ.Ö. 10- İ.S. 54 yılları arasında yaşamış Roma imparatoru. İ.S. 41-54 yıllarında tahta geçmiş ve bir suikaste kurban gitmiştir.
- 44 İ.S. 37- 68 tarihinde yaşamış olan Roma imparatoru. İ.S. 54-68 yılları arasında tahtta bulunduğu dönemde, müziğe, edebiyata ve at yarışlarına merakıyla tanındı. En önemli olay ise, adının karıştığı İ.S 64 yılında meydana gelen ünlü Roma yangınıdır. Seneca, Nero'nun eğitimi üstlenmiştir.
- 45 *Genetrix* (döl veren, anne), Aşk tanrıçasının (Aphrodite) doğurtma özelliğinden dolayı aldığı sıfattır.
- 46 Roma'nın ünlü *diktatoru* Iulius'un Caesar İ.Ö. 44 yılında öldürülmüştür. Bu dönemde bir kuyruklu yıldız görünmüştür. Bu yıldız, Augustus döneminde de sık sık ortaya çıkmıştır. Claudius'un yıldızı İ.Ö. 54 yılında görülmüştür. Bu yıldızların ikisi Nero döneminde de iki önemli olayda ortaya çıkmıştır. Bu olayların ilki, İ.S. 60 yılında Plautus'un sürgüne gittiği dönemde, diğeri ise İ.S. 65'te, Seneca'nın da adının karıştığı ünlü Piso suikasti sırasında yaşanmıştır.
- 47 SEG 11. 923 (Ehrenberg and Jones, Document, 102).
- 48 J. H. W. G. Liebeschuetz, s. 198.
- 49 İ.S. 384-385 yıllarında, Roma'da *praefectus urbi* olarak görev yapan Quintus Aurelius Symmachus, İ.S. 391 yılında *consul* olmuştur. İmparator Flavius Gratianus, İ.S. 382 yılında, Augustus'un, İ.Ö. 30 yılında Senatus evine yerleştirdiği bir zafer sunağını çıkartmış ve bir anlamda Romalılar ile devlet dininin arasındaki bağın simgesini yok etmişti. İmparator-

la anlaşma sağlamak üzere gönderilen Symmachus başarılı olamamıştır. İ.Ö. 384 yılında ölen imparatorun yerine geçen, II. Valentinianus döneminde, aynı konuyu gündeme getiren Symmachus bu girişiminde de hayal kırıklığı yaşamıştır. Bunun üzerine, *Relationes* adlı yapıtında bu isteğini hüznünlü biçimde dile getirir. Bkz. R. H. Barrow (1973); (ed.) A. Momigliano (1963).

50 Gallialı bir kavim.

II. Bölüm Dipnotları

- 1 *August. De civ. D.* 2.6.
- 2 J. H. W. G. Liebeschuetz, s. 198-199.
- 3 R. Turcan, s. 342.
- 4 Mithras, Pers tanrısı Mithra'nın Yunanca'sıdır.
- 5 Kartaca savaşlarının uzaması, halkın içinde bulunduğu sosyal ortamın sıkıntılarını daha fazla duyumsamasına dolayısıyla ruh halinin gün geçtikçe bozulmasına yol açıyordu.
- 6 Terimsel çözümleniş için ayrıca bkz. E. Özbayoğlu, s. 227.
- 7 Heraclid. *Pont.* 14; *Hdt.* 2. 51; *Eur. Supp.* 173; *Ar. Ran.* 887 vs.
- 8 *Encyclopedic Theosophical Glossary*: 1999.
- 9 *ibid.*
- 10 Bkz. W. Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Harvard Uni. Press., 1986 (İmge Kitabevi yayınları arasında, *İlkçağ Gizem Tapıları* olarak 1999' da çıkmıştır. çev. B.S. Şener). Bir klasik filolog olan W. Burkert, gizem dinlerini ele aldığı bu çalışmasında, kendinden önce bu konuda yazılan önemli yapıtları (örn. R. Reitzenstein, *Hellenistic Mystery Religions*, London, 1978, F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago, 1911 gibi) yeniden değerlendirmiştir.
- 11 J. Ferguson, s. 99.
- 12 W. Fowler, s. 341, 386.
- 13 a. g. e., s. 84, 387, 397, 390-391.
- 14 a. g. e., s. 84-85, 121.
- 15 a. g. e., s. 397.
- 16 *ibid.*

- 17 Socrates'in çağdaşı, Phthagorasçı düşünür.
- 18 *Fragmentum*'lar için bkz. E. Frank 1923, s. 263.
- 19 F.M. Cornford, s. 64.
- 20 (44=1A 15a): Bu metin, *Demeter'e Hymnos'a* (*Hymnus Homericus ad Cere-rem*) ilişkin Orpheuşçu yorumlardan biridir.
- 21 O. Kern, *Fragmenta Orphicorum*, 1922: İlk olarak, İ.Ö. 4. yüzyılda, Der-venide bulunan bir papyrus'ta 18 dizelik bir şiir bulunmuştur. *Hymnoslar* (*Hymni Orphici*), *Argonautica* ve *Lithica* ise *corpus*'a daha son-
radan eklenmiştir.
- 22 bkz. W. K. C. Guthrie, s. 25 vd.
- 23 F. M. Cornford, s. 55.
- 24 Aristophanes de *Aves* adlı yapıtında (685 vd.), bu anlatıma benzer bir evren şeması vermiştir.
- 25 Orpheus'la ilgili olarak bkz. Ap. *Rhod.* 77; Apd. 1.3.2; Dio. 4.25.1; Hyg. *Poet. Astr.* 2.6, 2.7; Hyg. *Fab.* 14; Nonn. 19. 100; Ov. *Met.* 10.23; Quint. Smyrn. 638; Stat. *Theb.* 5.344; Val. 1.470; Verg. G. 4.456 vd.
- 26 H. Diels, 2. 175.
- 27 Lethe'nin unutkanlık yaratan suları.
- 28 Mnemosyne'nin belleği canlandıran kaynağı.
- 29 Ceres'in kızı Persephone'ye sesleniliyor.
- 30 Metinde boşluk bulunmaktadır.
- 31 Ceres'in kızı Persephone'ye sesleniliyor.
- 32 Metnin bu kısmında boşluklar bulunmaktadır.
- 33 *Tusc.* 1. 30. 74.
- 34 Cic. *Rep.* 6. 16. 16.
- 35 Cic. *Rep.* 6. 16. 26.
- 36 Tanrı Mars, Hercules ve Sol Invictus ile Iuppiter Dolichenus'un izinden gidenler de bu görüşü paylaşır.
- 37 Liv. 39. 8-19.
- 38 Eur. *Bacch.* 465-474; Plat. *Phaid.* 248de; Cic. *Div.* 1. 132, vs..
- 39 Bkz. *Bacchusçu Gizem Dini*.
- 40 Marc. Aur. 9. 30.
- 41 Plut. Dio. 56.
- 42 Plut. *Cons. Ad Ux.*, 611d.

- 43 Clem. *Al. Protr.*, 21. 2.
44 Plat. *Leg.* 782c.
45 Procl. *In Ti.* 3. 297. 8.
46 Cic. *Div.* 1. 132.
47 W. Burkert, s. 85.
48 Apul. *Met.* 11. 22. 3.
49 Bacchus'a verilen bir sıfat.
50 Servius Auctus, *Aen.*, 4. 5.
51 Chrysippus, fr. 42.
52 Nilsson, 1957, s. 11 vd.
53 Apul. *Met.*, 11. 17. 2.
54 *Hymn. Orph.* 44. 8; Diodorus, 3. 62. 8; Pl. *Phdr.* 62b; Firm. *Mat. Err. prof. rel.* 6. 5.
55 Firmicus, 5. 2; Stat. *Theb.*, 1. 719.
56 *Orphy. Hymn.* 41. 8; Tertull. *Ad nat.*, 2. 7; Theocritus, 3. 50; Pl. *Resp.*, 377e.
57 Firmicus, 2 9; Sen. *Apocol.*, 13; Iuvenalis, 6. 527; Vitruvius, 8. praef.
58 Stobaeus, IV.
59 *Encyclopedic Theosophical Glossary*, 1999.
60 Platon, şimdiye değin hiçbir şairin tanıtmadığını belirttiği bu gerçekleri ilk kez kendinin dile getirdiğini vurgular.
61 A. A. Shelton, s. 394-395; K. Dowden, s. 65.
62 İmparator Tiberius zamanında yabancı kültürlerin (özellikle Mısır ve Yahudi dini gibi) yasaklanması ve bu kültürlere giren kişilerin ömür boyu kölelikle cezalandırılıp kentten sürüldüğü bilinir. Suetonius, *Tiberius*, 36.

III. Bölüm Dipnotları

- 1 Ballıhisar
2 E. Özbayoğlu, s. 227.
3 F. Cumont, s. 46.
4 a.g.e, s. 48
5 a.g.e, s. 48-49

- 6 a. g. e., s. 50.
7 a.g.e., s. 50.
8 E. Özbayoğlu, s. 236-237.
9 Bu şiir için açıklayıcı notlar:
Phrypia korusuna.....: Troia'daki Ida dağının ormanlık sahası
tef... typanum: Cybele tapımıyla ilgili, hayvan derisi gerili bir çalgı ale-
ti.
Dindymus: Pessinus yakınında, Cybele için kutsal olan Mysia'da bir dağ.
sahibesi.....: Cybele
ziller...: cymbalum: Pirinçten, içi oyuk iki levhadan oluşan ve birbirine
vurularak çalınan büyük zil.
kıvrık flütüyle.....: Boynuz biçimli, kıvrık bir flüt.
Maenaslar: Bacchus'un rahibeleri.
pazar yerinden.....: Yunan kentlerinde gençlerin erkekliğe geçişinin
kanıtlandığı mekânlardan söz ediliyor.
Thyaslar: Bacchalar.
Triton'un sahibesi.....: Minerva, Afrika'da, Minerva'nın doğduğu nehir
ve göl.
bakire Rhamnusia....: Adalet tanrıçası, Adrastea olarak da adlandırılır.
- 10 CIL 6. 510.
11 Verg. *Aen.* 10. 157.
12 Ov. *Fast.*, 4. 185 vd; 345-346
13 CIL 6. 476.
14 Macrobian. *Sat.* 1. 21. 10.
15 Prudent. *Perist.* 10. 154-155.
16 Ov. *Fast.* 4. 182.

Bacchus Gizem Dini Dipnotları

- 1 J. Shelton, s. 396.
2 K. Dowden, s. S. 32.
3 bkz. özellikle: 1. 43, 290, 465, 476, 585, 650, 775, 810, 912, 945, 1043.
4 A. Erhat, s. 99.
5 Doğum söyleni için bkz. Apollod. 3.4.4; Paus. 3. 24. 4; Hdt. *Theog.* 945;
Hymn. 1. 1; Hom. *Il.* 14. 325.

- 6 Boeotia'nın başkenti.
- 7 Phocis'te Apollo ile Musa'lara adanan bir dağ.
- 8 bkz. M. Nilsson, 1975, passim.
- 9 bkz. W. G. Guthrie, 1967, passim.
- 10 G. W. Botsford, C. A. Robinson, s. 95.
- 11 Cybele'nin eski adı.
- 12 *Eleutherius* sıfatı Latince'de *özgür kılan* anlamına gelir. Iuppiter'e verilen bir addır (Iuppiter Liberator).
- 13 Ayrıntılı bilgi için bkz. G. W. Botsford, C. A. Robinson, 1950, passim. Atina tiyatrosundaki tapınakta bulunan heykelinin altında *Eleutherios* yazmaktadır.
- 14 G. W. Botsford, C. A. Robinson, s. 95.
- 15 A. Maiuri, 1947, passim.
- 16 Fresklerin betimlemeleri için, R. Etienne, 1992, s. 121- 123.; 188- 191 (sayfalardaki resimler ve yorumlardan yararlanılmıştır).
- 17 Pelerin. *Peplos*, *Panathenaea* şenliklerinde, Athene'nin heykelininin üstünün örtüldüğü pelerindir.
- 18 G.S. Bowersock, 1980, s. 461-470.
F. Dobran, A. Nerl, M. Tedesco, s. 551-554.
- 19 Boeotia'da Cadmus'un kurduğu kent.
- 20 Bu oyunda, Pentheus, Bacchus törenlerinin çılgın havasına giren annesi ve teyzeleri tarafından parçalanır.
- 21 Bu kişiler, *Bacchanalia*'nın çılgın ayinlerine tanık olan ve bunları kutlayanları ihbar eden kişilerdir. Aebutius, annesi tarafından bu ayinlere girmek üzere zorlanmıştı. Ama kız arkadaşı Hispala, onun bu ayinlere katılmasını engelledi. Çünkü Hispala, köleyken hanımıyla birlikte bu ayinlere gitmiş ve oradaki hoş olmayan manzaraları görmüştü. Aebutius halasına kaçır ve ona sığınır. Halası da onun gidip bildiklerini *consullara* anlatmasını ister.
- 22 Kentteki binaların, yolların, pazar yerlerinin ve tiyatroların yapımını ve bakımını üstlenen yüksek memurlar. Bunlar dört kişidir. (aediles curules ve aediles plebei).
- 23 Kentteki Romalı yurttaşlar arasında çıkan hukuksal sorunlarla uğraşan yüksek memur.
- 24 Bu Senatus kararı Calabria'da Tirolo'da 1640 yılında bronz bir levha üzerine yazılmış olarak bulunmuştur. Şimdi Viyana'da bulunmakta-

dır. Bkz. *Fontes iuris Romani*, Bruns *Fontes iuris Romani* I, 2nd. ed. Tübingen 1909 -Cap.V. Senatus consulta- 36. SC de Bacchanalibus.; *Remains of old Latin IV Archaic Inscriptions*, E. H. Warmington, 26, s. 254-259. Senatus kararının bildirildiği bu metin aslında bir *epistula consulum*, başka deyişle *consulların Ager Teuranus* halkına gönderdiği bir mektuptur.

- 25 "Teuranus halkının yaşadığı yörede" anlamına gelen bu cümle sonradan eklenmiştir.
- 26 Roma'nın savaş tanrıçası. Gizemlerine sadece kadınların katılmasına izin verilirdi ve bu ayinlerde kadınlar kendilerinden geçerek kollarını bıçaklarla keserdi (Mart. *Spect.* 12. 57.1-4).
- 27 Bu Senatus kararı İtalya'daki müttefiklere Roma yurttaşlığı verilmesinden yaklaşık yüz yıl önce alınmıştır.

Ceres Gizem Dini Dipnotları

- 1 Ceres ve kızı Proserpina'nın ünlü tapınağının bulunduğu bu gizemler kenti, Atina'nın 22 km. batısında batısındadır. Tapınak, kent surlarının içinde yer alır. Bu tapınakta İ.Ö. yaklaşık 750'de, Eleusis gizemlerinin ayinlerinin düzenlendiği Telesterion inşa edilir. İ.Ö. yaklaşık 600'de bundan daha geniş bir Telesterion yapılır ve Eleusis gizemleri bütün Yunan toplumlarına açık bir kült haline getirilir. Peisistratos ve oğulları zamanında (İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında), tapınak yeni yapılan surlar ve daha geniş bir Telesterion'un inşa edilmesiyle büyür. Ancak, bu Telesterion Pers savaşları sırasında yıkılır. İ.Ö. 470 yıllarında Cimon bu Telesterion'u onartmaya kalkıştığı halde başarılı olamaz. Yeni Telesterion, Perikles zamanında, İ.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısında yapılır ve tanrıçaların tapınağı, Yunanistan'da, hatta anakaranın dışında da en bilinen tapınlardan biri haline gelir. İ.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında, bu tapınak en geniş boyutlarına ulaşır. Roma İmparatorluğu döneminde de Eleusis tapınağı özenle korunur. Özellikle, Marcus Aurelius ve Hadrianus tarafından yeniden onarılır ve birtakım ek yapılarla genişletilir. Tapınak, İ.S 390 yılında Theodosius'un pagan kültlerine karşı tavrına ve İ.S. 396 yılında da Vizigotların saldırısına dayanamayıp yıkılır.

Tapınakla ilgili seçilmiş bazı kaynaklar: G.E. Mylonas, *The Hymn to Demeter and Her Sanctuary at Eleusis* (1942); J. N. Travlos, "The Topog-

raphy of Eleusis," *Hesperia* 18 (1949), 138-147. J.N. Travlos, "To anakton tis Eleusinos," *Ephemeris* 1951, passim.

- 2 R. Turcan, s. 294.
- 3 Eleusis gizemlerinin önemli bir kitabı olan bu yapıt, 495 dize uzunluktadır ve Homeros'a ait olduğu söylenir. Ama, daha geç bir tarihte, İ.Ö. 7. yüzyılda ya da 6. yüzyılın başında yazılmıştır. Bu yapıt, aynı zamanda, Yunanlı kadınların dinsel dünyasını ve bu konudaki ruhsal yaşamlarını anlayabilmemiz için önemli bir kaynaktır. Bkz. (ed.) H. P. Foley, *The Homeric Hymn to Demeter*, Translation Commentary, and Interpretive Essays, Princeton, 1998; H. G. Evelyn - White, *Hesiod, The Homeric Hymns and Homerica*, Harvard, 1936.
- 4 Kır tanrısı Pan ile su perisi Ekho'nun kızı. Eleusis kralı Keleos'un sarayının hizmetçisi.
- 5 Henna (Sicilia'da, Ceres tapınağıyla ünlü eski bir kent) hisarlarının yakınındaki Pegus gölü çevresinden söz edilmektedir.
- 6 Oceanus ile Tethys'in oğlu olan bir ırmak. Elis ile Arcadia arasında akmaktadır.
- 7 Syracusae'da bir kaynak.
- 8 Bu sözler ölümlü bir ağızdan çıkamayacak kutsallıkta sözlerdir.
- 9 Bu çocuk tarımla ilgi her tür bilgiyi ilk edinen insan olarak bilinir.
- 10 Ceres, Atina'ya İ.Ö. yaklaşık 1409 yılında, Erechtheus'un krallığı döneminde gelmiş, ilk kez Rharia ovasında buğday ekmiş, ayrıca, Eleusis gizemleri de, Eumolpus tarafından ilk kez burada kutlanmıştır. Apollodoros (3. 14. 7) ise, *Ceres ve Bacchus'un Pandion'un krallığında* (1462-1423), *Attica'ya geldiğini belirtir. Ona göre, Demeter Eleusis'te büyük bir coşkuyla karşılanırken Dionysos kendisinden asma dalı alıp şarap yapma işini öğrenen Icarius tarafından karşılanmıştır* (ibid).
- 11 Örneğin, bkz. Ar. *Ran.* 324 vd.
- 12 Ceres, bu sıfattan başka, olgun başak renginden dolayı, *ksanthe*, iyi yürekliliğinden dolayı, *eubouleus* sıfatlarıyla da anılır.
- 13 J.E. Harrison, 1966, s 120-31; A. Baring, s. 374-77.
- 14 H. W. Parke, s. 53-72; E. Simon, s. 24-35.
- 15 Plut. *Dem.* 26.
- 16 Bu gizemler aslında, gizemlere katılmak isteyen Herakles adına yapılmıştır.

- 17 Ilissus nehrinin doğu kıyısında yer alır. Burada tanrıçanın tapınağı olup olmadığı bilinmiyor. Bkz. G. E. Mylonas, s. 240.
- 18 Gizemler, her ne kadar *mystagogos*'un yönetiminde kutlansa da, bir *hierophantes* onları gözetirdi.
- 19 Aeschines, 2. 133; IG. 2. 1236.
- 20 16-20 yaş arasındaki Yunan gençleri.
- 21 G. E. Mylonas, s. 246.
- 22 Suetonius, Nero, 34.
- 23 Tanrı Bacchus'un Yunanistan'da, özellikle Eleusis'te yaratılmış bir modeli olarak görülen Iacchus, elinde meşale ve başında mersin dallarından bir çelenk taşıyarak Eleusis gizemlerinde önemli bir rol üstlenirdi. Sophocles, Iacchus'u Bacchus'la özdeşleştirir (*Ant.* 1115 vd). Bu yüzden, Dionysos ile Eleusis gizemleri arasında önemli bir bağlantı kurulur.
- 24 A. F. Loisy, s. 69; F. B. Jevons, s. 365 vd.
- 25 J. Campbell, Vol. 1, 5.
- 26 M. Eliade, s. 293.
- 27 ibid. S. 297.
- 28 bkz. Sen. *Herc. Fur.* 364-366; Hippol. 105-107; Min.Fel. Oct. 22. 2 vd.
- 29 İskenderiyeli Clemens, *Protr.* I2, 14 ve Romalı Hippolytus, 5, 38-41.
- 30 *Encomium to the Holy Martyrs, Patrologia Graeca*, Vol. 40, 321-324.
- 31 G. E. Mylonas, s. 270 vd.; A. C. Brumfield, s. 203.
- 32 Suet. *Nero*, 34.4.
- 33 Lucianus, *Lexiphanes*, 10.
- 34 G. E. Mylonas, s. 155.
- 35 Scholiast of Aristides on the Panathenaikos, 183. 2.
- 36 Bu yazıtta, Hadrianus ile Antoninus Pius'un da adları yazılıdır.
- 37 Rahip olmaması kastedilmektedir.
- 38 *CIL* 3. 702.
- 39 İ.S. 117 ya da 129-81: Mysia'lı söylev ustası.
- 40 bkz. Aristides, *Logos Eleusinius*, passim. Bkz. W. Dindorf, 1829.
- 41 Bu yapının o dönemde bir *gymnasion* olarak kullanıldığı sanılır. Bkz. G. E. Mylonas, s. 183.
- 42 ibidem.

Isis Gizem Dini Dipnotları

- 1 R. Turcan, s. 86.
- 2 M. Malaise, s. 374; Turcan, s. 87.
- 3 F. Chamoux, *Marc Antoine*, Paris, 1986, s. 234 vd.
- 4 G. Carettoni, s. 268-270.
- 5 Suet. *Tib.* 36. 1; Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, 18. 72: Isis dini taraftarlarının Roma'dan sürgün edildiği dönemde Yahudiler de kovulmuştu.
- 6 İ.Ö. 4. yüzyılda, Mısır tapımı Hellenistik dünyaya yayıldığında Osiris'i Yunanlılar "*Serapis*" olarak adlandırdılar.
- 7 M. Malaise, s. 408 vd.
- 8 Kuzey Afrika'da, Madaura'da doğan Apuleius, İ.S. 2. yüzyılda yaşamış bir ronancıdır. Aynı zamanda bir hukukçu ve orator olarak da bilinir. 11 bölümden oluşan *Metamorphoses* adlı yapıtı, Antikçağ'ın büyü ve sihir dünyasına ilişkin, aynı zamanda yazarın kendi yaşamıyla da ilgili, ilgi çekici bir yapıttır. Burada, *Cupido ile Psyche*'nin ünlü aşk öyküsüne de yer verilmiştir (4, 28) : Yapıtın kahramanı Lucius, büyüye olan merakı yüzünden bir gün yanlışlıkla eşeğe dönüşür. Tanrıça Isis'in inayetiyle yeniden insan biçimini alır. Antikçağ'da büyü ve sihir için bkz. V. Flint, D. Ogden, *Witchcraft and Magic in Europe*, Vol. 2. *Ancient Greece and Rome*, London, 1999.
- 9 Ra yeryüzünü terketmeden önce, tanrıça Nut'un çocuk doğurursa, bunlardan birinin onun yeryüzü saltanatına son vereceğini öğrenir. Bunun üzerine Ra, Nut'a öyle bir lanet gönderir ki Nut yılın hiçbir gününü doğuramaz. Nut, büyük bir üzüntüyle, bilgeliğin, büyücülüğün tanrısı ve Ra'nın oğlu Thoth'tan yardım ister.
- 10 bkz. E. Witt, 1981, *passim*.
- 11 Diodorus Siculus, 1.23. 6-7; 96. 3-4; Plutarchus, *De Iside et Osiride*, 35.
- 12 R. Turcan, s. 81.
- 13 Attica'ya ait olan.
- 14 Cyprus'ta (Kıbrıs) bir yer.
- 15 Diana'nın (Artemis) bir sıfatı.
- 16 Mısırlılar.
- 17 Diana: Bu tanrıçanın kadınların doğumlarında onlara yardımcı olduğu ve sancılarını dindirdiğine inanılırdı.

- 18 Apuleius, 11. 8. 7; Clem. Al. Strom., 4.4.37.1.
- 19 Apuleius'un eşek biçiminden insan biçimine kavuşmasının gerçekleş-tirileceği gün.
- 20 Rutilius Namatianus, *De Reditu*, 1. 375. vd.
- 21 Apuleius, *Met.* 11. 21. 4-6, 8.
- 22 F. Cumont, s. 91-92.
- 23 a. g. e., s. 92.
- 24 Theodoret, *Ecclesiastical History*, 5. 22, 5.
- 25 Eunapius, *Vitae Sophisticarum*, ed. J. F. Boissonade, 1878, s. 472.

Mithras Gizem Dini Dipnotları

- 1 Zerdüştçülük olarak tanınan, batıl inançlardan olabildiğince arınmış yeni İran dininin (İ.Ö. 7. ya da 6. yüzyıllarda) kurucusu Zoroaster (Za-rathusthra), özdeyişlerini (Gatha) içeren kutsal kitabı *Avesta* ile eski İran dinini yeniden yapılamıştır. Bu yeni dinin en önemli özeliği, iyiliğin ve kötülüğün aynı kaynaktan çıkamayacağını belirlemek olmuştur. *İyilik* (Ahura Mazda) ile *Kötülük* (Ahriman) arasında sürekli bir savaşın varlığının kabul edildiği bu dinde, bu savaşın İyiliğin kazanacağına inanılır. İyi ile Kötü'nün çarpışması aynı zamanda ışıkla karanlığın, gökyüzüyle yeryüzünün çarpışması olarak görülmektedir. Dine bağla-nanlar, bir anlamda erdemli insanların ödevi, iyiden yana taraf olarak ve ancak böyle yaparak mutluluğu yakalamak olmalıdır.

Bu dinin ortaya çıkışıyla birlikte, yüzlerce Pers tanrısı, Ahura Mazda ile Ahriman'ın hizmetine girmiştir. Ahura Mazda'nın yeryüzündeki temsilcisi Mithras olmuştur. Mithras aynı zamanda ruhların yargıcı gö-revini üstlenmiştir. Ahriman'ın şeytansı güçlerinden iyi ve doğruyu korumaktan sorumlu olan Mithras'ın, Ahura Mazda'nın ışığı ile Ahri-man'ın karanlığı arasında durduğuna inanılır. Ruhların yargıcı olması ve Ahura Mazda'nın temsilcisi olmasından dolayı, bu iki özelliği onun adil ruhları şeytansı güçlerden korumasını, onlara öldükten sonra cen-nete gidişlerinde kılavuzluk etmesini ve şeytansı ruhları da cehenne-me yollamasını gerektirmiştir. Mithras'nın Zoroaster'in beklediği kur-tarıcı (mesih) olduğuna da inanılır.

Mithras'ın koruyuculuğu, sonradan onu kralların ve soyluların taptık-ları büyük kral haline getirmiştir. Birçok kral adının önüne Mithra'yı sıfat olarak almayı bir ayrıcalık olarak görmüştür. Pontus, Parthia,

Cappadocia, Armenia ve Commagene hanedanlıklarında krallar bu adın çekiciliğine kendini kaptırmıştır. Örneğin, Pontus kralı Mithridates VI gibi ya da Armenia'nın Parthialı liderlerinin hepsinin Mithras rahipleri olması ve bu ülkenin kendisini Mithras'ın annesi olduğuna inanılan Bakire Anahita'ya adanması gibi (F. Cumont, s. 143).

Bir gelenekler ve ayinler toplamı olan Perslerin Mithras tapımını alan Babilliler, Mithras'ın tanrıbilimini oluşturdu. Babil'de, Ahura Mazda Baal ile, Anahita ise tanrıça Istarla özdeşleştirildi. Mithras ise Babil'in zafer ve adalet tanrısı Şamaş ile bir tutuldu. Şamaş, aynı zamanda, Hammurabi'nin kanunlarını aldığı (İ.Ö. 18.yüzyıl) güneş tanrısıydı. Babillilerin güneş ve gökbilimine olan ilgilerinin de bu anlayışın gelişiminde önemli yeri vardı. (Romalılar, bu görüşler çerçevesinde tanıdıkları Mithras'ı *Sol Invictus* [Yenilmez Güneş] ile birleştirmiştir). Güneşin kendisi de Mithras'ın gözü olmuştu. Güneşin güçleriyle donandığına inanılan Mithras'a böylece geniş çayırların efendisi olarak tapılmış ve onun yerden bitkileri fışkırtan, bereketin taşıyıcısı olduğuna inanılmıştır (bu bilgiler için bkz. P. F. Stark, *A Word of Faith*, USA, 1998, s.55 vd.).

2 E. Renan, s. 579.

3 Mithras ile ilgili bilgi aktaran ilk kaynak F. Cumont'un, *Textes et Monument Figures Relatifs aux Mystères de Mithra*, 1896 ve 1899 yıllarına tarihlenen 2 ciltlik yapıtıdır. D. Ulansey'in 1991 yılında çıkan *The Origins of the Mithraic Mysteries= Cosmology and Salvation in Ancient World*, Oxford adlı yapıtı, F. Cumont'un görüşlerinin ele alındığı ve kısmen eleştirildiği bir yapıttır.

4 *Classical Dictionary*, s. 695.

5 Mithras dininin yayılımı için bkz. D. Ulansey, 1991, *passim*.

6 R. Turcan, s. 196.

7 Ramsay, 216-218; 221.

8 Stoa'nın bu alana ilgisini göstermesi açısından bkz. Cic. *Div.* 2. 14. 32.

9 Cic. *Nat. D.* 2. 71.

10 Bir yıl içinde gece ile gündüzün eşit olduğu iki günden birisi.

11 Mart ve Eylül aylarındaki gün dönümlerinin her yıl biraz daha önce meydana gelmesini sağlayan, dünyanın her gün etrafında döndüğü eksenin eğimindeki batıya doğru kayış.

12 F. Cumont, s. 39.

13 Origines, *Contra Celsum*, Harvard, s. 334.

14 Tertullianus, 40.

- 15 bkz. "Solving Mithraic Mysteries," *Biblical Archaeology Review*, Vol. 20 (September/October) 194, s. 40-53.
- 16 *CIL* 749-753.
- 17 Eski İran'da ölenin bedeni kuzgunlara sunulduğu için, bu aşamaya "kuzgun" adı verilmektedir.
- 18 Eski İran'da bal, bolluğun kaynağı olarak görülürdü.
- 19 F. Cumont, 1945, s. 418.
- 20 N. J. Vermaseren, 207-210 0= *CIMRM* 498.
- 21 a.g.e. s. 150.

Sonuç Dipnotları

- 1 *Codex Theodosianus*, 16, 10, 2.

Ek Dipnotları

- 1 Bu yazı Y.K.Y. Cogito - Takvim özel sayısı 2000'de yayımlanmıştır.
- 2 Özellikle, Atlas'ın eşi Pleione ile kızları olan Pleialar (yedi yıldız, ülker takımyıldızı) (Fasti, 3.105, 4.169, 5.84, 599) ve kuzey yarım kürede bir takımyıldız olan Arcturus (Bootes) (6. 235).
- 3 Roma'nın efsanevi kahramanı ve kurucusu olan Romulus, kuruluş efsanesine göre, Alba kralı Numitor'un kızı Rhea Silvia'nın ikizlerinden biridir. Numitor ile kardeşi Amulius arasındaki taht kavgası, Numitor'un haksızca hapse düşmesiyle ve kızının Vesta rahibesi yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Ama, Mars, Rhea Silvia'ya bir gece saldırır ve onu elde eder. Rhea'nın ondan, Remus ve Romulus adlı ikizi olur. Bu durumu haber alan Amulius kızı bir kuleye kapatır ve bebekleri bir sepet içinde Tiberis nehrine bırakır. Mucize eseri sular birden alçalır ve sepet bir kıyıya vurur. Bu kıyıya yavrularını yitirmiş dişi bir kurt gelir ve bebekleri emzirir. Bu arada bir çoban bebekleri görür ve onları alıp evine götürür ve karısıyla birlikte büyütür. Çocuklar büyüdükçe güçlenir. Bir gün Remus tesadüfen amcası Amulius'un sürülerini otlatan çobanlara

saldırınca apar topar saraya götürülür. Romulus durumdan haberdar olunca kardeşini kurtarmak için yanına gençlerden oluşan bir grup alarak onun ardından saraya gelir. İki kardeş Amulius'u devirip tahta Numitor'u geçirirler ve yeni bir kent kurmak düşüncesiyle ülkeden ayrılırlar. Kentin nerede kurulacağına ilişkin falcılara danışıp kuşların uçuşundaki birtakım belirtileri izlemeye karar verirler. Remus, Aventinus tepesine, Romulus ise Palatinus tepesine çıkar ve kuşları gözlemler. Remus altı akbaba, Romulus ise on iki akbaba görür. Bunun üzerine kentin kurulacağı yere Romulus karar verir ve seçtiği yeri sapanıyla sınır çizgisi çizerek belirler. Bu sınırı geçeni öldüreceğini söyler. Kardeşine inanmayan Remus, sınırı geçince öldürülür. Romulus, Capitoli-um tepesinde bir sığınak kurar ve çevresindeki hırsızları ve soyguncuları bu sığınakta toplar. Bunların kralı olur. Romulus'un grubu kadinsız oldukları için, bu gereksinimlerini gidermek amacıyla bir plan tasarlar. Komşuları Sabinleri bir bayram kutlaması için çağırıp onları esir alınca, erkeksiz kalan kadınlarını kaçırlar. Böylece, Romulus'un şehri 21 Nisan 753'te Parilia bayramıyla kurulur ve tanrı Iuppiter'e kurbanlar kesilerek ondan yardım dilenir. Sonuçta, Sabin halkı ile Romalılar anlaşılırlar. Sabin kralı Tatius ile Romulus birlikte yönetimi paylaşırlar. Ama daha sonra Tatius öldürülür ve Romulus tek başına egemenliği ele geçirir. Romulus ölümünden sonra tanrılaştırılır ve Quirinus adını alır. Romalılar Quirinalis tepesine onun adına bir tapınak yaptırırlar. (bkz: Plutarchus, *Romulus*, passim; *Fasti*, 2.381 vd., 3.2.4; 7.12; Livius, 1.1, vd.; Cicero, *De Divinatione*, 1.20, 40; 48, 107 vd.).

- 4 Ayın bütün evrelerinden oluşan tam bir dönüşü sırasında geçen süreye göre belirlenen takvimdir. Bu süre, Yahudilerin, bazı İslam ülkelerinin ve Hristiyan kilisesinin benimsediği takvimlerde "kavuşum ayı" olarak adlandırılır ve buna dinsel etkinlikler açısından çok önem verilir.
- 5 Romanın kuruluş yılı olan İ.Ö. 753 (ya da 754) sıfır noktası alınarak hesaplanan Roma takviminde, örneğin, *Ante Christum natum* 170: İsa'nın doğumundan önce 170 yılı, 753 yılından (ya da 754 yılından) 170 sayısının çıkarılmasıyla bulunur: 753 - 170 = 583 (ya da 754 - 170 = 584 ab U. C. (ab urbe condita: şehrin kuruluşundan başlayarak). Yunanlılar, Olimpiyat oyunlarının başlangıç tarihi olan İ.Ö. 776 yılını başlangıç noktası kabul etmişlerdir.
- 6 Bu uygulama, İ.Ö. 154 yılında son buldu. Bunun nedeni, İspanya'da çıkan bir ayaklanmayı bastırmak için, İ.Ö. 153 yılının Mart ayının ilk gününü görevle başlayacak *consulların* Ocak ayında görevlendirilmeleri so-

nucunda, söz konusu yılın 10 ay sürmüş olmasıdır. Bu tarihten sonra, takvimdeki yılın başlangıç ayı Ianuarius olmuştur. bkz. B. İplikçioğlu, s. 20.

- 7 Anna Perenna Söyleni: Roma'nın kuzeyine düşen Flaminia yolundaki kutsal ormanda tapınılan Anna Perenna, siyasal kargaşa döneminde pleblerin birtakım hakları elde etmek için, "ilk grev" diye nitelenen hareketlerini gerçekleştirip *Mons Sacer*'e çekilmeleri döneminde, hergün yaptığı çörekleri onlara taşıyarak açlıktan ölmelerini önlemiştir. Bu yüzden, Romalılar arasında Anna Perenna'nın önemi büyüktür.
- 8 Venus: Yunan söylence dünyasında Aphrodite'ye karşılık gelen, Roma'nın aşk tanrıçası.
- 9 Yunanlıların, tüccarların ve yolcuların koruyucu tanrısı olan Hermes'in Roma söylen dünyasındaki karşılığı olan Mercurius, Iuppiter'in habercisidir. Bu tanrı adına ilk tapınak, İ.Ö. 486'da, *Circus Maximus*'ta dikilmiştir.
- 10 bkz. Vergilius, *Aeneis*, 8.130; Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 18.23.1)
- 11 Iuno, Yunanlıların evlilik tanrıçası olan Hera'nın Roma söylenindeki karşılığıdır. Evli kadınların koruyucusu olan Iuno adına Roma'da her yıl Mart ayının ilk gününde *Matronalia* bayramı kutlanırdı. Ancak bu bayram, kimi zaman Mars'ın doğum günü, kimi zaman da Romalılar ile Sabinlerin barışmalarının yıl dönümü olarak kutlanmaktaydı. Bu nedenle tarihleme konusunda belirsizlikler vardır; bkz. Macrobius, 1.12.30; 14.; 7.28.7.
- 12 Roma, Sabinlerle barış dönemine girdiğinde, yeni kocalarıyla ve babalarıyla tanışan Sabin kadınları, iki halkın birlikte ve huzur içinde yaşamaya başlamasına büyük katkıda bulunmuşlardı.
- 13 J.E. Sandys, s. 94.
- 14 Roma'nın ikinci kralı.
- 15 İ.Ö. 550 civarında yaşamış olan Samos'lu ünlü düşünür. Evrenin ilk ilkesinin sayılar olduğunu belirtmiş ve ruhun ölmezliği ve ruh göçü öğretileriyle tanınmıştır.
- 16 Egeria, Numa Pompilius'a danışmanlık yapan bir *nympha*'dır. Kralla gece buluşur ve ona dualar ile büyüler öğreterek siyasi sorunların çözümlenmesini sağlar.
- 17 Ianus Söyleni: Romulus'un Roma kentinin kuruluşu aşamasında Sabinlerin kadınlarını kaçırmaları sırasında, kral Tatius bir gece yeni kente saldırır ve Capitolium tepesinde bekçilik yapan Tarpeia, krala kale-

yi vermek zorunda kalır. İşte bu anda, Ianus sıcak bir su kaynağını ortaya çıkartır ve düşmanı dehşete düşürerek kaçıır. Romalılar, bu söyleni yaşatmak için, Forum'da yapılan Ianus tapınağının kapısını savaş sırasında açık tutarak tanrının kenti düşmanların saldırısına karşı korumasına çalışır. Bu kapı sadece barış zamanında kapandığı için, Roma'nın *pax* (barış) içinde olduğu İ.Ö. 237'de, Augustus'tan önce bir kez ve Augustus zamanında üç kez kapanmıştır (bkz: Ovidius, *Metamorphoses*, 14. 778 vd.; *Fasti*, 1. 259 vd.; Vergilius, *Aeneis*, 8. 319).

- 18 İnsanlara toprağa işlemeyi öğreten tanrı. Olympos'tan atılınca, Roma'nın kurulacağı Capitoliun'a yerleşip Saturnia köyünü kurmuştur. Burada, kendisinden de önce Yunanistan'dan göç eden tanrı Ianus'un konduğu olmuştur. Saturnus çağında insanlar mutlu bir çağ yaşamıştır. Aralık ayının son günlerinde onun adına düzenlenen *Saturnalia* şenliklerinde köleler efendilerine buyurur ve efendiler kölelerine hizmet ederdi.
- 19 İ.Ö. 100-44 yılları arasında yaşamış, Roma'nın ünlü *dictatoru*.
- 20 İ.Ö. 1. yüzyılda Mısır'da yaşamış olan düşünür, matematikçi ve astronom.
- 21 J. E. Sandys, s. 92.
- 22 *Nonae*'da dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır: Aslında *nonus*, 9. demektir. Burada yapılacak gün hesabında, hesabın çıkış noktası olan ayın 15. gününden geriye doğru sayılarak 9. gün bulunur. Bı yüzden, 30 ya da 31 çeken aylarda bu 9. gün ayın 5. ya da 7. günü olabildiği için, Mart, Mayıs, Temmuz ya da Ekim aylarında, *Nonae* 7. gün, *Idus* ise 15. gün olarak belirlenir. Örneğin, *Aprilis*'in 15. gününden geriye doğru 9 gün sayılarak bulunur.
- 23 Sürüleri kurtlara karşı koruyan Pan'ın (ya da Lupercus'un) adına düzenlenen şenlikler.
- 24 Sınırların tanrısı olan Terminus'un adına düzenlenen bayramlar.
- 25 Çobanların ve sürülerin koruyucu tanrısı Pales adına düzenlenen bayramlar.
- 26 J.E. Sandys, s. 95.
- 27 B. İplikçioğlu, s. 20.

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus
<i>Ant.</i>	<i>Antigone</i>
Apol. Rhod.	Apollonius Rhodius
<i>Apol.</i>	<i>Apologeticus</i>
<i>Bib.</i>	<i>Bibliotheca</i>
Apul.	Apuleius
<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
Ar.	Aristophanes
<i>Ran.</i>	<i>Ranae</i>
Arist.	Aristoteles
<i>Eth. Nic.</i>	<i>Ethica Nicomachea</i>
August.	Augustinus
<i>De Civ. D.</i>	<i>De civitate Dei</i>
Caes.	Caesar
<i>B civ.</i>	<i>Bellum Civile</i>
Cato, Agr.	<i>De Agricultura</i>
<i>Rust.</i>	<i>De Re Rustica</i>
Catull.	Catullus
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
Cic.	Cicero
<i>Acad.</i>	<i>Academiae Quaestiones</i>
<i>Att.</i>	<i>Epistulae ad Atticum</i>
<i>Brut.</i>	<i>Brutus (De Claris Oratoribus)</i>
<i>Div.</i>	<i>De Divinatione</i>
<i>Dom.</i>	<i>De Domo Sua</i>
<i>Fam.</i>	<i>Epistulae ad Familiares</i>
<i>Fin.</i>	<i>De Finibus</i>
<i>Flac.</i>	<i>Pro Flacco</i>
<i>Har. Resp.</i>	<i>De Haruspicum Responso</i>
<i>Inv. Rhet.</i>	<i>De Inventione Rhetorica</i>
<i>Leg.</i>	<i>De Legibus</i>
<i>Mil.</i>	<i>Pro Milone</i>
<i>Nat. D.</i>	<i>De Natura Deorum</i>
<i>Orat.</i>	<i>Orator ad M. Brutum</i>

<i>Part. Or.</i>	<i>Partitiones Oratoriae</i>
<i>Phil.</i>	<i>Orationes Philippicae</i>
<i>Quinct.</i>	<i>Pro Quinctio</i>
<i>Rab. Post.</i>	<i>Pro Rabirio Postumo</i>
<i>Rep.</i>	<i>De Republica</i>
<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae Disputationes</i>
<i>Verr.</i>	<i>In Verrem</i>
Clem. Al.	Clemens Alexandrinus
<i>Protr.</i>	<i>Protrepticus</i>
Curt.	Curtius Montanus
<i>De praescr. haeret.</i>	<i>De praescriptione haereticorum</i>
Dion. Hal.	Dionysius Halicarnassensis
<i>Ant. Rom.</i>	<i>Antiquitates Romanae</i>
<i>Div. Inst.</i>	<i>Divinae Institutiones</i>
Eur.	Euripides
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchae</i>
<i>Supp.</i>	<i>Supplices</i>
Eut.	Eutropius
Firm Mat.	Firmicus Maternus
<i>Err.Prof.Rel.</i>	<i>De Errore profanarum religionum</i>
Gell.	Aulus Gellius
<i>NA</i>	<i>Noctes Atticae</i>
<i>Haer.</i>	<i>Refutatio omnium haeresium</i>
Hdt.	Herodotus
Heraclid. Pont.	Heraclides Ponticus
Hippol.	Hippolytus
<i>Philosoph.</i>	<i>Philosophumena</i>
Hom.	Homerus
<i>Il.</i>	<i>Ilias</i>
<i>Od.</i>	<i>Odyseia</i>
Hor.	Horatius
<i>Carm.</i>	<i>Carmina (Odes)</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Epod.</i>	<i>Epodes</i>
<i>Sat.</i>	<i>Satirae</i>
Hyg.	Hyginus
<i>Hymn. Hom. Cer.</i>	<i>Hymnus Homericus ad Cererem</i>

<i>Hymn. Orph.</i>	<i>Hymni Orphici</i>
<i>ib., ibid.</i>	<i>ibidem</i>
<i>id.</i>	<i>idem</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>ILS</i>	<i>H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae</i>
Isoc.	Isocrates
<i>Just.</i>	<i>Justinus</i>
<i>Epit.</i>	<i>Epitome</i>
Lactant.	Lactantius
Liv.	Livius
Lucr.	Lucretius
Macrob.	Macrobius
<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
Mart.	Martialis
<i>Spect.</i>	<i>Spectacula</i>
Min. Fel.	Minucius Felix
<i>Oct.</i>	<i>Octavius</i>
Nonn.	Nonnus, Dionysiaca
Origen.	Origenes
<i>c. Cels.</i>	<i>Contra Celsum</i>
Ov.	Ovidius
<i>Fast.</i>	<i>Fasti</i>
<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
<i>Or.</i>	<i>Orationes</i>
Paus.	Pausanias
Petron.	Petronius
<i>Sat.</i>	<i>Satyricon</i>
Pl.	Platon
<i>Leg.</i>	<i>Leges</i>
<i>Phdr.</i>	<i>Phaedrus</i>
<i>Resp.</i>	<i>Respublica</i>
Plin.	Plinius (Yaşlı)
<i>NH</i>	<i>Naturalis Historia</i>
Plut.	Plutarchus
<i>De Is. et Os.</i>	<i>De Iside et Osiride</i>
<i>Mor.</i>	<i>Moralia</i>
<i>Quomodo. Adul.</i>	<i>Quomodo adulescens poetas audire debeat</i>

Vit.	Vitae
Poet. Astr.	Poetica Astronomica
Procl.	Proclus
In Ti.	In Platonis Timaeum Commentarii
Quint. Smyrn.	Quintus Smyrnaeus
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
Sen.	Seneca
Apocol.	Apocolocyntosis
Stat.	Statius
Theb.	Thebais
Suet.	Suetonius
Tac.	Tacitus
Hist.	Historiae
Tert.	Tertullianus
Ad Nat.	Ad Nationes
Theoc.	Theocritus
Tib.	Tibullus
Val. Max.	Valerius Maximus
Varro, Ling.	De Lingua Latina
Rust.	De Re Rustica
Vell. Pat.	Velleius Paterculus
Verg.	Vergilius
Aen.	Aeneis
Ecl.	Eclogae
G.	Georgicon
Vitr.	Vitruvius

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

*(Aşağıda, Yunan/ Roma Gizem dinlerinde en çok geçen terimlere yer verilmiştir.
Lat. [Latince] olarak belirtilmediği takdirde, terim Yunanca'dır)*

Adelphi: Gizem dinlerine katılan kişiler, kardeşler

Agyrnos: 15 Boedromion, Eleusis gizemlerinin resmi başlangıç günü

Anaktoron: Demeter Tapınağı'nın kutsal odası

Aulos: Ana Tanrıça gizemlerinin çalgısı, kaval

Bacchae (Lat.): Bacchus'un kadın erenleri

Bacchanalia (Lat.): Roma'da tanrı Bacchus'a adanan bayram

Bakkhoi (Lat: Bacchi): Bacchus'un yaşam tarzını benimseyenler

Cista mystica (Lat.): Kutsal sepet

Corvus (Lat.): / Koraks (Gr.): Mithras gizem dininde adayın kabul aşaması: Kuzgun

Curetes: Cybele'nin hizmetkarları

Dadukhos: Meşale taşıyıcı

Dendrophoros: Ağaç taşıyıcı

Dromena: Gizem dininde yapılan işler

Entheos: Tanrıyı içinde duyumsayan.

Enthusiasmos: Gizem dinindeki tapıcıların ayinler sırasında ulaştıkları esrime hali.

Epotheia: Eleusis gizeminde tanrıçayı seyretme

Epoptes: Eleusis gizemlerine ikinci kez katılıp deneyim sahibi olan kişi

Esoterikos: Gizem dininin sadece dine giren kişilere açık olması, içrek.

- Fanaticus:** Tanrısal esinle dolmuş, esirmiş tapınıcı.
- Euhoi, euhai:** Bacchus törenlerinde coşkuyla atılan çığlık
- Eunuchus:** Cybele dinine kabul edilmek için hadım edilmiş rahip
- Galla, Gallus, Galli (Lat.):** Bacchus'un gizem dinine girmek için kendilerini hadım eden rahipler
- Heliodromos:** Mithras gizem dininde adayın geçirdiği bir aşama: Güneşin Ulağı (Koruyucusu)
- Hiera:** Ceres gizemlerinin kutsal eşyaları
- Hierophantes:** Eleusis rahibi
- Hierophantides:** Ceres gizemlerinde dinsel kabul törenlerinde yer alan, iki kadından oluşan yardımcıları
- Hierophoros:** Gizem tanrıalarının kutsal nesnelerini taşıyan
- Hierokeryx:** Gizem dininde kutsal haber veren
- Hierophantes:** Gizem dininde kutsal nesneleri gösteren
- Hieros Gamos:** Gizem dininde kutsal evlenme
- Hierogrammateus:** Isis dinine katılmaya gelenleri çağıran kişi
- Hieros Logos:** Gizem dininin tanrısıyla ilgili "Kutsal Öykü"
- Hilaria:** Gizem törenlerinde tanrının kurtuluşundan sonra düzenlenen sevinç günleri
- Initia (Lat.):** Gizemler
- Initiare (Lat.):** Gizem dinine girmek
- Initiatio (Lat.):** Gizem dinine katılma
- Isiakoi (Lat: Isiaci):** Tanrıça Isis'e tapanlar
- Kalathos:** Açık sepet (Lat. calathus)
- Katharsis:** Arınma
- Kiste:** Gizem dininde kutsalın içinde olduğuna inanılan kapaklı sepet (Lat: cista)

Korybantes: Cybele'nin hizmetkarları

Krotalon: Ana Tanrıça'nın gizemlerinin çalgısı, çalpara

Kykeon: Eleusis dinine katılanların içtiği, Demeter'in özel içeceği

Kymbalon: Bacchusçu dinde ya da Cybele dininde coşkuyu sağlamak ve artırmak için çalınan zil (Lat: cymbalum, cymbala)

Nymphus: Mithras gizem dininde adayın geçirdiği bir aşama: Gelin

Leo (Lat.): Mithras gizem dininde adayın geçirdiği bir aşama: Arslan

Liberalia (Lat.): Romalıların tanrı Liber için düzenledikleri bayram

Liknon: Harman sepeti

Logos: Söz, masal, anlatım, öykü

Lychnophorus (Lat.): Isis'in başrahibi

Mania: Bacchusçu dinde tapınanların coşku anında içine girdikleri ruh hali

Mathein: Gizem dine girişte adaya o dinin temellerini öğretmek

Miles / Strationes: Mithras gizem dininde adayın geçirdiği bir aşama: Asker

Myein: Gizem dinine girmek

Myesis: Gizem dinine girip kutsanma anı

Mysteria (Mysterion): Gizem dinleri, gizemler

Mystagogos: Ceres dininde, "Küçük Gizemler"i yöneten rahip

Mystai: Gizem dinine girenler

Orgia: Dinsel törenler, ayinler, ayin şenlikleri (Lat: orgia)

Orphikoi (Lat: Orphici) : Orpheusçu yaşam tarzını benimseyenler

Pater (Lat.): Mithras gizem dininde en üst aşama: Baba

Pastophoros: Kutsal mahfazayı taşıyan

Pastophori: Isis dinine katılmak için gelenler

Persa (Lat.): Mithras gizem dininde adayın geçirdiği bir aşama: Pers

Phallos: Erkek üreme organı

Phasma: Görüntü, hayal

Ritus (Lat.): Dinsel töre

Sindonophoros: Isis gizem dininde keten giyen

Sistrum: Isis'in kutsal çanı (çingırağı)

Sparagmos: Bacchus gizem törenlerinde canlı bir hayvanın parçalanması, etinin yenmesi ve kanının içilmesi

Symbolon: Gizem dinine girenlerin birbirini tanımasına yarayan belirti, işaret

Synthema: Gizem dinine girenlerin birbirini tanımasına yarayan şifreli sözler

Taurobolium: Boğa kesme töreni

Telein: Gizem dinine girmek, ermek

Telesterion: Ceres'in kutsal tapınağının ana mekânı

Teletai aporettoi: Mithras gizemci dinine ilk girenler

Telete: Gizem dinine girme

Thermophoria: Ceres'e adanan bayramlar

Thiasos: Gizem dini topluluğu

Thyrso: Bacchus törenlerinin sarmaşık sarılı asası

Tibia (Lat.): Cybele'nin gizem dininin çalgılarından kaval

Tympanon: Cybele ve Bacchus dinsel ayinlerinin müzik aleti, zilsiz tef
(Lat: tympanum)

(Bu kaynakçada, bölümlerin içeriğinde etkin olan ve metin çevirilerinde kullandığımız kaynaklar yer almaktadır)

Antik Kaynaklar

- Apollodorus, tr. S. J. G. Frazer, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1963.
- Apostolic Fathers, tr. R. C. Seaton, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1912-1913.
- Appianus, *Roman History*, tr. H. White, 4. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1912-1913.
- Apuleius, *The Golden Ass (Metamorphoses)*, tr. W. Addlington, rev. S. Gazelee, Harvard Uni., Loeb, 1935.
- Aratus, tr. G. R. Hair, Harvard Uni., Loeb, 1955.
- Aristides, *Panathenaic Oration: In Defence of Oratory*, tr. C. A. Behr, Harvard Uni., Loeb, 1973.
- Aristophanes, tr. J. Henderson, Harvard Uni., Loeb, 1924.
- Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, tr. H. Racham, Harvard Uni., Loeb, 1926.
- Augustinus, *De Civitate Dei*, tr. G. E. Mccracken, W. C. Greene, 7. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1957.
- Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, tr. J. C. Rolfe, 3. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1960.
- Cato and Varro, *De Re Rustica*, tr. H.B. Ash, W. D. Hooper, Harvard Uni., Loeb, 1934.
- Catullus, tr. F. W. Cornish, Harvard Uni., Loeb, 1966.
- Celsus, *De Medicina*, tr. W. G. Spencer, 3. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1935-1938.
- Cicero, *De Natura Deorum and Academica*, tr. H. Rackham, Harvard Uni., Loeb, 1933.
- Cicero, *De Republica, De Legibus, Somnium Scipionis*, tr. C. W. Keyes, Harvard Uni., Loeb, 1928.
- Cicero, *Letters to Atticus*, tr. E. O. Winstedt, Harvard Uni., Loeb, 1964.
- Cicero, *Tusculan Disputations*, tr. J. E. King, Harvard Uni., Loeb, 1950.
- Cicero, *Verrine Orations*, tr. L.H. G. Greenwood, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1935.

- Clement of Alexandria, Rev. G. W. Butterworth, Harvard Uni., Loeb, 1019.
- Dio Cassius, *Roman History*, tr. E. Cary, 9. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1914-1927.
- Dio Chrysostomus, tr. V. H. Lamar Crosby, 5. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1932-1951.
- Diodorus Siculus, C. H. Oldfather, C. L. Sherman, R. M. Geer; F. R. Walton, 12. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1933-1967.
- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, tr. E. Cary, 7. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1937-1950.
- Herodotus, tr. A. D. Godley, 4. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1926-1929.
- Hesiod and Homeric Hymns*, tr. H. G. Evelyn White, 4. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1982.
- Hippolytus of Rome, *Philosophoumena*, ed. *Patrologiae Cursus Completus Series Graeca*, Vol. 16.
- Homer, *Iliad*, tr. A. T. Murray, Harvard Uni., Loeb, 1960.
- Homer, *Odyssey*, tr. A. T. Murray, Harvard Uni., Loeb, 1976.
- Horatius, *Odes and Epodes*, tr. C. E. Bennett, Harvard Uni., Loeb, 1964.
- Isaeus, tr. E. S. Forster, Harvard Uni., Loeb, 1962.
- Isocrates, G. Norlin, L.V. Hock, 3 Vol., Harvard Uni. Loeb, 1962.
- Livy, tr. B. O. Foster, F. G. Moore, E. T. Sage, A.C. Schlesinger, R. M. Geer, 14. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1919-1951.
- Lucretius, tr. W. H. D. Rouse, Harvard Uni., Loeb, 1951.
- Minucius Felix, *Octavius*, tr. G. H. Rendall, Harvard Uni., Loeb, 1931.
- Origen, *Contra Celsum*, tr. H. Chadwick, Cambridge, 1980.
- Ovidius, *Fasti*, tr. J. G. Frazer, Harvard Uni., Loeb, 1931.
- Ovidius, *Metamorphoses*, tr. F. J. Miller, Harvard Uni., Loeb, 1960.
- Ovidius, *Tristia, Ex Ponto*, tr. A. L. Wheeler, Harvard Uni., Loeb, 1960.
- Pausanias of Lydia, *Description of Greece*, tr. J. G. Frazer, New York-Tannen, 1965.
- Pindar, *The Odes of Pindar*, tr. J. Sandys, Harvard Uni., Loeb, 1915.
- Plato, *Phaedo, Phaedrus*, tr. H. N. Fowler, Harvard Uni., Loeb, 1960.
- Plutarch, *Moralia V*, tr. F. C. Babbitt, 11. Vol. , Harvard Uni., Loeb, 1928-1967.
- Remains of Old Latins, IV. Archaic Inscriptions*, tr. E. H. Warmington, Harvard Uni., Loeb, 1959.

- Seneca, *Tragedies*, tr. F. J. Miller, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1961.
- Strabo, *Geography*, tr. H. L. Jones, 8 Vol., Harvard Uni., Loeb, 1949-1961.
- Suetonius, tr. J. C. Rolfe, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1928-1930.
- Tacitus, *Histories and Annals*, tr. C. H. Moore, J. Jackson, 4. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1925-1937.
- Tertullianus, *Apologia and De Spectaculis*, tr. T. R. Glover, Harvard Uni., Loeb, 1931.
- Valerius Flaccus, tr. J. H. Mozley, Harvard Uni., Loeb, 1934.
- Varro, *De Lingua Latina*, tr. R. G. Kent, Harvard Uni., Loeb, 1938.
- Vergilius, *Eclogues, Georgics, Aeneid*, tr. H. R. Fairclough, 2. Vol., Harvard Uni., Loeb, 1960.

Modern Kaynaklar

- Altheim, F. A., *History of Roman Religion*, 1938.
- Baring, A., Cashford, *The Myth of the Goddess: Evolution of an Image*. London: J., 1993.
- Barrow, R. H., *Prefect and Emperor*, Oxford, 1973.
- Beck, R., "Mithraism since Franz Cumont," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.17.4., 1984.
- Beck, R., *Planetary Gods and Planetary Orders of the Mysteries of Mithras (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain. Vol. 9)*. Leiden, 1988.
- Bianchi, U., ed., *Mysteria Mithrae*. Leiden, 1979.
- Bianchi, U., M.J., Vermaseren, ed., *La soteriologia dei culti orientali nell'impero Romano*. Leiden, 1982.
- Botsford, G. W., C. A. Robinson, *Hellenic History*, New York, 1950.
- Bowersock, G. S., *The rediscovery of Herculaneum and Pompeii: The American Scholar*, v. 49, s. 461-470, 1980.
- Boyce, M., F. Grenet, *A History of Zoroastrianism, III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Leiden, 1991.
- Bradley, P., *Ancient Rome*, London, 1995.
- Brumfield, A.C., *The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*. New York, 1981.

- Burkert, W., *Ancient Mystery Cults*, Harvard, 1986.
- Campbell, J. "From Darkness to Light: The Mystery Religions of Ancient Greece," in *Transformations of Myth through Time*. Vol. 1, 5: G. Carettoni, in *Kaisar Augustus und die verlorene Republik, Exposition*, Berlin 7 June-14 August 1988, Mainz, 1988.
- Campbell, J., ed., *The Mysteries* (Papers from the Eranos Yearbooks, 2), New York, 1955.
- Chamoux, F., *Marc Antoine*, Paris, 1986.
- Cornford, F. M., *Greek Religious Thought*, London, 1923.
- Cumont F., *Textes et Monument Figures Relatifs aux Mystères de Mithra*, Vol. 2, Brussels, 1896, 1899.
- Cumont, F., *The Mysteries of Mithra*, tr. Trans. T. J. McCormac, London, 1903, reprint New York, 1956.
- Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Chicago, 1911.
- Diels, H., *Doxographi Graeci*, Berlin, 1929.
- Dowden, K., *Religion and the Romans*, London, 1997.
- Durant, W., *The Life of Greece*, New York, 1939.
- Eliade, M., *A History of Religion Ideas*, Vol. 1, Chicago, 1982.
- Eliade, M., *Rites and Symbols of Initiation*, tr. W. R. Trask, New York, 1958.
- Encyclopedic Theosophical Glossary: Theosophical University Press, 1999.
- Etienne, R., *Pompeii The Day the City Died*, London, 1992.
- Ferguson, J., *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970.
- Fowler, W; *The Religious Experience of Roman People*, London, 1933.
- Frazer, J. G., *The Golden Bough Part IV Adonis Attis Osiris* Vol, II: New York, 1935.
- Gasparro, G. S., *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden, 1985.
- Guthrie, W. G., *Orpheus and Greek Religion*, London, 1967.
- Halliday, W. R., *Lectures on the History of Roman Religion*, XI, London, 1922.
- Harrison, J. E., *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, XI, 1960.
- James, E. O., *The Cult of the Mother-Goddess: An Archaeological and Documentary Study*, New York, 1959.
- Jevons, F. B., *An Introduction to the History of Religion*, London, 1911.
- Kabağaç, S., *Eski Roma Dini ve Cicero* (İst. Üni. Edeb. Fak. yayımlanmamış dok. tezi.), İstanbul, 1982.

- Kerenyi, C., *The Gods of the Greeks*, London, 1951.
- Kern, O., *Fragmenta Orphicorum*, 1922.
- Liebeschuetz, J. H. W. G., *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford, 1979.
- Loisy, A. F., *Les Mystères Païens et le Mystère Chrétien*. Paris, 1914.
- Maiuri, A., *La Villa dei Misteri*, Rome, 1947.
- Merkelbach, R., *Mithras*, Königstein, 1984.
- Momigliano, A., ed., *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, London, 1963.
- Mylonas, G. E., *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, 1961.
- Nilsson, M., *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund, 1975.
- Özbayoğlu, E., "İlkçağ Anadolu Kültüründe Esrime", XII. T.T. K. Kongresi, TTK., Ankara, 1999, s. 227-240.
- Parke, H. W., *Festivals of the Athenians*, Ithaca- NY, 1977.
- Parrinder, G., ed. *World Religions*, New York, 1983.
- Reitzenstein, R., *Hellenistic Mystery Religions*, London, 1978.
- Renan, E., *Marc Aurèle et la fin du monde antique*, Paris, 1973.
- Rose, H. J., *Ancient Roman Religion*, London, 1959.
- Shelton, J.A., *As the Romans Did*, Oxford, 1988.
- Simon, E., *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary*, Madison-WI, 1983.
- Stark, P. F., *A Word of Faith*, USA, 1998.
- Swerdlow, N., "Review Article: On the Cosmical Mysteries of Mithras", *Classical Philology* 86, 1991.
- Taylor, T., *The Mystical Hymns of Orpheus*, Walworth, 1824.
- Turcan, R., *The Cults of the Roman Empire*, Oxford, 1996.
- Ulansey, D., *The Origins of the Mitraic Mysteries= Cosmology and Salvation in Ancient World*, Oxford, 1991.
- Vermaseren, N. J., *Cybele and Attis, The Myth and the Cult*, London, 1977.
- Vermaseren, N. J., C. C van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.
- Witt, E., *Isis in the Greco-Roman World*, Ithaca-New York, 1981.

- Acheron ırmağı 49
 ad instar voluntariae mortis 143
 Adelphi 200
 adelphoi 63
 Adonis 59
 Aebutius 100
 Aeneas 36
 Aeneis 27, 36, 194
 Aeschylus 116-117
 Aesculapius 31, 37, 62
 Aether 52
 Aetna dağı 59, 114
 Agdistis 75
 Agrae 118
 Agrippa 127
 agyrmos 118
 Ahriman 62, 147
 Ahuramazda 147
 Aiaceus 33
 aides 57
 Akdeniz 37, 43, 68, 128
 Almo nehri 83
 Alomena 24
 Alpheus 112
 Ambarvalia bayramı 123
 ambrosia 33, 110
 amyetous 57
 Ana Tanrıça 37, 62, 72, 83, 116
 Anadolu 44-45, 70, 72, 77, 162
 Anaktoron 120, 122, 124
 animus 50
 anoetous 57
 ansata ara 106
 Anthestheria 92
 Anthologia Palatina 75
 Antiochus 36
*Antiquitatum Rerum Humanarum et
 Divinarum Libri* 18
 Antium 154
 Antoninus Pius 123
 Antonius 43, 126, 167
 Anubis 129, 131, 134, 139
 Aphrodite 28, 129
 Apollo (Apollon) 28-30, 51, 69, 90-
 91, 123, 127
 Apollodorus 91
 Apollonius 123
 Appius Claudius Pulcher 123
 Apuleius 64, 79, 108, 126, 128-134,
 139, 142-143 161-162
 Aquaelicum 19
 Aquileia 154
 Arabia 85, 89
 Aratus, stoacı 150
 archigallus 81
 Ares 27, 164
 Arethusa 113
 Aries 153
 Aristides 123-124
 Aristophanes 116
 Aristoteles 44, 51, 117
 Armenia 191
 Artemis 28, 129
 Asia 39, 48, 89, 115
 Asia Minor 116, 147-148
 Astarte 37, 129
 Asterius 121
 Astorius 117
 Athena 27, 148
 Athenodorus 149-150
 Atina 45, 52, 90, 92-93, 116, 118-120,
 122, 124, 160
 Attalus 70
 Attica 114, 117, 130
 Attis 59, 61, 72, 74-77, 79, 81-88
 augur 18, 22, 24, 26, 29, 38
 Augustinus 16, 18, 83, 152

Augustus 30, 35-36, 38-39, 44, 68-69, 127, 149-150, 167
aulos 73
Aventinus tepesi 84, 107, 161
Avesta 147-148
Baal 37
Bacchae ya da Mainades 85
Bacchanalia (Bacchuscu gizemler ve ayinler) 85, 97-104
Bacchos (Bacchus) 28
Bacchus 26, 28, 45, 51-52, 59-65, 69, 78, 84-86, 89-100, 129, 160
Bakkhai 86
Bakkheuo 85
Bakkhoi 63
Bakkhos 85
Baktria 89
Bellona 104, 130
bis genitus 86
Boedromion 118
bonum carmen 19
Borea 87
Brimo 121-122
Brimos 121-122
Britannia 144
Bromios 86
Büyük Gizemler 118-119, 123
Byblos 128
Cadmus 86, 88
caduceus (asa) 131
Caesar 38, 43, 69, 167-168, 171
Calathus 20
Caligula 69, 127, 138, 144
Calliope 50-51
Campania 97, 154, 160
Campus Martius 69, 138, 144
Capitolium 29-30, 41, 97, 120
Caracalla 69, 144
Carrhae 44
Catilina 43

Cato 19
Cato, Yaşı 23
Catullus 28, 76, 79
Cecropia 130
Celeus 114
Cerberus 33, 49
Cerealia bayramı 123
Ceres 26, 28-30, 34, 34, 45, 47, 59, 64, 84, 90, 107, 111-115, 152, 160-161
Chaldaea 37
Cicero 15, 18, 21, 26, 29, 31, 34, 45, 48-50, 57, 150, 152, 162
Cilicia 147, 149
Circus Maximus 81
Cista mystica 200
Claudius 38-39, 81, 102, 104, 123
Claudius (İmparator) 81
Clemens, Aleksandreialı 116-117
Clodius 126
collegium 24
comitia tributa 24
Constantinus 146, 159
Corpus Inscriptionum Latinarum 24
Crassus 44
Cratylus 54
Crete 90, 109, 115, 128, 130
cultus deorum 43
Cumae 30
curetes 74
curules aediles 100
Cybele 31, 45, 60-62, 70, 83, 129
Cyprus 130
Dacia 35
dadoukhos 46
dadoukhousa 120
Damascius 52, 90-91
De Civitate Dei (Tanrı Devleti) 18
De Iside et Osiride 64
De Re Rustica (Çiftçilik Üzerine) 23

Decima 24
 Decius (Konsül) 22
 Delos 28
 Demeter 28, 31, 90, 107-111, 116, 129
Demeter'e Hymnos 107, 161
 Demophoron 109
 dendrophori 81
 deus pertinens per naturam 152
 di manes 20, 48
 Diana 28, 37
 Diana Dictynna 130
 Diana'ya hymnos 28
 dies sanguinis 65, 82
 Di Manes 20
 di familiares 20
 diligentes 16
 diligere 16
 Dio 66, 85, 92
 Dio Chrysostomus 65
 Diodorus 64
 Dionysia (Kent) 92-93
 Dionysia (Kırsal) 92
 Dionysia Bayramı (Büyük) 92
 Dionysius, Halicarnassuslu 30
 Dionysos 28, 31, 84, 86, 90, 94, 107, 127
 Dionysos-Zagreus 53, 86, 89, 91
 Dis Pater 49, 168
 divinationes 21
 domestica 20
 Domitianus 69, 144
 dromena 120-122
 Dura-Eusobos 148
 effigies 29
 eidolon 53
 ekinoks 152
 ekklesia 162
 ektome 82
 elegantes 16
 Eleusinion 118
 Eleusis 69, 92, 109, 115-120, 122, 161
 Eleusis gizemleri 45, 107, 115-120, 122, 160-161
 Eleutherea 92
 Eleutherios 92
 Eleutheros 82
 eligere 16
 Empedokles 52
 Ennius 49
 entusiasmus 59, 73
 epheboi 118
 Epicurus 44
 Epidauros 37, 87
 epoptes 120
 Eros 52, 94
 Erythrae 30
 esoterikos 58
 Etruria 98
 euhai 86
 Euhios 86
 euhoi 86
 Eunapius 145
 Euripides 57, 85, 89, 96
 extispicium 22
 Faecenia 100
 Fasti 24, 26, 113, 161, 164-166, 171
 Filistin 148
 Firmicus Maternus 83, 139
 flamines 24, 38
 Gabinius (consul) 126
 Gaius 104
 Gaius Caesar (Caligula) 69
 Galla 76
 Galli 71, 82
 Gallus 82
 Ganymedes 33
 Geb 128
 gelido saxo 114
 Genius 20
 Girit 54, 74

- Gorgias 54
 Güney İtalya 54, 84
 Gythium 39
 Hades 55-58, 107-116
 Hadrianus 123-125
 Hannibal 31, 36, 41, 43, 70-71
 haruspex 22, 31
 Hathor 131
 Hecate 108, 122, 130
 Helice 115
 Heliodromus (Heliodromos) 157
 Helios 108, 146
 Henna 34, 113
 Hera 27, 52, 164
 Hercules 59, 167
 Hermes 27, 110
 Herodotus 56, 65, 93, 116, 148
 Hesiodos 27, 32
 Hestia 129
 Hieorokeryx 120
 hiera 118, 120, 122
 hierophantes 46, 120-124
 Hierophantides 120-121
 hieros gamos 120
 hieros logos 64, 119
 Hilaria (Sevinç) günü 65, 82
 Hindistan 44
 Hippolytus 117, 121
 Hoineros 27, 32, 84
 Horatius 35
 Horus 129
 humanitas 44
 hydria 131
 Hymnos 28, 51, 55, 107, 111, 119, 133
Hymnus Homericus ad Cererem 64, 107
 Hyperboreas 138
 Iacchos 86
 Iambe 109
 Ianus 20-23, 167
 Iason 122
 Ida dağı 72
 Initia 46
 Initiare 47
 Inventio Osiridis (Osiris'i Bulma) 131, 138
 Ionia 51, 115
 Iris 110
 Isiaci 63
 Isiakoi (Isiaci) 63
 Isis 40, 45, 59, 61-65, 69, 116, 126-145
 Isocrates 116
 Iulia 127
 Iulianus 75
 Iulius 167
 Iulius Caesar 38, 167
 Iulius-Claudius 38
 Iuno 21, 23, 27, 86, 130, 152, 166
 Iuno Lucino 28
 Iuppiter 24, 27-30, 38, 74, 87, 88-89, 112-115, 122, 152, 166, 170
 imago 29
 inferi 49
 initio 67
 intellegentes 16
 intellegere 16
 İran 146
 İskender 44
 İskenderiye 46, 69, 90, 120, 144, 149, 168
 Kadmos 89
 Kartaca 30, 36, 43, 70
 Kayane 90
 Keleos, Eleusis kralı 109-110
 Khaos 52
 Khronos 52
 kiste 120
 Kitheron dağı 92

- Kleopatra 127
 koinon 62
 Korybantes 71
 kosmos 151, 155, 156
 Kronos 52, 74
 Ksenokles 124
 Kubaba 72
 Kutsal Konuşma 52
 Küçük Asia 70, 76
 Küçük Gizemler 118
 Kybele 72, 116
 kykeon 109, 119-122
 kymbalon 73
 Lactantius 16
 Lares 20, 24
 Lares familiares 20
 Latium 20, 23
 Latona 28
 Lavatio (yıkama) 81
 Lectisternium 31
 legomena 120
 Lenaea bayramları 92
 Leo 157
 Lepidus 126
 Lethe 55
 Leto 129
 Liber (ya da Liber Pater) 28, 31, 84, 86, 106
 Libera 31, 107
 Liberalia 106
 Livius 22, 32, 45, 70, 97-100, 102
 Logos 64, 119
 Lucius 104, 141
 Lucius Valerius 104
 Lucretius 16, 73-74, 81
 Luna 28
 Lupercalia 19, 170
 Luperci 24
 lustratio 26
 lychnophoros 131
 Lydia 89
 Macedonia 85
 maenas 95, 113
 Magna Mater 70
 Magna Mater deum Idea (Tanrıların Ida dağı Büyük Anası) 72
 Makedonya 84
 malum carmen 19
 manes 48-50
 mania 62, 71
 Marcus Aurelius 69, 123
 Marcus Claudius 104
 Marmar veya Marmor 25
 Mars 23, 25, 27, 82, 157, 164, 170
 Mars Quirinus 24, 38
 Media 89
 Megalesi 71
 Megalesia bayramı 71, 81, 83
 Melampus 94
 mens divina 151
 Mercurius 27, 37, 133, 157, 166, 170
Metamorphoses (Apuleius'un) 64, 79, 128, 161
Metamorphoses (Ovidius'un) 161
 Metaneira 109
 Meter 72, 116
 Meter Antropon (İnsanların Anası) 72
 Meter Megale (Büyük Ana) 72
 Meter Theon (Tanrıların Anası) 72
 Mısır 35, 37, 40, 44, 53, 61-64, 69, 116, 126-130, 134, 139, 142, 144, 146, 161
 miles 157
 Minerva 27, 29, 130, 174
 Minicius Felix 37, 76
 Minos 33, 49, 84
 Mithra 40, 45, 114, 146, 148
 Mithraion 125
 Mithras 45, 61-64, 125, 146-159, 162

- Mnemosyne 55
 Monaeses 35
 multi numinizm 27
 myein 45, 47
 myeo 46
 myesis 67, 121
 Myo 46
 mystagogos 46, 118-119
 mystai 46, 120
 Mysterium (Mysterion) 46
 mystes 46, 119, 158
Naturales Quaestiones 38
 Navigium Isidis 131
 Nefasti 26, 171
 Neptunus 28, 152
 Nero 38, 123
 Nerva 39
 Nestor 149
 Nil nehri 128
 novem globis 151
 Numa 167-168
 Numa dini 26
 numen 21, 27, 29
 Nut 128
 Nymphus 156-157
 Nysa (Sultanhisar) 85
 Nysa Dağı 85, 88, 91-92
 Oceanus 37, 108
 Octavianus 120, 127
 Octavius 76
 Oeagrus 50
 Oiagros 51
 Olympos 27, 44, 84, 109-111, 138
 orgia 71, 85
 Origines 154, 156
 Orpheus 44, 48, 50-55, 57, 59-63, 67, 86, 90
Orpheuscu Hymnoslar 51, 55
 Orphikoi (Orphici) 63
 Osiris 45, 59, 61, 64, 126-131, 138-140, 144
 Ostia 70, 154
 Ovidius 27, 74, 87, 111-115, 161, 164-166
 Pacula Anna 97
 Pagan 121, 125, 146
 Palatinum 69
 Palatinus 30, 71, 81, 127
 pantheizm 151-152
 Papirus Berolinensis 51
 Parnassus 90
 Pasithea 77
 pastophori 132, 136, 143
 pater 21, 156-158, 168
 pater familiaris 21
 patres conscripti 30
 Pausanias 74, 116
 pax deorum 16, 43
 Peloponnesus 115
 Penates 20, 71
 penetralia 143
 Pentheus 96
 peplos 95
 Pergamum 39
 Persa 157
 Persephone (Proserpina ya da Kore) 31, 45, 56-64, 84, 86, 90, 106, 110, 113-116
 Perses 156
 Perseus 152
 Pessinuntia 129
 Pessinus 31, 72, 74
 Petelia 54
 Phaedrus 67
 Phaenomena 150
 phallos 94
 Phanes 52
 Philolaus 50
 Philosarapis 69
 Phoebus 28, 130

- Phrygia 31, 45, 870, 72-74, 76-78, 81,
83, 85, 116, 129
- piaculum 26
- pietas 36
- Pindaros 56, 66
- pinus 114
- pithanon 57
- pithos 57
- pius 36, 123
- Platon 44, 48, 52, 54, 56, 67, 154, 158
- Plinius, Yaşı 20
- Ploutos 122
- Plutarchus 66-66, 116, 138, 147, 149
- Pluto (Dis) 49, 112
- Polybius 34
- polytheizm 27
- Pompeii 94
- Pompeius 43
- pontifex 24, 31
- pontifex Maximus 24, 38
- Porphyrius 154
- Poseidon 28
- Posidonius 50, 150, 152
- Postumius (consul) 99
- praetor urbanus 102, 104-105
- Prometheus 33
- providentia 131
- Prudentius 80, 83
- Ptolemaios IV Philopator (ya da
Ptolemaius IV Philopator) 64, 69
- Publius Cornelius Scipio 70
- pulvinar 32
- Pyanepsion dağı 117
- Pythagoras 52
- Pyrrhus 36
- Pythagoras 44, 48, 50, 53, 56-57, 167
- quindecimviri 18, 24, 83
- Quintus Marcius Philippus 98
- Quintus Minucius 104
- Quirinalis 144
- Quirinus 24, 38
- religio 15-17, 20
- religio privata 20
- religio publica 20
- renatus in aeternam 80
- Requietio 82
- res divinae 16, 18
- Rhadamanthus 33, 49
- Rhamnusia 130
- Rharium 111
- Rhea 52, 74, 92, 111, 116, 129
- ritus 71, 113
- ritus familiaris 21
- ritus Graecus 22
- Roma 15, 18-54, 57-58, 61-62, 68-74,
80-82, 84-86, 96-102, 104-107, 113,
116, 118, 121-132, 136
- Romulus 26, 29, 33, 164-168
- Sabazius 63
- Salii (sıçrayan rahipler) 82
- Samothrake 115
- sanctus senatus 30
- Sangarius (Sakarya) ırmağı 75
- Sarapis 69
- Sarapis Cosmocrator 69
- Sardes 63, 75
- Saturnus 74, 82, 88, 152, 158, 167,
170
- Satyr 92
- Scythia 51
- Semele 86-89, 94
- Seneca (Genç) 38
- Senones 41
- Septimus Severus 69
- Serapeum 145
- Serapis 69, 133
- Seth 128-129, 138-139
- Sibylla kitapları 24, 30-31, 41, 83-84,
107
- Sicilia 34, 57, 90, 113, 115, 130, 154

sigillum 29
 signum 29
 Silenus 92, 96
 simulacrum 29
 sistrum 133, 140
 Sisyphus 33
 Smyrna 124
 Socrates 56
 Sol Invictus 146, 155
 Sophocles 116
 sparagmos 93
 spelaeum 154
 Spurius Postumius Albinus 98
 Statius 148
 statua 29
 sterno 31
 Stoa 40, 44, 50, 57, 118, 149-152, 154, 158
 Stoa Poikile 118
 Strabo 149
 Styx 82, 88, 141
 Sulla 43
 summus ipse deus 151
 superstitio 34, 127
 Supplicatio 31-32
 Sybilla kehanet kitapları 24, 29, 31, 41, 70, 83-84, 107
 symbolon 63
 Symmachus 40
 synthema 63, 120
 Syria 37, 129, 148
 T. Hostilius 26
 T. Superbus 26
 Tacitus 39
 Tarsus 149, 152
 Tartarus 113
 Tauri 37
 taurobolium 61, 80, 83
 Taurus 153
 telesterion 117, 120-123, 161
 teletai aporretoi 147
 telete 67
 tertia regna 115
 Tertullianus 117, 120, 154
 Thebae 89, 96
 Theodosius, I 40, 83
 theologos 44, 51
 Theophilus 145
 Thesmophoros 117
 thiasos 62
 Thurioii 55
 thyrsos (thyrsus) 93
 Tiberis 70, 81, 98, 100, 142
 Tiberius 39, 127, 144
 Tiberius Gracchus 31
 Timaeus 154
 Traianus 69
 tria carmina 115
 Trinacria 113
 Triptolemos (Triptolemus) 122
 Trivia 28
 tympanon 73
 Valerius Maximus 127
 Varro 18, 47
 Venus 28, 38, 88, 130, 137, 165-166, 170
 Venus Genetrix 38
 Vergilius 27, 36
 Verres 34
 Vespasianus 39, 69, 128
 Vesta 20-24, 172
 Vesuvius 94
 Yahudilik 64
 Zagreus Dendrite Dionysos Elet-herios 91
 Zeus 27, 52, 63, 74-75, 85-94, 107-111, 164
 Zoroaster 146, 147

Belkıs/Zeugma-Halfeti-Rumkale **TARİHE SON BAKIŞ**

NEZİH BAŞGELEN - RIFAT ERGEÇ

23.5 x 29 cm. 64 sayfa,
110 renkli fotoğraf, 3 harita

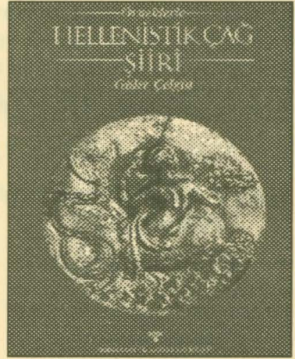
ISBN 975-6899-69-7

Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın Tofaş'ın katkılarıyla gerçekleştirdiği bu kitap; bölgede uzun yıllar çalışmalar yapan Nezih Başgelen ve Rifat Ergeç tarafından, başta Belkıs/Zeugma antik kentinde bugüne kadar gün ışığına çıkartılan eserler ile Birecik göl havzasında yer alan kültürel ve doğal değerleri tanıtmak, yitip gidenleri göstermek ve bir duyarlılık sağlamak üzere hazırlandı.

Örneklerle **HELLENİSTİK ÇAĞ ŞİİRİ**

GÜLER ÇELGİN

16.5 x 24 cm, 224 sayfa, SB resimler
ISBN 975-6899-63-8

Eski Yunan tarihinin son dönemini oluşturan Hellenistik Çağ'da (İ.Ö. 330-30) bilimin yanı sıra, edebiyatın birçok dalı gibi şiir de, Aleksandreia (İskenderiye) kentinde odaklanmış ve "Hellenistik Çağ Şiiri" yahut "İskenderiye Şiiri" olarak nitelendirilen bir akım doğmuştur. Hellenistik Çağ'a ait şiir yapıtları, bireysel niteliği ve her insana özgü duyguları; coğrafya, mitoloji ve etnografyaya ilişkin, bilgi dolu ayrıntıları ve konu çeşitliliğiyle son derece ilgi çekici olup şiirle ilgilenen herkes onlarda kendisine hitap eden bir şeyler bulabilir. Bu kitap, Hellenistik Dönem şiirini dilimizde başlı başına, geniş kapsamlı olarak ele alan bir çalışmanın eksikliğinden doğan gereksinimi olabildiğince karşılamak ve bu yolda bir "ilk adım" oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır. Güler Çelgin yapıtında, okuyucuyu Hellenistik Çağ şiirinin tadına doyumaz, büyüleyici dünyasına götürerek bu edebiyat akımını ve ozanlarını seçme şiir örnekleriyle tanıtmaktadır.

Havadan **ZEUGMA** From The Air

NEZİH BAŞGELEN

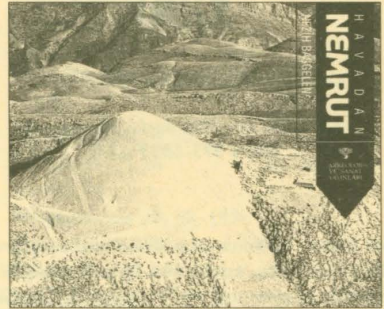
23.5x22 cm. 36 sayfa, 36 hava
fotoğrafı, Panorama Kapak
ISBN 975-6899-74-8

Fırat üzerinde yapılan Birecik Barajı su tutmaya başladığında Zeugma antik kentinin 1/3'ü su altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Buradaki kurtarma kazılarında bulunan eşsiz eserler tüm dünyanın ilgisini buraya yöneltti. Arkeoloji ve Sanat Yayınları bu süreçte Tofaş'ın katkılarıyla, Zeugma'da bulunan eser ve Baraj havzasında yok olan kültür ve doğa değerleri için bir duyarlılık sağlamak amacıyla "Belkis/Zeugma, Halfeti, Rumkale" TARIHE SON BAKIŞ adlı eseri yayınladı. Bu eser kamuoyunda büyük yankılar yaratıp "Zeugma/Girişimi"nin oluşumunda etkili oldu. Halen sürdürülen kurtarma kazılara yardımcı olması amacıyla Arkeoloji ve Sanat Yayınları ülkemizde tekrar bir ilki gerçekleştirerek Zeugma'nın hava görünümlerinden oluşan bu albümü yayınlamaktadır.

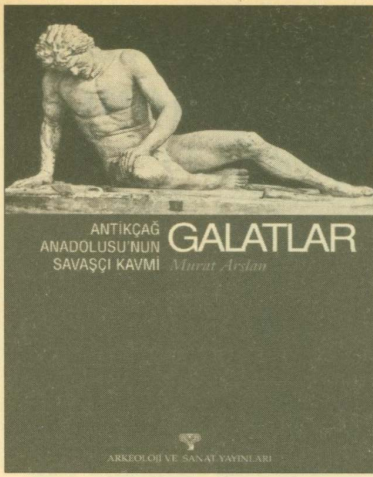
Havadan **NEMRUT** From The Air

NEZİH BAŞGELEN

23.5x22 cm. 36 sayfa, 32 hava
fotoğrafı, Panorama Kapak
ISBN 975-6899-71-9

Dünya arkeolojisinin eşsiz eserlerini barındıran Nemrut Dağı, 1987 yılında UNESCO'nun "İnsanlığın Kültür Mirası" listesine alınmış ve Milli Park Alanı ilan edilmiştir. Ancak, sert iklim koşullarının yanı sıra denetimsiz kitle turizminin yol açtığı tahribatlar Nemrut Dağı ve Kommagene anıtlarının varlığını ve geleceğini tehdit etmektedir. Nemrut'un korunarak gelecekte var olmasını sağlamak en önemli kültür sorunlarımızdan birisidir. Bu albüm Nemrut Dağı ve Kommagene anıtlarının hava görünümlerinden oluşan ilk toplu yayın denemesidir.

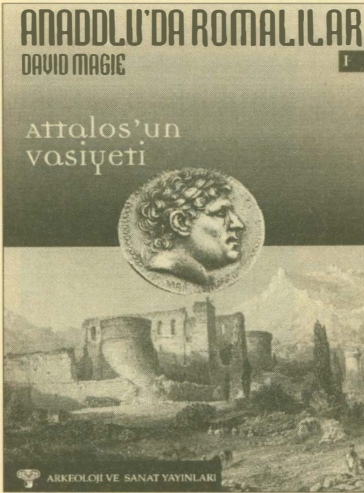
Antikçağ Anadolusu'nun Savaşçı Kavmi GALATLAR

MURAT ARSLAN

13.5 x 19.5 cm, 360 sayfa,
SB resimler, ISBN 975-6899-62-X

Bu kitabın amacı, Galatların Hellenistik Çağ Küçükasyası'nda oynadıkları tarihi rolün ortaya konulması ve konuya ilişkin antik kaynaklarla modern literatürde bulunan kar-

maşık bilgilerin sistemleştirilerek anlaşılır bir hale getirilmesidir. Bütün bunlar yazılırken, Galatların Hellen-Roma dünyası, özellikle Hellenistik krallıklar-la ilişkileri geniş bir perspektif içinde anlatılmaya, böylelikle, Galatlar hakkında şimdiye kadar bilinenler, teoriler ve henüz anlaşılamayan noktalar sistematik bir biçimde bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

ANADOLU'DA ROMALILAR (I) Attalos'un Vasiyeti

DAVID MAGIE

13.5 x 19.5 cm, 168 sayfa
ISBN 975-6899-49-2

Ege Denizi'nden yaklaşık 18 km içe-ride geniş ve verimli Bakırçay Vadisi'nin kuzey ucunda yalçın bir kayalığın üzerinde Bergama Kalesi yer alır. Burada M.Ö. II. ve III. yüzyıllarda bir dizi yetenekli kral Batı Anadolu'nun büyük güçlerinden biri haline gelen bir krallık kurmuşlardır. Bergama

krallarının sonuncusu III. Attalos'un vasiyetnamesiyle bu krallık M.Ö. 133'te Roma'nın egemenliğine girmiştir. David Magie'nin anıtsal eserinin bu bölümü Bergama Krallığı'nın tarihine ışık tutmaktadır.

AKDENİZ'DE İSLAM SANATI ERKEN OSMANLI SANATI BEYLİKLERİN MİRASI

TÜRKİYE
Batı Anadolu ve Trakya

244 sf. 15x21 cm, 197 renkli, 37 SB resim.

Sınırlar Ötesi Müze Sergileri... yeni bir sergi anlayışı: Sergi (Kültür Yolu), sanat eserlerinin bulundukları yerlerden koparılmadan, kendi özgün ortamlarında sergilenmesine olanak tanıyan yeni bir sergi anlayışına dayanmaktadır. Sanat eserlerinin ziyaretçilere değil, ziyaretçilerin sanat eserlerine ulaştığı bu kültürel seçenek, Sınırlar Ötesi Müze'nin Uluslararası "Akdeniz'de İslam Sanatı" Sergi Programı'na dahildir.

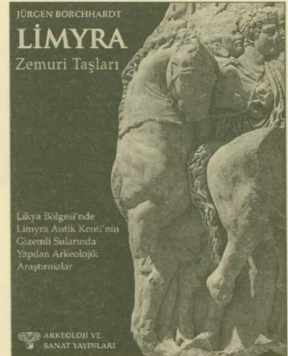
Türkiye SÖM Sergisi Erken Osmanlı Sanatı-Beyliklerin Mirası, XIV-XV. yüzyıllarda Asya'dan gelirken topladıkları birikimleri yerel tatlarla kaynaştırıp yeni sentezlere ulaşan Batı Anadolu Beyliklerini ve bunlardan birisi olup daha sonra bölgenin tek egemen gücü haline gelen Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerini gözler önüne seren bir çalışmadır.

LİMYRA Zemuri taşları

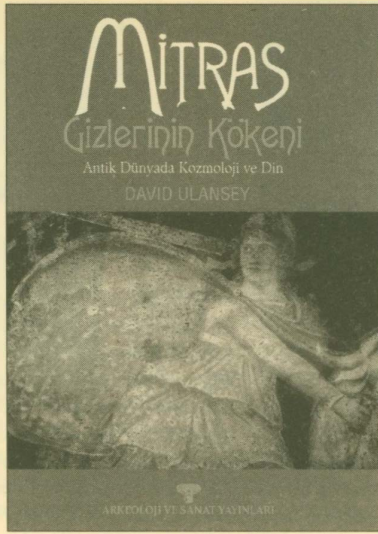
JÜRGEN BORCHHARDT

160 sf. 16,5 x 23 cm.
109 renkli-58 SB fotoğraf, planlar,
haritalar, çizimler, kronoloji tabloları

ISBN 975-7538-88-4

Limyra/Zemuri Taşları, Anadolu'nun Antik Likya Bölgesi'nde, Antalya'ya bağlı Limyra antik kentindeki kazı ve araştırmaları özetleyen ilk çalışmadır. Araştırmalar Klasik-Likya (M.Ö. 5. yy) döneminden Helenistik, Roma, Bizans, Osmanlı dönemine kadar olan bütün dönemleri kapsamaktadır. Tarihi ve araştırma tarihçesini anlatan bir girişten sonra, yazar buluntuları kültürel tarihçelerine dayanarak sunmaktadır. Şehrin en önemli binaları ayrıntılı olarak belgelenmiş ve modellerle canlandırılmıştır.

MITRAS GİZLERİNİN KÖKENİ

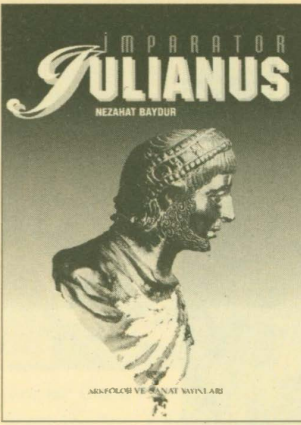
Antik Çağda Kozmoloji ve Din
DAVID ULANSEY Çeviri: Hüsni Ovacık

13.5 x 19.5 cm, 1. Hamur , 168 sayfa
ISBN 975-6899-25-5

Antik dönemin bize bıraktığı birçok bilmece içinde hiç bir şey **Mitras Gizemciliği** olarak bilinen eski Roma dini kadar ilgi çekici olamaz. Yunan-Roma dünyasının, Eleusis ve Isis isimleriyle bilinen diğer "gizli kült"lerinde olduğu gibi, **Mitras Gizemciliği** de ancak bu kültü kabul edilenlere açıklanan bir sır etrafında oluşturulmuştu. Bu gizliliğin bir sonucu olarak da kültün öğretisi -bildiğimiz kadarıyla- hiç bir zaman yazılı hale getirilmemişti. Mitraizmi anlamaya çalışan çağdaş akademisyenler, işte bu yüzden, bu doktorinin sırlarını çözmeye çalışırken hemen hemen hiç bir yazılı belge bulamamışlardır.

Bununla beraber, Mitra tapınakları (mithraea) genellikle yeraltında inşa edildiği için aralarında çok zengin ikonografinin de bulunduğu içerikleri çok iyi korunmuştur. Bu nedenle Mitraizm, antik dünyanın arkeolojik olarak en çok dokümana sahip olgularından birisidir. Ne var ki, açıklayıcı antik belge bulunamadığı takdirde Mitra ikonografisinin deşifre edilmesi çok zordur. Mitraizmin mirası olan çok miktarda açıklanamayan sanat eseri, klasik ve din bilimlerinin çözüm bekleyen büyük bilmecelerinden birini oluşturmaktadır.

Bu kitap, **Mitras Gizemciliği**'nin ilginç ikonografisinin, aslında astronomik bir bilmece olduğu anlaşıldıktan sonra, bu kültün nasıl ortaya çıktığını açıklamak için yazılmıştır.

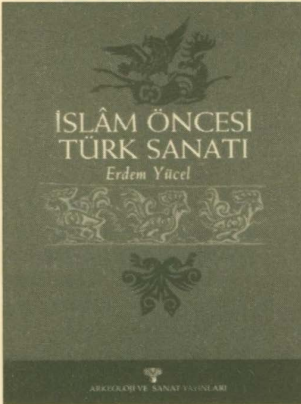
İMPARATOR JULIANUS

NEZAHAT BAYDUR

13.5 x 19.5 cm, 208 sayfa, SB resimler

ISBN 975-6899-46-8

4. yüzyılda yaşamış olan Julianus, kendisi de bize eşine pek seyrek rastlanacak ölçüde çok belge bırakmıştır. Zamanının tüm bilgileri ile dolu olan Julianus'un yazıları, özellikle mektupları bizim için büyük bir değer taşır. Çünkü iç dünyasının tüm zenginliğini, duygularını, ideallerini bunlarda içtenlikle dile getirmiştir. Nezahat Baydur tarafından hazırlanan bu eser, geç Roma tarihinin bu ünlü kişinin yaşamı ve yaptıkları üzerine elimizdeki kaynaklara dayanarak, yan tutmadan, olabildiğince gerçeğe uygun bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK SANATI

ERDEM YÜCEL

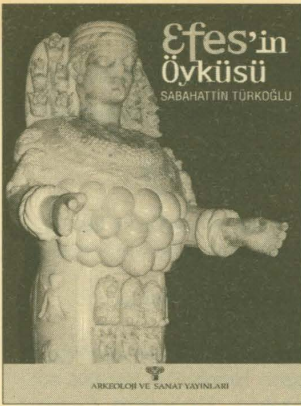
13.5 x 19.5 cm, 160 sayfa

ISBN 975-6899-52-2

Orta Asya Türk kültürleri yeterince araştırılmadan Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmalı sanatının anlaşılabilmesi çok güçtür. Bugüne kadar bu çalışmaları yürütenlerin başvurdukları ana kaynakların

büyük çoğunluğunun Rusça ve Çince oluşu da bu konuda çeşitli kısıtlamaları beraberinde getirmiştir.

Bu kitabın amacı, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını kazanışından sonra bu alana duyulan ilgiyi bir el kitabı ile karşılamaktır ve bu eserle üniversitelerimizin sanat tarihi bölümlerinde okutulan derslerdeki boşluğun da doldurulacağına inanıyoruz. Ayrıca geniş bir kaynak taraması yapıldıktan sonra Orta Asya'daki İslam öncesi Türk toplumlarının kültürleri, dinleri yorumlanmış, günümüze uzanan bağlantıları üzerinde de durulmuştur.

EFES'İN ÖYKÜSÜ

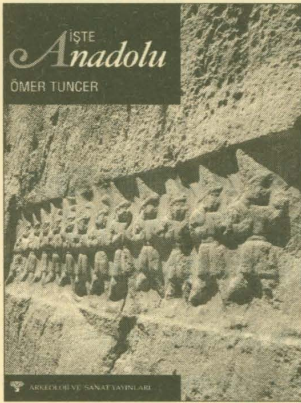
SABAHATTİN TÜRKÖĞLÜ

13.5 x 19.5 cm, 176 sayfa,
SB ve renkli resimler

ISBN 975-7538-24-8

Oniki yıl Efes'de görev yapmış olan Sabahattin Türkoğlu'nun bu kitabı, ören yerini gezenlerin soruları, anıları, düşünceleri ve heyecanları ve ilgilerinin irdelenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ön bilgisiz "bunlar nasıl yapılmış?" sorusunun

ötesine geçmeyen bilinçsiz gezileri geride bırakmak amacıyla hazırlanan eserde "kimler, nerede, nasıl yaşıyorlardı?, dilleri dinleri neydi?, gelenekleri, günlük yaşamları nasıldı? sorularının yanıtlarını bulacak, Anadolu insanının malı olan bu yerlerde daha bilinçli sahip çıkmanın yollarını araştıracaksınız.

İŞTE ANADOLU

ÖMER TUNCER

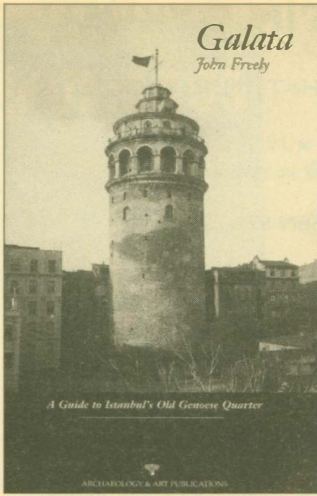
13.5 x 19.5 cm, 208 sayfa

ISBN 975-7538-63-9

Bir büyük şiir, bir sonsuz müzik, bir dev destanlar yumağıdır Anadolu. Özgür insan düşüncesinin doğduğu, insanın bu düşünce ile yola çıkıp kendini ve doğayı bilmeye, araştırmaya ve buldukları üzerinde bilimsel olarak düşünmeye başladığı büyük ülke... Ömer Tuncer'in "İşte Anadolu" adlı kitabı,

20 bin yıl öncesinden başlayarak Anadolu'daki insan yerleşimlerinin, birbirinin içinde eriyen uygarlıkların izini sürüyor. Binbir efsaneye, binbir kültürden artakalan her şeye dokunarak, taşlar üzerinde okunabilen her dilden yazıta değinerek, alıntılar yaparak...

Doğmalardan, tutsaklıktan uzak insan düşüncesinin binlerce yıl önce doğa kanunlarına nasıl ulaştığını, Anadolu düşüncelerinin nasıl suya toprağa, ateşe kafa yordüğünü, madde denilen şeyin özüne "atom"a ulaşmak için doğa gizlerini nasıl zorladıklarını anlamadan "bilmek" denilen şeye varılamayacağını fısıldıyor bu küçük kitap.

GALATA

A Guide to Istanbul's Old Genoese Quarter

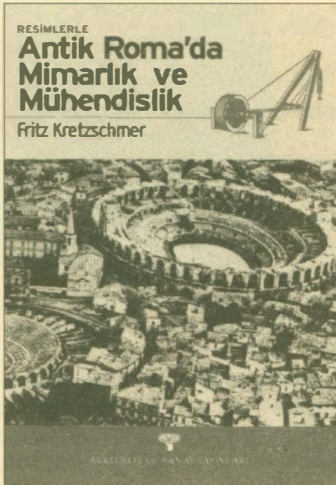
JOHN FREELY

11.3 x 20.2 cm, 64 sayfa, 17 SB, 42
renkli, 1 harita ve 1 panoramik resim

ISBN 975-6899-48-4

Galata'nın tarihi Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yapan İstanbul'un kuruluş tarihi ile eşzamanlıdır. Ortaçağ'da Ceneviz kolonisi olan Galata bölgesinin simgesi olan Galata Kulesi de yine bu koloni devrinde yapılan surluran bir bölümünü oluşturmaktadır.

Kule günümüzde de tarihi ve turistik ziyaretlerin merkezlerinden biri konumundadır. Bu rehber kitap Galata'nın geçmişine ışık tutmakta ve Galata Kulesi'nden panoramik bir bakışın görülebileceği bütün önemli yapı ve yapı topluluklarına değinmektedir. Yine kitabın son bölümünde bölgede tarihi ve turistik bir gezi yapabilmeyi için panoramik görüntü eşliğinde bir tur rotası verilmektedir.

ANTİK ROMA'DA MİMARLIK VE MÜHENDİSLİK

FRITZ KRETZSCHMER

Çeviri: Z. ZÜHRE İLKGELEN

13.5 x 19.5 cm, 168 sayfa

SB resimler

ISBN 975-6899-64-6

Bu çalışma, Antik Roma Dönemi'nde teknolojik açıdan gerçekleştirilen mimarlık ve mühendislik alanındaki olağanüstü başarıların çarpıcı örneklerini resimleriyle birlikte açıklayan temel bir başvuru kitabıdır.